

T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SÜRECİNDE
TÜRKİYE’NİN SOSYO-EKONOMİK DURUMU
(1939–1945)

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Danışman
Doç. Dr. Saime YÜCEER

Hasan ÇETİN

BURSA 2007

TC.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ESTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

.....ait.....
.....adlı çalışma, jürümüz tarafından
.....Anabilim/Anasanat Dalı,
.....Bilim Dalında Yüksek Lisans /Doktora/
Sanatta Yeterlik tezi olarak kabul edilmiştir.

İmza

Başkan.....
Akademik Ünvanı, Adı Soyadı

İmza

İmza

Üye(Danışman).....
Akademik Ünvanı, Adı Soyadı

Üye.....
Akademik Ünvanı, Adı Soyadı

İmza

İmza

Üye.....
Akademik Ünvanı, Adı Soyadı

Üye.....
Akademik Ünvanı, Adı Soyadı

TEZ ÖZETİ

Yazar	: Hasan ÇETİN
Üniversite	: Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler
Bilim Dalı	: Tarih Anabilim dalı
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı	: xv + 256
Mezuniyet Tarihi	:
Tez Danışmanı	: Doç. Dr. Saime YÜCEER

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SÜRECİNDE TÜRKİYE’NİN SOSYO-EKONOMİK DURUMU (1939–1945)

İkinci Dünya Savaşı Sürecinde Türkiye’nin Sosyo-Ekonomik Durumu (1939-1945) adlı yüksek lisans çalışması, tez kriterinde ele alınmış bir incelemedir. Bu çalışmada, İkinci Dünya Savaşı sürecinde Türkiye’nin sosyo-ekonomik yapısı tahlil edilerek, bu süreçteki sosyal ve ekonomik politikaların uygulama ve sonuçlarının, savaş sonrası süreçteki siyasal, sosyal ve ekonomik olaylar üzerindeki etkileri incelenmiştir.

Birinci başlık altında, İkinci Dünya Savaşı öncesi Türkiye’nin sosyo-ekonomik durumu incelenmiştir. Bu bölümde, Cumhuriyet’in Osmanlıdan aldığı ekonomik miras, Cumhuriyetin ilk yılları ve iktisat politikası arayışları, liberal ekonomik dönemdeki ekonomi politikaları ve bu politikaların sonuçları, devletçiliğe geçiş süreci ve devletçi ekonomik dönemdeki ekonomi politikaları ve bu politikaların sonuçları üzerinde durulmuştur. Ayrıca bu bölümde, Atatürk dönemi olarak adlandırdığımız, 1923-1938 döneminin sosyo-ekonomik bakımdan genel bir değerlendirilmesi yapılmıştır.

İkinci ana başlık altında, tezimizin de ana konusunu oluşturan, İkinci Dünya Savaşı Sürecinde Türkiye’nin sosyo-ekonomik durumu incelenmiştir. Bu bölümde, savaş ekonomisine geçişte yapılan yasal düzenlemeler ve ekonomik yapılanmanın yeniden kuruluşu, savaş döneminde yükselen fiyatlara ve karaborsaya karşı devletin müdahaleleri, savaş dönemi ekonomisini kontrol etmeye yönelik geçmişte ve şimdi de çok tartışılan Karne Uygulaması, Yüzde 25 Kararı, Varlık Vergisi, Toprak Mahsulleri Vergisi ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunları üzerinde durulmuş ve bu kanunların uygulama ve sonuçları tahlil edilmiştir. Ayrıca bu bölümde, İkinci Dünya savaşı öncesi

süreçten başlayarak, Türkiye'deki nüfus, sağlık, eğitim ve kültür politikalarının uygulama ve sonuçları incelenmiştir.

Üçüncü ana başlık altında, İkinci Dünya savaşı yıllarında uygulanan sosyal ve ekonomik politikaların savaş sonrası süreçteki siyasal, toplumsal ve ekonomik yapıya yansımaları üzerinde durulmuştur.

Bu çalışma, İkinci Dünya Savaşından günümüze kadar gelen süreci daha iyi anlamamıza ve Türkiye'deki Çok Partili hayata geçişin, dış etkilerinden çok, iç etkilerini ayrıntılı bir biçimde irdeleyen, hem resmi kaynakları, hem de ulusal basında yer alan kaynakları eleştirel bir biçimde inceleyen ve bu konuda araştırma yapacak olan araştırmacılara kaynak olacak bir çalışma olacağı inancındayım.

Anahtar Sözcükler

İkinci Dünya Savaşı, sosyal tarih, ekonomik tarih, sosyal yapı
Varlık Vergisi, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, Toprak Mahsulleri Vergisi, Nüfus,
Eğitim

ABSTRACT

Author : Hasan ÇETİN
University : University Of Uludağ
Main Department : Social Sciences
Department : History
Quality of Thesis : Master's Thesis
Page's Number : xv + 256
Date of Graduation :
Counsellor : Doç. Dr. Saime YÜCEER

TURKEY'S SOCIAL AND ECONOMICAL SITUATION DURING THE WORLD II (1939-1945)

First of all this is a kind of research which considered as bachelor's degree study. Turkey's Social and Economical Situation During The World War II. (1939-1945) In this research I try to indicate economical and social aspects of Turkish Republic before and during the world war 2nd. This research also try to explain the effects and results of political desicions in Turkey.

Within the first topicheadline in this research the readres can see Turkey's social and economical situation before the World War II very clearly. In this topic the main subject considered about the existence of young Turkish Repuplic and liberal economy how developed with the Ottoman Empire's economical heritage In the begining of young Turkish Repuplic try to find an economical policy in liberal way. The effects and results of liberal economic policy encouraged by the Turkish Government Investments. This is called Atatürk's Period between 1923-1938. There is an explanation and an evaluation of this period.

Within the second topic headline in this research the main subject is Turkey's situation during the World War II. There were numerous battles in World War II. Some of these battles lasted only days while others took months or years. Some of the battles were notable for the material losses such as tanks or aircraft carriers while others were notable for the number of human losses. Although this is not a comprehensive list of all battes of WWII, it is a list of the major battles of World War II. The readers can see

how Turkish Republic government work in accordance with war economy. What kind of principles and rules serviced to protect people such as having a licence for bread. National Economical Principles resist price increase and black markets. Here are some rules and principles such as, 25 percent tax, owners value tax, agriculture tax, giving land to farmers, There is an explanation and an evaluation about education, health, population increase and cultural policies.

Within the third topic headline in this research the main subject is Turkey's social and economical situation after the World War II. By means of this research the total evaluation help us to understand our daily life clearly. In any way the internal reasons occurs rather than external for transferring from one political group through multi political groups in Turkey. I beleive that this research satisfied readers in many ways who wants to get informations by critisizing government multi political groups in democracy.

Key Words:

The World War II, Social history, Economical history, Social Situation,
Owners value tax, Gving Land to Farmers, Agricultere tax, Population,
Education

ÖNSÖZ

Çoğunlukla bir ülkenin dış politikasını o ülkenin iç politik gelişmeleri belirler veya uluslar arası ilişkilerini düzenler. Ancak bu durum olağanüstü dönemlerde farklılık gösterebilir. Özellikle kısa vadeli dönemlerde uluslararası ilişkilerdeki olağan dışı gelişmeler de Türkiye'nin iç politikasını derinden etkilemiştir. Öyle ki Türkiye 1939-1945 yılları arasında büyük değişimlere sahne olmuştur. Savaş öncelikle Türkiye'nin ekonomisini etkilemiştir.

Türkiye İkinci Dünya Savaşı'nda izlediği politika ile savaşa girmemeyi başararak sıcak savaşın yıkımında kendini korumasını bildi. Ancak alınan tüm tedbirlere karşın Türkiye'nin savaşa dahil olmadığı halde ekonomik açıdan çok yıpranarak çıkacaktır. Özellikle ekonomik abluka, seferberlik, askeri harcamalar ülke ekonomisini temelinden sarsacak ve Atatürk dönemi ekonomik kazanımları silinip yok olacaktır. Ordunun güçlendirilmesi için silah altına alınan asker sayısının artırılması ve savaşa hazır tutulması, savunma harcamalarını hiç olmadığı kadar yükseltti. Daha önceki dönemlerde ülke bütçe gelirlerinin yaklaşık % 40'ı savunma harcamalarına ayrılırken savaşın başlaması ile birlikte savunma harcamaları bütçe harcamalarının yaklaşık % 60'na yükseldi. Buna karşılık vergi gelirleri ve borçlanma hasılatı yeterli olmaktan uzaktı. Artan harcamaların belli bir kısmı ancak Merkez Bankası kaynaklarından karşılanabiliyordu. Böylece ülkede emisyon hacmi artıyor ve bunun sonuçları da diğer olumsuz şartlarla birleşerek enflasyonu artırıyordu.

Ülkedeki bu şartlar, başarılı olan "*Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı*"nın ardından gelen "*İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı*"nın uygulanmasını engelledi. 1940 sonrası yaşanan ekonomik daralma buna neden olmuştu. Bu dönemde gelir dağılımında fevkalade önemli değişiklikler olmuştu. Bu dönüşümler savaş sonunun ekonomik, sosyal ve siyasal gelişmelerini büyük ölçüde biçimlendirecekti.

Bu çalışmayla, yukarıda da kısaca bahsettiğimiz gibi, İkinci Dünya Savaşı sürecinde Türkiye'nin sosyo-ekonomik yapısı tahlil edilerek, bu süreçteki sosyal ve

ekonomik politikaların uygulama ve sonuçlarının, savaş sonrası süreçteki siyasal, sosyal ve ekonomik olaylar üzerindeki etkileri incelenmiştir.

Bu çalışmayla, bugün dahi çok tartışılan birçok siyasi, sosyal ve ekonomik sorunun temellerini anlamamıza ve sorulan birçok soruya, cevap bulabileceğimiz kanaatindeyim. Umut ediyorum ki bu çalışma bu konuda araştırma yapacak olan araştırmacılara da yardımcı olsun.

Yoğun bir araştırmanın ve titiz bir çalışmanın bir sonucu olarak ortaya çıkarılan bu tez sadece bireysel bir çalışmanın ürünü değildir. Teze büyük emeği geçen kişileri anmadan geçemeyeceğim. İlk olarak tezin yazım aşamasındaki önemli katkıları ve gösterdiği sabırdan dolayı eşim Fatma ÇETİN'e teşekkür ederim.

Tezin biçimsel ve teknik yapısının bilimsel ölçütlere uygunluğunun sağlanması konusundaki yönlendiriciliği ile içeriğinin özgül ve objektif kriterler esas alınarak oluşumundaki değerli görüş ve fikirlerini esirgemeyen ve yetişmemde katkısı olan değerli danışmanım Sayın Doç. Dr. Saime YÜCEER'e sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

Son olarak ta gerek lisans eğitimimde, gerekse yüksek lisans eğitiminde yetişmemde çok büyük emekleri olan Bölüm Başkanım Prof. Dr. Yusuf OĞUZOĞLU'na sonsuz teşekkür ederim

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iii
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ	vii
İÇİNDEKİLER	ix
TABLOLAR	xiii
KISALTMALAR	xiv
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	5
II. DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİ TÜRKİYE EKONOMİSİ.....	5
A. CUMHURİYETİN OSMANLIDAN DEVRALDIĞI EKONOMİK MİRAS.....	5
1. Osmanlı Devletinin Çöküşünü Hızlandıran Ekonomik Etkenler.....	5
2. Cumhuriyetin Kurulduğu Yıllarda Sosyo-Ekonomik Durum.....	11
B. CUMHURİYETİN İLK YILLARI VE İKTİSAT POLİTİKASI ARAYIŞLARI	14
1. Temel Ekonomik Tercihler ve Hedefler.....	15
2. İktisadi Sistemin Yapılanması.....	17
2.1. İzmir İktisat Kongresi.....	19
2.2. Lozan Barış Antlaşması.....	21
C. LİBERAL EKONOMİK DÖNEMDEKİ EKONOMİ POLİTİKALARI UYGULAMALARI VE SONUÇLARI.....	22
1. Tarım Alanındaki Gelişmeler.....	22
2. Sanayi Alanındaki Gelişmeler.....	24
3. Dış Ticaret Alanındaki Gelişmeler.....	30
4. Para ve Maliye Politikası Alanındaki Gelişmeler.....	34
D. DEVLETÇİLİĞE GEÇİŞ SÜRECİ VE 1929 BUNALIMI.....	37
1. 1929 Bunalımın Türkiye Üzerindeki Etkileri.....	37

2. Bunalıma Karşı Çıkış Yolları	40
3. Devletçi Sanayileşme Döneminde Ekonomik Gelişmeler.....	42
3.1. Ekonomi Politikası Değişikliğinin Nedenleri.....	42
3.2. Devletçi Sanayileşmenin Anlamı ve Temel İlkeleri.....	46
3.3. Devletçi Sanayileşme Politikasının Uygulanışı.....	48
3.3.1. Plânın Temel Tercihleri ve Stratejileri.....	49
3.3.2. Devletçi Sanayileşme Döneminde BBYSP Dışında Kalan Devlet Sanayi Kuruluşlarında Gelişmeler.....	54
4. Devletçi Ekonomik Dönemdeki Ekonomi Politikaları, Uygulamaları ve Sonuçları.....	56
4.1. Tarım Alanında Gelişmeler.....	56
4.2. Sanayi Alanında Gelişmeler.....	58
4.3. Dış Ticarete Gelişmeler.....	59
4.4. Para ve Maliye Politikalarındaki Gelişmeler.....	62
E. ATATÜRK DÖNEMİNİN KISA BİR DEĞERLENDİRMESİ.....	65

İKİNCİ BÖLÜM.....70

II. DÜNYA SAVAŞI SÜRECİNDE TÜRKİYE'NİN SOSYO- EKONOMİK DURUMU.....70

A. SAVAŞ EKONOMİSİNE GEÇİŞTE YAPILAN YASAL DÜZENLEMELER VE EKONOMİK YAPILANMANIN YENİDEN KURULUŞU.....73

1. Savaş Süreci Ekonomi Politikalarının Dönemlere Göre Ayrımı..... 73
2. Milli Korunma Kanunu.....74
3. Karaborsa ve Yolsuzluk.....93

B. SAVAŞ DÖNEMİNDE DEVLETİN FİYATLARA MÜDAHALESİ.....97

1. Fiyat Artışlarının Nedenleri..... 97
2. Savaş Döneminde İzlenen Fiyat Politikaları.....100
 - 2.1. Milli Korunma Kanununun Fiyatları Düzenleyici Olarak Kullanılması.....100
 - 2.2. 29 Sayılı Karar İle Uygulanan Müdahaleci Fiyat Politikası.....103
 - 2.3. Şükrü Saraçoğlu Hükümetinin İlk Dönemi ve 371 Sayılı Koordinasyon Kararı.....106

2.4. Devletin Fiyatlar Üzerinde Yeniden Etkinleşmesi ve 510 Sayılı Karar.....	109
C. SAVAŞ DÖNEMİ EKONOMİSİNİ KONTROL ETMEYE YÖNELİK POLİTİKALAR VE SAVAŞ EKONOMİSİNİN FİNANSMANI.....	110
1. Tüketim Kontrolü ve Karne Uygulaması.....	110
2. Varlık Vergisi.....	114
2.1. Varlık Vergisi Kanununun Çıkarılması.....	114
2.2. Varlık Vergisinin Uygulanması.....	121
2.3. Varlık Vergisinin Kaldırılması.....	134
3. Yüzde 25 Kararı.....	137
4. Toprak Mahsulleri Vergisi.....	140
5. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu.....	143
D. SAVAŞ YILLARINDA EKONOMİDE GELİŞMELER.....	157
1. GSMH ‘da ve Sektörlerde Gelişmeler.....	157
2. Fiyat Artışları.....	159
3. Maliye ve Para Politikasında Gelişmeler.....	160
4. Dış Ekonomik İlişkilerde Gelişmeler.....	162
4.1. Dış Ticaret.....	162
4.2. İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Dış Kaynak Kullanımı.....	165
E. SAVAŞ YILLARINDA SOSYAL YAPI.....	168
1. Nüfus Durumu.....	168
2. Eğitim ve Kültür Politikaları.....	174
3. Sağlık Politikaları.....	186
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	200
1939-1945 DÖNEMİ SOSYAL VE EKONOMİK GELİŞMELERİNİN ETKİ VE YANSIMALARI.....	200
A. SİYASAL YAPIYA YANSIMALARI.....	200
1. 1944-1945 Bütçe Görüşmeleri.....	200
2. Dörtlü Takrir (Dörtlü Önerge).....	203

B. TOPLUMSAL YAPIYA ETKİ VE YANSIMALARI.....	207
1. Geniş Halk Yığınları.....	207
2. İşçiler.....	208
3. Köylüler.....	209
4. Ticaret ve Sanayi Burjuvazisi.....	211
C. EKONOMİK YANSIMALARI.....	213
1. Devletçiliğin Tasfiye Edilmeye Başlanması.....	213
2. 7 Eylül 1946 Kararları.....	216
3. II. Dünya Savaşı Sonrası Planlama Çalışmaları.....	220
3.1. İvedili Sanayi Planı.....	220
D. DIŞ YANSIMALARI.....	227
1. İkinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'nin Genel Durumu.....	227
2. Sovyetlerin Türkiye'den Üs ve Toprak Talepleri.....	228
3. Türkiye'nin Batı Bloğu İle Yakınlaşması.....	232
SONUÇ.....	236
KAYNAKLAR.....	244

TABLolar

Tablo I. 1923-1932 Döneminde Türkiye'nin Dış Ticareti.....	30
Tablo II. Cumhuriyetin İlk Yıllarında Genel Bütçenin Durumu.....	36
Tablo III. 1930-1938 Döneminde Türkiye'nin Dış Ticareti.....	60
Tablo IV. 1938-1943 Yılları Arasındaki Ortalama Fiyatları ve Artış Oranları.....	95
Tablo V. Dış Ticaret Hacminde Bir Önceki Yıla Göre Olan Değişmeler (1939-1946)..	98
Tablo VI. İstanbul Toptan Eşya Fiyatları Endeksi (1938-1946).....	102
Tablo VII. Seçilmiş Ürünlerin Bazı İllerdeki Perakende Fiyatları (1940-1945).....	108
Tablo VIII. Varlık Vergisi Tahakkuk ve Tahsilatı.....	132
Tablo IX. GSMH ve Sektörel Hasıllar(1939-1945).....	158
Tablo X. Savaş Yıllarında Fiyat Artışları (TEFE)(1939-1945).....	159
Tablo XI. İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Ekonomide Gelişmeler Endeksleri.....	161
Tablo XII. 1938-1945 Döneminde İhracat ve İthalat.....	165
Tablo XIII. Türkiye Nüfusundaki Gelişmeler(1927-1945).....	169
Tablo XIV. Sayım Yıllarına Göre Şehir ve Köy Nüfusları, Toplam İçindeki Oranları ve Yıllık Nüfus Artış Hızları.....	170
Tablo XV. Cinsiyete Göre Nüfus (1927-1945).....	171
Tablo XVI. 1935-1950 Arasında Kaba Doğum ve Ölüm Oranları.....	172
Tablo XVII. Eğitim Durumu (1939-1945).....	175
Tablo XVIII. 1923-1950 Yılları Arasında Sağlık Bakanlığının Genel Bütçedeki Payı.....	187
Tablo XIX. 1940-1950 Yılları Arasında Genel Bütçe İçinde Kişi Başına Düşen Cari ve Reel Sağlık Harcaması.....	187
Tablo XX. İşçi Ücretleri.....	209

KISALTMALAR

- BBYSP: Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı
CHP: Cumhuriyet Halk Partisi
ÇTK: Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu
DP: Demokrat Parti
DİE: Devlet İstatistik Enstitüsü
DUİ: Duyun-u Umumiye İdaresi
FMK: Fiyat Murakabe Komisyonları
GSMH: Gayri Safi Milli Hasıla
HDB: Halk Dağıtma Birliği
İBYSP: İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı
KİT: Kamu İktisadi Teşebbüsleri
MKK: Milli Korunma Kanunu
TBMM: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCMB: Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası
TMO: Toprak Mahsulleri Ofisi
TMV: Toprak Mahsulleri Vergisi
TPKKK: Türk Parsının Kıymetini Koruma Kanunu
TTK: Türk Tarih Kurumu
VVK: Varlık Vergisi Kanunu

GİRİŞ

Ülke ekonomilerinin kurumsal yapısını, gelişme sürecini değiştiren olgulardan birisi de savaştır. Bölgesel veya topyekün savaşın ortaya çıkışı ile birlikte, savaşın içinde yer alsın veya almasın, ülke ekonomilerinin hedefleri, gelişme süreçleri doğrudan ve hızla etkilenmektedir.

İkinci Dünya Savaşı yılları, Türkiye için ağır şartlar altında bir ölüm-kalım dönemi teşkil etmiştir. Savaşın fiziki tahribatından korunabilmişse de, ekonomik tahribatından kurtulamamıştır. Büyük bir ordunun ayakta tutulması, ekonomik kaynaklar üzerinde ağır baskı yapmıştır. İthalat olanaklarının son derece daralması, gelişme için yatırım yapmayı ve hatta mevcut makine ve teçhizatın eskidikçe yenilenmesini engellemiştir. Savaştan sonra ise, Türkiye'nin kapitalist gelişmesinde yabancı sermayeli, dış yardımlı yeni bir dönem başlayacaktır.

Türkiye, savaş başladığında, ekonomik yapılanmasını tamamlamaya çalışan, kurumları henüz oturmamış on beş yıllık geçmişi olan yeni bir rejime sahipti. Devletin ekonomide öncülüğünü kabul etmiş, bunu gerçekleştirmek için sanayi planları hazırlamış ve yürürlüğe koymuştur. Savaş çıktığında Türkiye, I. Beş Yıllık Sanayi Planını başarı ile tamamlamanın rahatlığı içinde ikincisini yürürlüğe koymaya hazırlanıyordu. Ancak savaşın patlak vermesi, planın uygulanmasını engelleyerek farklı bir ekonomi politikasının uygulanmasını zorunlu hale getirdi. Bu yeni politikanın yönünü, savaşı yarattığı ekonomik ve sosyal koşullar belirledi. Bunun sonucunda 1939-1945 yıllarında ülkeye, savaş ekonomisinin getirdiği koşullar egemen oldu. Türkiye, savaş ekonomisinin getirdiği kurumsal yapıyı, ekonomi üzerindeki devletin ağırlığından dolayı hızla oluşturabilmiştir.

Çalışmanın tümünde, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşına girmemesine karşın, savaşan ülkeler gibi, savaş ekonomisinin yarattığı koşullarda yaşadığı, bu nedenle 1939-1945 döneminin Türkiye ekonomisi açısından farklı bir dönem olduğu anlatılmaya çalışılmıştır. Diğer yandan, incelenen dönemdeki sosyal ve ekonomik kararlar, geriye bağlantılı olarak, devletçilik döneminin izlerini taşıdığı gibi ileriye bağlantılı olarak,

ülkenin savaş sonrası siyasi ve ekonomik açıdan batı ülkelerinin yanında olmak amacı ile gerekli adımlar atmaya yönelik hazırlığın yapıldığı bir dönemin ürünüdür. Dolayısı ile savaş yılları Türkiye için, devletçilik döneminden savaş sonrasına geçişte bir ara dönem olmuş ve Korkut Boratav'ın tanımlaması ile *“1940-1945 yılları, 1946'da Türkiye'yi hem ekonomi politikaları, hem dünya içindeki konumu, hem de siyasi yapısı bakımından tamamen farklı bir gelişme doğrultusuna yöneltecek, yeni güç dengelerinin kurulmasına yol açan dönüşümlerinin olduğu önemli bir kuluçka dönemi”* niteliğindedir.

Savaş sonrasında Türkiye'de önemli siyasal, sosyal ve ekonomik değişimler ortaya çıkmıştır. Ancak çalışmamızda savaş sonrası dönemdeki gelişmelere fazla yer verilmemiş, sadece, savaş sürecindeki gelişmelerin sosyal, ekonomik, siyasal ve dış yansımaları kısaca değerlendirilmiştir. Böyle bir yol izlenmesinin nedeni ise, savaş sonrası olaylarının ayrı bir çalışmaya konu olacak kadar kapsamlı olmasıdır.

Çalışmamızın konusunu İkinci Dünya Savaşı Sürecinde Türkiye'nin Sosyo-Ekonomik Yapısını seçmemizin nedenlerine bakarsak, bugüne kadar yakın dönem Türkiye Tarihi üzerine yapılan araştırmalar, daha çok siyasi alanda yoğunluk kazanmıştır. Buna karşılık, sosyal konuların incelenmesi, yani devletin siyasetine doğrudan tesir eden sosyal, ekonomik ve hukuki meseleler ihmal edilmiştir.

Toplumların sosyal hayatında savaşın özel bir önemi vardır. Şüphesiz savaş hadisesi hangi millet ve din mensubunun başına gelirse gelsin bir insanlık dramıdır. Ülkemizin, imparatorluk döneminden ulusal devlete geçiş sürecinde birçok savaşlarla karşı karşıya kaldığı, özellikle I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı ülkemizin sosyal ve ekonomik yapısını tamamen çökerttiği bilinmektedir. Mustafa Kemal önderliğindeki Türk milleti tek vücut olup düşmanı yurttan atıp, ülkeyi yeniden yapılandırma girişimine girişmiş ve çokta başarılı olmuştur. Peki Şöyle bir soru sorulabiliriz? Türkiye, İkinci Dünya Savaşına doğrudan katılmamıştır. Ama neden sosyo-ekonomik yapısı büyük tahribata uğramıştır? İkinci Dünya Savaşı sırasında çıkarılan ve hala bugün dahi tartışılan Milli Korunma Kanunu, Varlık Vergisi, Karne Uygulaması, Köy Enstitüleri Kanunu, Toprak Mahsulleri Vergisi ve Toprak Reformu gibi kanunların çıkarılmasındaki amaç neydi? Uygulamaları ne olmuştu? Bu kanunların arkaplamı varmıydı? Biz bu çalışma ile, bu ve benzeri sorulara cevap aramaya çalıştık.

Şöyle de bir soru sorulabilir. Sanki bu alanda şimdiye kadar hiç çalışma yapılmamış mıydı? İkinci Dünya Savaşı ilgili birçok çalışma yapılmıştır. Özellikle çalışmaların İkinci Dünya Savaşı sonrası Çok Partili Hayata Geçiş ve Demokrat Parti üzerine yoğunlaştığı görülmüştür. İkinci Dünya Savaşı sürecindeki Varlık Vergisi, Toprak Reformu ve Köy Enstitüleri konularının tek tek ele alan çalışmaların da mevcut olduğu görüldü. Ancak İkinci Dünya Savaşı sürecinin sosyo-ekonomik yapısının genel bir açıdan değerlendiren bir çalışma mevcut değildir. Sadece *“İkinci Dünya Savaşı Döneminde İstanbul’da Sosyo-Ekonomik Yapısı”* adlı bir çalışma mevcut olup, bu çalışmada olaya sadece İstanbul özelinden bakıp, bu dönemin çok tartışılan kanunlarının toplumsal yapı üzerindeki etkilerinden yeteri düzeyde söz edilmemiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrası Çok Partili Hayata Geçiş ve Demokrat Parti alanında çalışma yapan araştırmacılarında bu dönemin sosyo-ekonomik yapısını yeterince aydınlatamadıkları görülmüştür. Necdet Ekinçi, *“İkinci Dünya Savaşından Sonra Türkiye’de Çok Partili Düzene Geçişte Dış Etkiler”* adlı çalışmasında Türkiye’de çok partili yaşama geçişi etkileyen yalnızca dış koşullar olmadığını, ona bağlı olarak İkinci Dünya Savaşı sıralarındaki iç koşullarında bu oluşumda önemli bir etken olduğunu, bunun ayrı bir çalışma konusu olarak incelenmesi gerektiğini vurgulamıştır. Biz bu çalışmayla bu alandaki bir açığa ışık tutmak istemekteyiz. Umut ediyorum ki bu çalışma, gelecekte bu konuda araştırma yapacak araştırmacılara yardımcı olsun.

Kuşkusuz bütün incelemeler için geçerli olduğu gibi, bu incelemede kaynaklara bağımlı gelişen bir süreci temsil etmektedir. Dolayısıyla inceleme ve kaynaklar arasında gelişen ilişkilerin, incelemenin doğurduğu sonuçlar açısından da birkaç saptama yapmam gerekiyor.

Kaynaklar konusunda yaşadığım güçlüğü bakarsak, bu konuda, bir ulaşma sorunundan çok, ulaşılan kaynakların niteliği ile ilgili sıkıntılar yaşadığımı söylemem gerekiyor. Biçimsel olarak bir kaynak bolluğu ile başlayan incelememin, süreç içerisinde neredeyse bir kaynak kıtlığı ile karşı karşıya kalmasına yol açacak denli ciddi boyutta kendisini gösteren bu güçlüğü, kaynakların niteliğine ilişkin olarak iki ana nedeni bulunmaktaydı: Birincisi, kaynakların bir bölümü ya CHP ve İsmet İnönü yanlısı ya da karşıt kökenli, tüm yaşananları parti ve tek bir kişiye bağlayan, böylece nesnellikten uzak bir karşılıklı suçlama ya da kendini yüceltme kurgusu üzerinde

biçimlenmekteydi. İkincisi ise, genelde politik yanlılık içeren bu kaynakların hemen hiçbirinin yöntembilimsel bir kaygı taşıyor oluşuydu. Dolayısı ile bu durum, ulaşılmış olduğum kaynakların çok büyük bir bölümünü eleyerek inceleme dışı bırakmamı gerektirdi.

Tezin yazım sürecinde yaşadığım ana problemlerden biri de, istatistik verilerin yetersizliği(özellikle Türkiye'ye ilişkin) veya var olanların güvenilirliğinin tam olmaması olmuştur. Nitekim bu soruna ilişkin olarak Türkiye'de savaş sürecinde uygulanan ekonomi politikalarının yürütücülerinden biri olan Şevket Süreyya Aydemir şöyle diyor: *"... Olağanüstü hallerde, olağanüstü kanun ve tedbirlerle, icra ve uygulama işlerinin ilk ve gerekli şartı olan istatistik alanında ise, hemen hemen, tamamen teşkilatsız ve muhatapsızdık. Ele geçen rakamlar aslında dilsizdi. Gerçeği bildirmiyorlardı. ... Hiçbir vilayette bir istatistik idaresi veya rakamlar derleyecek, değerlendirecek veya bunlardan sorumlu büro veya memur yoktu."* Bu nedenle çalışmanın ana yapısının oluşturulması sırasında, değişik kaynaklardan elde edilen istatistiksel veriler kullanılarak, bir ölçüde de olsa bu eksikler giderilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmada günümüz Türkiye'sinin içinde yaşadığı sosyal ve ekonomik yapılanmayı etkileyen ve belki de bugünkü sorunlara kaynaklık eden ara bir dönem incelenmiştir. Savaşın ülke üzerinde yarattığı ekonomik ve siyasal etkiler hep tartışıldı, bundan sonra da tartışılacak. Bu araştırmanın sonuçları, kendisinden sonra bu konuda yapılacak olanlara doğru ipuçları verebilirse amacına ulaşmış sayılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

II. DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİ TÜRKİYE EKONOMİSİ

A. CUMHURİYETİN OSMANLIDAN DEVRALDIĞI EKONOMİK MİRAS

1. Osmanlı Devletinin Çöküşünü Hızlandıran Ekonomik Etkenler

1920'li yıllarda Anadolu halkının yaşama düzeyini ve Türkiye Cumhuriyetinin Osmanlı Devletinden devraldığı sosyo-ekonomik yapıyı kavrayabilmek için İmparatorluğun son 60–70 yıllık döneminde geçirdiği gelişme sürecini ve Kapitalist Batı Ülkeleri ile ilişkilerini özetle incelemekte yarar vardır.

Osmanlı İmparatorluğunun siyasi, ekonomik ve kültürel alanlarda gerileme sürecine girdiği dönem ile Batı Avrupa Ülkelerinin sanayi devrimlerini gerçekleştirdikleri dönem aynı zaman kesitine rastlamaktadır. Osmanlı İmparatorluğu 18. yüzyılın başından itibaren girdiği savaşlardan toprak kaybı ile çıkmış, devletin sosyal hayatın her alanında işlev gören kurumlarının eski dinamizmlerini kayb ettikleri görülmüştür. Osmanlı Devleti yükselen Batı Avrupa karşısında görece gerilemeye başlamıştır. Osmanlı Devletinin gerilemesi ile Batının ilerlemesinin aynı yüzyıllara rastlaması kesinlikle rastlantı değildir. Batının yükselişini sağlayan etkenler Osmanlı Devletinde eksik olan, yeterince bir araya gelemeyen veya Osmanlı Devletinin bünyesinde mevcut olumsuzlukları alt edemeyen etkenlerdir. Biz Batı Avrupa'nın yükselişini, 18. yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyılın başında idrak edilen sanayi devrimlerine bağlıyoruz. Kuşkusuz sanayi devrimlerinin Batı Avrupa'da ortaya çıkışını hazırlayan pek çok etken sayılabilir ve bu etkenlerden hangisinin daha fazla etkili olduğu tartışılabilir. Sanayorum üzerinde tartışılmayacak nokta şudur: Sanayi devrimlerinden önce, 16. ve 17.yüzyıllarda, Osmanlı Devleti hemen her alanda; sanayi, bilim, teknoloji alanlarında Batı Avrupa ile aynı düzeyde, hatta bir çok alanda ondan daha ileridir. Ancak 18. ve 19. yüzyıllarda Batı Avrupa'nın sanayi devrimlerini gerçekleştirerek bir çok alanda makineli üretime geçmesi, Osmanlı Devletinin bu devrimlerin dışında kalması ve aynı dönemde Osmanlı geleneksel kurumlarındaki bozulma sonucu dinamizmini kaybetmesi siyasi, ekonomik ve askeri güç dengesinin

Osmanlı aleyhine, Batı Avrupa ve Rusya lehine değişmesinin temel nedenleridir. Bu süreç işlemeye başladıktan sonra, zaman Osmanlı Devletinin aleyhine, Batının lehine ilerlemiştir ve Osmanlı çöküşü hızlanmıştır. Batı Avrupa'nın sanayi devrimini birkaç yılda hazırlamadığını, Osmanlının da birden bire gerilemeye başladığını, bu oluşumları hazırlayan etkenlerin geçmiş yüzyıllardan itibaren etkisini göstermeye başladığını ifadeye gerek yoktur.

18. ve 19. yüzyıllarda önce İngiltere'de daha sonra diğer Batı Avrupa Ülkelerinde yaşanan sanayi devrimleri sonucu makineli üretim giderek yaygınlaşmıştır. Küçük atölyelerden daha büyük fabrikalara geçilmiştir. Artan üretimin iç piyasalarda massedilememesi ve hammadde ihtiyacının artması serbest dış ticaret düşüncesinin gelişmesine yol açmıştır. Önce sanayileşen İngiltere, komşularını serbest dış ticaret zorlamıştır. Diğer Batı Avrupa Ülkeleri bir yandan geleneksel sanayilerini gümrük duvarları ile korurken bir yandan da yeni teknolojileri süratle uygulama yoluna gitmişlerdir. Böylece, bu ülkeler ilk sanayileşme sürecini başlatan İngiltere ile aralarındaki farkın açılmasına izin vermemişlerdir. Oysa Osmanlı Devleti aynı korumacı politikayı uygulayamamış ve yeni teknolojileri almakta aynı çabukluğu gösterememiştir. İngiltere, Osmanlı Devletine 1838 tarihli serbest ticaret anlaşmasını kabul ettirmiştir. İngiliz devlet adamları bu antlaşmayı bir şaheser olarak yorumlamışlardır.¹ Bir kısım Osmanlı devlet adamları da serbest dış ticaret antlaşması ile İmparatorluğun kötü gidişinin önüne geçileceğini sanmışlardır. İngiltere ile imzalanan serbest dış ticaret antlaşmasını diğer Avrupa Ülkeleri ile imzalanan antlaşmalar izlemiştir. 1838 tarihli serbest ticaret antlaşması Batı Dünyasının, Osmanlı Devletinde ele geçirdiği çok önemli bir köprü başıdır. 1838–1864 dönemi, Osmanlı ekonomisinin ticaret antlaşmaları ile mali antlaşmalar ile tamamen dış etkilere açıldığı, bir açık Pazar haline dönüştüğü, iktisadi emperyalizmin bütün boyutları ile yürürlüğe girdiği bir dönem olmuştur. Bu antlaşmalar ile sanayileşmiş Batılı Ülkelerin tüccar ve sanayicileri Osmanlı toprakları üzerinde kendi ülkelerinde bile göremedikleri serbest bir ortamda ticaret yapma imkânı bulmuşlardır. İngiliz tüccarlar Osmanlı topraklarında % 5 gümrük ile mal satarken Osmanlı tüccarları %8 ile %12 iç gümrük ödemekteydiler. Bu

¹ Avcıoğlu, Doğan, *Türkiye'nin Düzeni, Dün, Bugün, Yarın*(Onuncu Basım), Tekin Yayınevi, 1976, s.104.

andan itibaren Batılı kapitalist ülkelerle Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler hep Batının kontrolünde ve güdümünde, onların lehine Osmanlının aleyhine gelişmiştir. Osmanlı Devleti kısa sürede Batı Avrupa'nın edilgen bir parçası, bir yarı sömürgesi haline dönüşmüştür. Kimi Osmanlı devlet adamlarının yenilik ve sanayileşme çabaları büyük güçlüklerle karşılaşmıştır. İstanbul yöresinde devlet sermayesi ile kurulmak istenen birkaç askeri malzeme, dokuma ve ayakkabı fabrikasından çoğu ithalatın yarattığı rekabete dayanamayarak kısa sürede kapanmıştır.²

Batı Avrupa'da gerçekleştirilen Sanayi Devriminden önce Batı ne sanayide ne de bilim ve teknikte Osmanlı Devletinden, ileri değildi.³ Osmanlı Devletinin birçok alanda daha ileri olduğunu gösteren belgeler vardır. Osmanlı tüccarlarının Batı Avrupa'ya her tür pamuklu ve ipekli kumaşlar sattığı, Osmanlı tersanelerinde Venedikliler için gemi yapıldığı belgelerle tespit edilmiştir. Osmanlı toprakları üzerinde geleneksel teknoloji ve el emeği ile ihtiyaç olan her türlü sınai gerek tarımsal üretimde imparatorluk kendi kendine yeterli içinde idi. Uzun savaş yıllarında, başta İstanbul olmak üzere büyük şehirlerin iâşesi rahatça sağlanıyordu.

18. ve 19. yüzyıllarda Batı Avrupa el emeğinden makineye, atölye üretiminden fabrika üretimine geçti. Başka deyişle, Ortaçağın üretim biçimi yerini yeni çağın üretim biçimine bıraktı. Oysa, Osmanlı Devletinde geleneksel üretim biçimi değiştirilemedi. Bu şartlarda sanayileşen Batı Avrupa ülkelerine Osmanlı toprakları üzerinde serbest ticaret imkânı tanındı. Geleneksel Osmanlı sanayii eşit şartlarda olmayan bir rekabet karşısında kaldı. Bu rekabete açılış etkisini kısa sürede gösterdi. Başta pamuklu ve ipekli dokuma sanayi olmak üzere tabacılık, sırmakeşlik gibi sanayi dalları kısa sürede çökme derecesinde geriledi. Doğan Avcıoğlu sözü edilen sanayi dallarında kısa sürede yaşanan çöküşü rakamlar vererek anlatmaktadır.⁴ Doğan Avcıoğlu'nun çeşitli kaynaklardan aktardığına göre, 19. yüzyılın ikinci yarısında Şam, Diyarbakır, Halep, Bursa gibi İmparatorluğun geleneksel dokumacılık merkezlerinde dokuma tezgahları birer birer durmaya ve atölyeler kapanmaya başlamıştır. 1847'den önce Bursa,

² Tezel, Yahya Sezai, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Yurt Yayınevi, 1982, Ankara, s.69 ve Önsoy, R., *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1988, s.4.

³ Avcıoğlu, a.g.e., s. 42.

⁴ Avcıoğlu, a.g.e., s. 104.

İmparatorluğun en önemli ipekçilik merkezlerinden biri idi. Yüzlerce tezgahta 25 bin okka ipek işleniyordu. Serbest ticaretin başlamasından kısa süre tezgah sayısı 75'e işlenen ipek miktarı 4 bin okkaya düşmüştür. Yine önemli bir ipekçilik merkezi olan Bilecik'te dut ağaçları sökülüştür. Ankara tiftik kumaş ihracatçısı iken kısa sürede ham tiftik ihraç eder duruma düşmüştür. Batının rekabeti karşısında sanayi sektöründe yaşanan gerileme, hatta çöküntü sadece dokuma sanayi ile sınırlı kalmamıştır. Yeni teknolojinin etkili olduğu, dış ticaret için uygun olan tüm sınai mamullerin yerli üretimi, serbest dış ticaretten olumsuz etkilenmiş ve daralmıştır. Osmanlı Devletinde sadece dış ticarete konu olmayan kimi alt sanayi dalları çöküntüden doğrudan etkilenmemiştir.⁵

Kapitalist Batının rekabeti karşısında açık Pazar haline dönüşen ve yerli sanayisi kısa sürede çöküntüye uğrayan Osmanlı Devleti, daha önce kendi ürettiği ürünleri ithal eder duruma düşmüştür. Dış ticaretin yapısı değişmiş, sınai tüketim malları ithal eden, tarımsal ve madensel hammaddeler ihraç eden bir ekonomik yapı ortaya çıkmıştır. İthalat ihracattan çok hızlı artmış ve Osmanlı dış ticaret bilançosu büyük açıklar vermeye başlamıştır. Dış ticaret bilançosundaki açıklar 1850'ye kadar altın ve gümüş ihracıyla, 1854'den sonra ise Avrupa metropollerinden yapılan borçlanmalar ile karşılanmıştır. Osmanlı İmparatorluğunun serbest ticaret yolu ile Kapitalist Batıya olan bağımlılığına bir de mali bağımlılık eklenmiştir. 1854'de, ilk dış borcun alınmasından sonra bunu yeni borçlar takip etmiştir. Devam eden dış açıklar ile önceki borçların ana para ve faizleri yeni borçlanmaları zorunlu kılmıştır. Batılı kapitalistler her borç antlaşmasında bir dizi iktisadi ayrıcalıklar koparma yoluna gitmişlerdir.⁶ İlk borcun alınmasının üzerinden daha 30 yıl geçmeden Osmanlı Devleti dış borç batağında teslim bayrağını çekerek iflasını ilan etmiş ve 1881 yılında Duyun-u Umumiye İdaresi (DUI) kurulmuştur. Serbest ticaret antlaşmalarından sonra DUI, Osmanlının mali ve ekonomik tutsaklığının diğer bir zincirini oluşturmuştur.⁷

Biz burada Osmanlı Devletinin çöküş nedenlerini tüm ayrıntısı ile araştırarak değiliz. Böyle bir çaba bu çalışmanın amacını aşar, kapsamını düşünülenin çok ötesine götürür. Amacımız neden Türkiye Cumhuriyetinin 1920'lerde Osmanlıdan enkaz halinde bir ekonomi devraldığını açıklamaktır. Bu nedenle önemli saydığımız bir iki

⁵ Şahin, Hüseyin, *Türkiye Ekonomisi*, Ezgi Kitabevi, Bursa, Ocak 2000, s.3-4.

⁶ Pamuk, Şevket, *Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, Gerçek Yayınevi, 1988, İstanbul, s.206.

⁷ Pamuk, a.g.e., s.207.

noktaya da değineceğiz. Osmanlı çöküşünün tek nedeni serbest dış ticaret antlaşmaları ve Duyun-u Umumiye değildir. Avrupa, 18. yüzyılın başından itibaren sürekli geriletği Osmanlıyı tek yönden değil, birçok yönden kuşatmıştır. Avrupa Osmanlı Devletini 19. yüzyılın sonlarında artık umutsuz bir “*hasta adam*” olarak görmekte ve terekesini biran önce paylaşmak istemektedir. Fakat kapitalist Batı Avrupa devletlerinin ve Rusya’nın bu terekeden daha fazla pay almak için kendi aralarında giriştikleri rekabet Osmanlı Devletinin ömrünü belki 20–30 yıl uzatmıştır. Batı Osmanlıyı sadece mali ve ticari alanlarda kuşatmakla kalmamıştır. Çoğu zaman sudan bahanelerle çıkarılan savaşlarda yenerek her seferinde imparatorluktan toprak koparmış, Osmanlı topraklarında her alanda imtiyazlar elde etmiştir. Azınlıklar ve halklar dini ve milli hisleri ile oynanarak kışkırtılmış ve sürekli karışıklık çıkartılmıştır. Bu savaşlar ve karışıklıklarda en fazla imparatorluğun asli ögesi olan Türkler telef olmuşlar, fakir ve yorgun düşmüşlerdir. Cumhuriyetin kurulduğu yıllarda, Türkiye Cumhuriyetine kalan topraklar üzerinde % 95’ i Türklerden oluşan, fakir ve yorgun düşmüş, çoğunluğu köylerde 13 milyon civarında bir nüfus kalmıştı. İç karışıklıklar ve savaşlar yüzünden nüfus artışı % 1 civarında idi. İmparatorluktan Cumhuriyete kalan maddi sermaye birikimi çok fakir olduğu gibi, beşeri sermaye de çok yetersizdi.⁸

Osmanlı Devletinde kökleri eskiler uzanan etnik esaslara dayalı sosyal bir iş bölümü olduğu tespit edilmiştir.⁹ Bu iş bölümünde Türkler genellikle, çiftçi, devlet memuru, asker ve esnaf olarak rol almışlardır. Sanayi, ticaret ve hizmetler daha çok gayri müslim azınlıkların elinde idi. İmparatorluğun son 50–60 yılında gelişen iç ve dış etkenler bu sosyal işbölümünü daha belirgin hale getirmiştir. Serbest dış ticaretin yaygınlaşması ile ticaret, sanayi ve hizmetlerde Türklerin payı daha da azalmış, gayri Müslimlerin payı artmıştır. Yabancılar ve gayri müslim azınlıklar özellikle ticaret ve hizmetlerde bütünleşerek işbirliğine girmişlerdir. İthalat, ihracat ve toptan ticaret bunların kontrolüne geçmiştir. Türkler, ancak iç ticaretin perakende aşamasında %25 oranında rol alabilmişlerdir.¹⁰ Sınai işletme mülkiyeti de hemen hemen tümüyle

⁸ Sarç, Ömer Celal, “Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi ve İktisat Politikaları”, *Çağdaş Düşüncenin İçinde Atatürk, içinde*, Dr. Nejat Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, 1983, İstanbul, s.341

⁹ Sarç, a.g.m., s. 337; Kepenek, Yakup, *Gelişimi, Üretim Yapısı ve Sorunları ile Türkiye Ekonomisi*, Teori Yayınları, 1987, İstanbul, s.10.

¹⁰ Çavdar, Teyfik, “Cumhuriyet Dönemi Başlarken Türkiye Ekonomisinin Görünümü ve Yapısal Kökleri” *Türkiye Ekonomisinin 50. Yılı Semineri içinde*, Bursa İTİA, 1973, s.108.

azınlıkların ve yabancıların elinde toplanmıştır. Yakup Kepenek'in Alman Steinhaus'a atfen aktardığına göre, 1914'de Osmanlı sanayinde kapitalist ve işçilerin sadece %15'i Türk idi.¹¹

Osmanlı ekonomisinde yabancıların ve gayri müslimlerin hakimiyeti ve işbirliği ulaştırma ve bankacılık kesimlerinde de açıktı. Yabancılar ve gayri Müslimler elde ettikleri kazançları kârlılığı yüksek olgunlaşma dönemi kısa ve riski düşük olan bu sahalara yatırdılar. Gayri Müslimlerin ve yabancıların sözü edilen hizmetler kesimine yatırım yapmaları Avrupa metropol sanayinin işleyişini de kolaylaştırıyordu. Osmanlı İmparatorluğunda demiryoluna yapılan yatırımlar, tarımsal ve madensel hammaddelerin Batı Avrupa'ya, işlenmiş sanayi ürünlerin de Osmanlı tüketicilere ulaştırılması temel amacının ürünüdür. Yine, bankacılık, kârlı olduğu kadar, dış ticaretin gelişmesini ve Osmanlı Devleti üzerinde yabancıların mali denetimini kolaylaştırdığı için yabancı ve gayrimüslim sermayedarlar için cazip yatırım alanı idi.

Ticaret, sanayi ve hizmetler kesimlerindeki mülkiyetin etnik niteliği bu kesimlerde yaratılan sermaye birikiminin ekonominin diğer kesimleri ile bütünleşmesini engellemiştir. Bu kesimlerde sağlanan kazançların önemli kısmı ekonomiye dönmemiş, yurt dışına aktarılmıştır. Gayri Müslim azınlıklar kaderlerini Osmanlı Devletine değil, ilişki içinde oldukları yabancı devletlere bağlı görmüşlerdir.¹² Osmanlı Devleti ile manevi bağları giderek zayıflamıştır. Azınlıkların devlete karşı maddi, manevi bağlılıklarının zayıflamasında Kapitalist Batı ülkelerinin ve Rusya'nın çabaları etkili olmuştur. Batılı emperyalist ülkeler, Osmanlı Devleti ile yaptıkları siyasi ve mali antlaşmalara gayrimüslim azınlıklara siyasi, mali, yargısal ve dini ayrıcalıklar sağlayan hükümler yerleştirme çabası içinde olmuşlardır. Osmanlı yurttaşı olan zengin gayri müslim tüccarlar ve iş adamları bir Batı ülkesinin de yurttaşlığını kazanmışlar, çifte pasaportlu olmanın nimetlerinden olabildiğince yararlanmışlardır. Gayri Müslim azınlıklar İmparatorluğun son dönemlerinde, önemli mali ve yargısal ayrıcalıklar elde etmişlerdi. Türklerin verdiği bazı vergileri vermiyorlardı, askerlikten muaftılar. Yukarıda açıklanan sosyal işbölümünün işleyişine vergi ve askerlik ayrıcalığı da eklenince Osmanlı Devletinin asli ögesi olan Türklerin giderek fakirleşmesi karşısında

¹¹ Kepenek, Yakup, *Türkiye'de İmalat Sanayinin Üretim Yapısı*, ODTÜ Yayını, Ankara,1977, s.25.

¹² Çavdar, a.g.m., s. 108.

gayri Müslim azınlıkların nasıl zenginleştikleri anlaşılır. Ancak gayri Müslimler zenginleştikçe devletle olan bağları zayıflamıştır. Onlar Batı kapitalizmin Anadolu'daki temsilcileri olmuşlardır. Avuçları içinde oluşan sermaye birikimini ülkenin sanayileşmesinde kullanmak yerine, çabuk ve büyük kazanç sağlayan alanlarda kullanmışlar, dışarıya aktarmışlar veya kendi milli devletlerini kurmak amacıyla seferber etmişlerdir.¹³

Yukarıda sıralanan tüm olumsuz etkenlere, Osmanlı Devletinin sürekli savaşlarla ve iç karışıklıklarla meşgul olduğunu ve bu savaşlarda çok büyük maddi ve manevi kayıplara uğradığını eklemeliyiz. Anadolu halkı Cumhuriyet öncesi on yılı çeşitli cephelerde savaşarak geçirmiştir. Bu savaşların son dört yılı Anadolu'nun bağrında ölüm kalım savaşı şeklinde geçmiştir.

Açıklamaya çalıştığımız tüm bu etkenler göz önünde tutulduğunda 1920'li yıllarda Türkiye Ekonomisinin çökmüş, enkaz haline dönüşmüş durumu ve halkın yaşama düzeyi daha iyi anlaşılacaktır. Fakat asıl üzerinde durulması ve tüm yönleri ile araştırılması gereken husus, bu umutsuz gibi gözükten ortamda, nasıl tüm zincirlerinden kurtulmuş bir ulus yaratıldığı, ona umut, cesaret ve çalışma şevki aşılansak ve yeni ülküler gösterilerek kendi ayakları üstünde durmasının öğretilmiştir. Şimdi, Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen sosyo-ekonomik gelişmeyi incelemeye geçmeden önce, Cumhuriyetin kurulduğu yıllarda ekonominin bir panoramasını çizelim, temel ekonomik sektörlerin yapısına ve üretim potansiyeline göz atalım.

2. Cumhuriyetin Kurulduğu Yıllarda Sosyo-Ekonomik Durum

Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen sosyo-ekonomik gelişme Osmanlı Devletinden devralınan yapı üzerinde oturtulmuş ve onun izlerini taşımıştır. Cumhuriyet idaresi toplumsal ve ekonomik yapıda köklü değişiklikler ve yenilikler yapmış olsa da gelişmede uzun süre mevcut üretim yapısı belirleyici olmuştur. Geçmişle bağları biranda koparmanın mümkün olmadığı açıktır. Bu bölümde Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı yıllarındaki toplumsal ve ekonomik yapıyı mevcut verilerden yararlanarak ana hatları ile ortaya koymak istiyoruz. Cumhuriyet döneminde

¹³ Şahin, a.g.e., s.5.

gerçekleştirilen ekonomik gelişmeyi değerlendirmek için devralınan mirası bilmek, başlangıçtaki durumun bir envanterini çıkarmak gerekir sanıyoruz.

Osmanlı Devletinde ekonomik düzen, büyük ölçüde toprağa ve tarımsal üretime dayanıyordu. Bu düzen 18. ve 19. yüzyıllarda da, İmparatorluğun yıkıldığı Cumhuriyetin kurulduğu yıllarda da aşağı yukarı aynı nitelikleri arz ediyordu. Ekonomik yapı sadece geri değil, aynı zamanda iç bütünlükten yoksundu. İç piyasalar bütünleşmemişti. Ekonominin alt sektörleri birbirlerini tamamlayıcı bir fonksiyon yerine getirmiyordu. Tarım, çok büyük ölçüde öz tüketim için veya küçük yerel pazarlar için üretim yapıyordu. Sanayi küçük atölyelerde kol gücü ile faaliyet gösteriyordu. Her bölge, her vilayet ayrı bir ekonomik birim niteliği arz ediyor, kendi kendine yetme çabası içinde bulunuyordu. İmparatorluğun son döneminde gelişen hizmet sektörü; özellikle ulaştırma, bankacılık, dış ticaret Osmanlı ekonomisinden çok Kapitalist Batı Avrupa ekonomileriyle bütünleşmiş gibiydi. Ekonominin tek sorunu sanayileşmemiş olması değildi. Ekonomik sektörlerin tümü perişan ve ilkel bir manzara sergiliyordu. Tarımsal faaliyetler çok ilkel ve asırlardır değişmemiş yöntemlerle yürütülüyordu.¹⁴ Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerinde birkaç nüfus sayımı denemesi yapılmıştır. Bunlar tüm ülkeyi kapsamıyordu, kısmı idi ve sağlıklı olmaktan uzaktı. Fakat daha sağlıklı veriler olmadığından bu istatistikler nüfusla ilgili tahminlerde baz olarak kullanılmaktadır. Cumhuriyetin kurulduğu yıllarda nüfusla ilgili bilgilerimiz bu sayımlara ve 1927 nüfus sayımı bulgularından hareketle geriye doğru yürütülen tahminlere dayanmaktadır. Yapılan tahminlere göre, Cumhuriyetin kurulduğu yıllarda Türkiye nüfus yoğunluğu bakımından (İsviçre ve İskandinav ülkeleri dışında) Avrupa ülkelerine göre تنها bir ülke idi.¹⁵ Osmanlı İmparatorluğunda son 25-30 yılda nüfusun ortalama %1 arttığı tahmin edilmiştir. Bu dönem savaşlar ve iç karışıklıklar dolayısıyla yoğun iç göçlere sahne olmuştu. Nüfus artış hızı Avrupa ortalamasının gerisindeydi. Bir yandan savaşlar doğurganlığı düşürmüştü, bir yandan da yine savaşlar, hastalıklar ve kıtlıklar yüzünden ölüm oranı yüksekti. Osmanlı Türkiye'sinde kalan nüfusu sadece %11-%12'sinin (1.1 milyon) okuma yazma bildiği tahmin edilmektedir. Gerek köylerde

¹⁴ Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi*, Yurt Yayınları, Ankara, 1984, s.34; Başkaya, Fikret, *Türkiye Ekonomisinde İki Bunalım Dönemi; Devletçilikten 24 Ocak Kararlarına*, Birlik Yayınları, Ankara, 1986, s.15.

¹⁵ Sarç, a.g.m., s. 140.

gerekse şehirlerde halkın yaşama standardı çok geri idi. Zaten nüfusun %75’den fazlası köylerde barınmaktaydı.¹⁶ Köylere hiçbir medeni hizmet götürülmemişti, köylerin %80’nin elverişli olmayan yerlerde kurulmuş olduğu, sağlık şartlarının yürekler acısı durumda bulunduğu aktarılmaktadır.¹⁷ Köylü yılgın, yorgun, kanaatkâr ve tevekkül içinde bir psikolojik yapı sergilemekteydi. Devletin köylü ile ilişkileri vergi ve askerlik işlemleri den ibaretti. Köye götürülen hiçbir kamu hizmeti olmadığı ileri sürülmektedir.¹⁸ Şehirlerin durumu köylerden daha iyi değildir. Zaten 10 binden fazla nüfuslu yerlerde yaşayanların toplam nüfusa oranı %16 civarında idi. Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde kalan sadece iki ilin; İstanbul ve İzmir’in nüfusları 100 binin üzerinde idi. Diğer tüm iller bir kasaba görünümü arz ediyordu. Buralarda yaşam standardı, sosyal imkânlar ve üretim ilişkileri köylerden farksızdı. 20. yüzyılda uygarlığın nimetleri sayılan elektrik, havagazı, tramvay ve su şebekesi Osmanlı Devletine 20. yüzyılın başlarında girmişti. İmparatorluğun son yıllarında bu hizmetler sadece İstanbul ve İzmir’de vardı. İzmir elektrikle 1905, İstanbul 1910 yılında tanışmıştır. Kurtuluş Savaşının karargâhı Ankara’da savaş yıllarında bu hizmetlerin hiç birisi yoktu.¹⁹

Vedat Eldem’in bulgularına göre, Osmanlı İmparatorluğunun 1914 yılında ulusal geliri cari fiyatlarla 241 milyon TL’dir. Bu gelirin %54.2’si tarım, %12.4’ü sanayi ve %33.4’ü ulaştırma, bankacılık ve ticaretten sağlanmıştır. Vedat Eldem 1890–1914 yıllar arasında milli gelirin yılda ortalama %2 arttığını tahmin etmiştir. Aynı dönemde nüfusun yılda %1 çoğaldığı düşünülürse, tüm kargaşa ve savaşlara rağmen halkın ortalama refah seviyesinin yılda %1 yükseldiği sonucu çıkarılabilir.²⁰ Belirtilen dönemde, Osmanlı İmparatorluğunda milli gelir artışının kimi sanayileşen ülkelerde gerçekleştirilen büyüme hızının gerisinde kaldığı saptanmıştır. Nitekim, aynı dönemde milli gelir büyüme hızı, yılda ortalama, ABD de %3.3, Almanya’da %3.1, Kanada’da %3.6, Japonya’da %4.1 ve İngiltere’de %2.4 olmuştur

¹⁶ Eldem, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1970, s.44.

¹⁷ Çavdar, a.g.m., s. 105.

¹⁸ Sarç, Ömer Celal “50 Yıllık Cumhuriyet Döneminde Ekonomik ve Sosyal Bünyedeki Başlıca Değişmeler”, *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, 3. Cilt, No:1-4, İstanbul, 1974, s.2.

¹⁹ Eldem, a.g.e., s. 45-46.

²⁰ Eldem, a.g.e., s. 302.

Vedat Eldem İmparatorluğun çeşitli bölgelerinin milli hasılaya katkısını, bölgesel hasılların birleşimini ve bölgelerde kişi başına düşen geliri de hesaplamıştır. 1914 yılı itibarıyla Osmanlı Devletinde yılda kişi başına düşen ortalama gelir 11.5 TL. dir. İmparatorluğun en fakir bölgesi yılda kişi başına 7.82 TL. ile Irak'dır. Irak'ı 10.82 TL. ile Anadolu takip etmektedir. İstanbul ve Çatalca ise kişi başına 22.50 TL.ile İmparatorluğun en zengin bölgesidir. İstanbul-Çatalca bölgesi ve Irak eyaleti bir yana bırakılırsa İmparatorluğun çeşitli bölgeleri ve eyaletleri arasında kişi başına düşen gelir bakımından bir fark olmadığı görülmektedir. İstanbul ve çevresi Osmanlı standardı üstünde, Avrupa'ya yakın bir gelişme düzeyindedir. İmparatorluk sınırları içinde tarımın bölgesel milli hasıladaki oransal payının en yüksek olduğu bölge Anadolu'dur. Bu oran %66'dır.²¹

Anadolu halkı 1914–1922 yıllarını savaşıarak geçirmiştir. Savaş Anadolu'nun bağrında geçmiştir. Bu dönemde üretim kapasitesinin büyük ölçüde tahrip olduğu, halkın yaşam standardının daha da düştüğü söylenebilir.

B. CUMHURİYETİN İLK YILLARI VE İKTİSAT POLİTİKASI ARAYIŞLARI

Türkiye Cumhuriyeti Osmanlının maddi ve maddi olmayan mirası üzerinde kurulmuştur. Osmanlı Devletinden Cumhuriyet idaresine geçiş sekiz yıl süren çetin bir savaş sonunda gerçekleşmiştir. Bu savaşın son dört yılı Anadolu'da ölüm kalım savaşı şeklinde olmuştur.

Yukarıdaki bölümde Osmanlının ekonomik yapısını ve üretim kapasitesini gözden geçirdik. Orada bu ekonomik yapının ne derece geri kalmış olduğunu, nasıl yarı sömürge ve açık pazar haline getirildiğini açıklamaya çalıştık. Türkiye Cumhuriyeti, işte bu ekonomiyi uzun süren savaş yılları sonunda daha da tahrip olmuş ve yıpranmış durumda devralmıştır. Cumhuriyet döneminde ekonomi politikası ile ilgili arayışlar, kurumsal yapılaşma ile ilgili çabalar ve iktisadi gelişme alanında elde edilen sonuçlar büyük ölçüde devralınan bu mirasın izlerini taşımıştır. Cumhuriyet döneminde ekonomik gelişmeler değerlendirilirken bu hususun gözden kaçırılmaması gerekir.

1. Temel Ekonomik Tercihler ve Hedefler

²¹ Eldem, a.g.e., s. 303.

Anadolu’da Kurtuluş Savaşı milliyetçi asker-sivil kadronun Anadolu halkını başarı ile örgütlemesi ve harekete geçirmesi sonucu kazanılmıştır. Mustafa Kemal’in çevresinde toplanan bu kadro savaşırken toplumun her kesiminde kendisine müttefik aramış ve bulmuştur.

Anadolu’da Kurtuluş Savaşını zafere götüren Kemalist kadro, Anadolu halkının gerçek kurtuluşunun ancak iktisadi zaferin kazanılması ile mümkün olacağı bilincindeydi. Başta Mustafa Kemal olmak üzere Kurtuluş Savaşını kazanan önderler bunu her fırsatta ifade etmişlerdir. Daha Ocak 1923’te, zaferden iki-üç ay sonra Mustafa Kemal, *“Türkiye Devleti devlet-i iktisadiye olacaktır”* diyerek bundan sonraki temel amacını öz bir biçimde açıklıyordu. Nitekim, daha barış antlaşması imzalanmadan, Cumhuriyet ilân edilmeden önce, Şubat 1923’de, takip edilecek iktisat politikasının tespit edilmesi ve iktisadi kalkınma hamlesinin tüm toplumun katılımı ile başlatılması için İzmir’de Türkiye İktisat Kongresini toplamıştır. Bu kongrenin açılışında Mustafa Kemal şunları söylemiştir. *“Siyasi ve askeri zaferler ne kadar büyük olurlarsa olsunlar iktisadi zaferlerle taçlandırılmazlarsa meydana gelen zaferler kalıcı olmaz, az zamanda söner. Bu nedenle en kuvvetli, en parlak zaferlerimizin daha temin edilebileceği faydalı sonuçları temin etmek için iktisadiyatımızın, iktisadi egemenliğimizin sağlanması, kuvvetlendirilmesi zorunludur. Yeni Türkiye’imizi layık olduğu mertebeye çıkarmak için vakit geçirmeden iktisadiyatımıza önem vermek zorundayız. Zamanımız tamamen iktisat devridir.”*²² Mustafa Kemal, İzmir’de toplanan İktisat Kongresinin Erzurum Kongresi kadar önemli olduğunu, onun kadar önemli sonuçlar verebileceğini ifade etmişti.

Cumhuriyetin kuruluşunu gerçekleştiren kadro Batılılaşmadan yana idi. Hedef olarak Batı medeniyetine ulaşmak, Batıların önüne geçmek alınmıştı. Batılılaşmadan yana olanlar Batının siyasi, askeri ve ekonomik gücünün kapitalizmden, sanayi kapitalizminden doğduğuna inanıyorlardı. Bu konuda takip edilecek yol da Batının takip ettiği yoldu. Ancak bu yol daha kısa zamanda, daha kestirmeden gidilerek aşılacaktı. Batının birtakım kurumları ve kuralları alınarak iktisadi ve toplumsal gelişme daha kısa zamanda gerçekleştirilecekti.

²² Ülken, Yüksel, *Atatürk ve İktisat İktisadi Kalkınmada Etkinlik Sorunu ve “Eklektik Model” Türkiye*, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1981, s.10.

Kemalist kadronun iktisadi gelişmeden anladığı sanayileşme idi. Başka deyişle, birinci ana hedef sanayileşme idi. Ekonominin tüm kesimlerine önem verilecekti. Fakat, sanayileşme olmadan iktisadi gelişmenin gerçekleştirilemeyeceği anlaşılmıştı. İmparatorluğun son döneminde yaşanan iktisadi dramın anıları taze idi. Dünya piyasalarında tarımsal ve madensel hammaddeler ihraç ederek sınav mallar ithal eden bir ülkenin nasıl sömürüldüğü çok iyi anlaşılmıştı. Mustafa Kemal, sanayileşmenin önemini şu sözlerle ifade ediyordu: “*Sanayileşme en ileri ve gönençli Türkiye’ye ulaşmak için en kısa yoldur. Vatan savunması da buna bağlıdır.*”²³

Yönetici kadronun temel hedefi sanayileşmeyi gerçekleştirmek idi. Fakat tek hedef değildi. Cumhuriyet Hükümeti Türkiye ekonomisi için tarımın ne derece önemli olduğunu da kavramış gözüküyordu. Tarım, nüfusun %80’ini barındırıyordu. Bu nüfusun yaşam düzeyinin geliştirilmesi tarımın desteklemesine bağlıydı. Sanayinin gelişmesi için gerekli sermaye, döviz ve işgücünü sağlayacak tek sektör tarım idi. Sanayi ancak tarımda yaşayanların satın alma güçlerinin yükseltilmesi ve iç piyasanın genişlemesi ile gelişebilirdi. Türkiye’de o dönemde kurulacak sanayinin yerli hammaddeyi işleyerek temel tüketimi karşılamaya dönük olması zorunluydu.. Kısaca, Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye’de sanayinin gelişmesi için tarımı desteklemek kaçınılmazdı.

Cumhuriyet yöneticilerinin diğer önemli hedefi ulaştırma alt yapısının geliştirilmesi idi. Ulaştırmanın geliştirilmesi iç piyasanın genişletilmesi ve böylece tarım ve sanayi üretiminin uyarılması için gerekli olduğu kadar, milli birliğin sağlanması ve yurt savunması için de hayati önem arz ediyordu.

Türkiye Cumhuriyetinde hemen her dönemde kaynakların tahsisinde, devletin eylem ve kararlarında ekonomik mülâhazalar da etkili olmuştur. Türkiye’nin stratejik konumu zaman zaman ekonomi dışı etkenleri daha etkili kılmıştır.²⁴

2. İktisadi Sistemin Yapılanması

Cumhuriyetin 1923 yılında kurulması ile birlikte yeni rejim iktisadi ve siyasi alanda hızlı bir şekilde yapılaşmaya çalıştı. Doğal olarak bu süreç içinde Osmanlıdan

²³ Ülken, a.g.e., s.18.

²⁴ Şahin, a.g.e., s.31.

kalan birçok kurumun tavsiyesi gerekiyordu. Bunun için Cumhuriyet iki unsura güvenmekteydi; birincisi 1924 Anayasası (Teşkilatı Esasiye Kanunu), diğeri de 1923 yılı sonunda imzalanan Lozan Anlaşmasıdır.²⁵ Böylece Cumhuriyet, hem içte hem de dışta kendini güvenceye almaya çalışıyordu. Ancak bu yapılanma kesintisiz değildir. Yani bu süreçte ortaya çıkan siyasi ve iktisadi oluşumlar tam bir birliktelik göstermez. Daha önce kısaca vurguladığımız gibi Cumhuriyetin kuruluşu ve II. Dünya Savaşının başlaması (1939) arasındaki dönem birbirinden tümü ile kopuk olmasa da farklılıklar göstermesi nedeni ile belli ayırımlara gidilmek zorundadır. Çünkü *“hangi göstergeye bakarsanız bakın, ister iktisat politikası ister kanunlar, kararnameler taraması yapın, gerek ex-ante politik kararlara, isterse uygulamadan sonra ortaya çıkan durumlarla ilgili istatistik bulgulara bakın, Türkiye ekonomisinin ve Türk toplumunun yönetiminde, iktisat politikasında ve işleyişinde 1923-1938 arasında farklı alt dönemler vardır. Devletçilik ya da devletçilik politikası dediğimiz olay genel bir doğru içinde yani kapitalist gelişme stratejisiyle bütünleşmiş bir olaydır; bunu tamamlayan bu olayın doğrusal bir parçasıdır, yargısı ne kadar doğruysa bu yargıdan giderek bütün farklılıkları gözden kaçırmak o kadar yanlıştır.”*²⁶

Genel olarak Cumhuriyetin bu yılları (1923-1939) iki döneme ayrılır: 1923-1930 liberal dönem, 1930-1939 devletçi dönem. Fakat bu yıllar arasında yer alan 1930-1932 dönemi kendi içinde diğeri dönemlerden farklılaşır. Nitekim 1929 bunalımının hemen ardından sadece bir yılı kapsayan bir program (1931) yapılmış, bu programın hedeflerine ulaşması, Birinci Sanayi Planının hazırlanmasına öncülük yapmıştır. 1923-1939 döneminin ayrı başlık altında incelenmesi, uygulanan iktisat politikalarının sonuçlarının belirlenmesinde önemli bir işleve sahip olacaktır. Biz konuyu üç bölümde ele alırken, sanayi yatırımlarının ağırlıklı olarak hangi kesimce yapıldığını göz önüne aldık. Buna göre, 1923-1929 yılları devlet tarafından özel kesiminin teşvik edildiği dönem, 1930-1932 yılları arası devletin özel sermayeyi teşvik ve himaye ettiği, ithal

²⁵ Kuruç, *Bilsay Belgelerle Türkiye İktisat Politikası*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi, Ankara, 1988, s.32; Anayasanın tam metni için Şeraf Gözübüyük-Suna Kili, *Türk Anayasa Metinleri*, İş Bankası Yayınları, Ankara, 1981,s.s.111-137’ye, Lozan Anlaşması için Seha L.Meray, *Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar, Belgeler*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayını, Ankara, 1972 bakılabilir.)

²⁶ Tezel, Yahya Sezai, “1923-1938 Döneminde Türkiye’nin Dış İktisadi İlişkileri”, *Atatürk Döneminin Toplumsal ve Ekonomik Sorunları (ADTES)*, İstanbul İ.T.İ.A.Mezunları Derneği Yayını, İstanbul, 1977, s.177.

ikameci dönem ve son olarak 1932-1939 dönemi de devletçilik yılları olarak adlandırılmaktadır.²⁷ Ancak dönemlerin ayırımında ele alınan ölçütün değişmesi yukarıdaki ayırımı da değiştirecektir. Örneğin; bu ayırımları dışa bağımlılık, yatırımların programlanması gibi ölçütlere dayandırmak mümkündür.²⁸

Doğal olarak bu ölçütlerin kullanılması ayırımları da farklılaştıracaktır. Bizim yukarıdaki ayırımı benimsememizin başlıca nedeni, ele alınan yıllar arasında iktisadi gelişme üzerinde üretim ajanlarının etkisinin öncül niteliğe sahip olmasıdır.

1923–1929 yıllarını kapsayan özel sermayenin teşvikler ile desteklendiği ve nisbi olarak liberal dönem olarak adlandırılan bu dönem, dünya ekonomisini sarsan ve Türkiye’yi de etkileyen büyük bunalım ile sona ermektedir.²⁹ Bu dönemi 1929 ile kapatmamızın bir başka nedeni Lozan Anlaşması gereği, bu yıla değin gümrükler üzerinde etkinleşemeyen devletin bundan sonra gümrük tarifelerini uygulamaya koyabilme olanağına kavuşmasıdır.

1929 bunalımı Türkiye’de özellikle dış ticaret ve tarım sektöründe önemli sarsılmalara neden olmuştur. Bu etkiyi azaltabilmek için devletin ekonomiye müdahalesi artmış ve sonunda 1932 yılında bir sanayi planı hazırlanarak 1933’de yürürlüğe konmuş böylece farklı bir döneme girilmiştir.

Birinci plan ile başlayan (1933) üçüncü dönem, II. Dünya Savaşı ile sona ermiştir. Bu dönemde devlet, bölüşümde olduğu gibi üretim aşamasında da yoğun bir müdahaleci politika yürütmüştür. Bu politikanın başarılı olabilmesi için devlet hızlı bir iktisadi kurumlaşmaya gitmiştir. Bu nedenle bu dönem, devletçilik dönemi olarak ele alınmaktadır.

2.1.İzmir İktisat Kongresi

Anadolu’da Kurtuluş Savaşını kazanan kadro Batılılaşmadan yanaydı. Kurtuluş Savaşı Batı devletlerine karşı yapılmıştı. Fakat lider kadro bu devletlerin sosyal ve ekonomik sistemlerine karşı değildi. Aksine, o sistemi model olarak almak niyetindeydi.

²⁷ Boratav, Korkut, “1923-1939 Yıllarının İktisat Politikası Açısından Dönemlendirilmesi”, *Atatürk Döneminin Ekonomik Toplumsal Sorunları*, İstanbul İ.T.İ.Akademisi Mezunları Derneği Yayınları, İstanbul, 1977, s. 40-41.

²⁸ Tezel, age, s. 54.

²⁹ Boratav, Korkut, *Türkiye’de Devletçilik*, Savaş Yayınları, Ankara, 1982, s.7.

Batılılaşma Batının kurum ve kurallarını alarak gerçekleştirilebilirdi. Batılılaşmaya kapitalist yoldan sanayileşme ve iktisadi gelişme ile ulaşılabilirdi. Cumhuriyeti kuran siyasal kadronun bu temel tercihi ile İttihat ve Terakkinin siyasi ve ekonomik felsefesini benimsediği açıktır. Zaten, Kemalist kadroyu oluşturanların büyük çoğunluğu İttihat ve Terakki içinde bulunmuşlardı. Hatırlanacağı gibi, İttihat ve Terakki hükümetleri milli tüccar ve sanayici yetiştirerek sanayileşme politikası izlemişlerdi. Kemalist kadronun da Cumhuriyetin ilk yıllarında tutumu bu yönde oldu. Kemalist kadro, Kurtuluş Savaşında Anadolu halkı içinde varlıklı sınıflardan büyük destek görmüştü. Uzun süren savaş yıllarında, azınlıkların da çekilmesi sonucu bir milli tüccar grubu yetişmişti. Bunların elinde bir miktar ticari sermaye birikmişti. Yönetici kadro bu ticari sermayeyi sanayiye kaydırmak arzusundaydı. Anadolu’da yeni yeni gelişen tüccar ve sanayiciler de iktisadi gelişme seferberliğinde görev almaya hevesli gözüküyorlardı. İşte bu ortamda Mustafa Kemal daha Cumhuriyet ilân edilmeden, 17 Şubat 1923’de İzmir’de Türkiye İktisat Kongresini topladı.

Bu kongrede bundan sonra takip edilecek iktisadi kalkınma politikasının temel ilkelerini ve alınması gerekli önlemleri tespit etmek idi. Kongrenin toplanışının üç amacı vardı. Kongre, öncelikle ekonomide var olan sınıfların isteklerini belirlemek ve buna göre bir gelişme stratejisi çizmek amacındadır. Bu belirlenirken diğer yandan yabancı sermayeye karşı güdülecek politikanın ne olacağının saptanması düşünülmüştür. Öte yandan kongre, ara verilen Lozan görüşmelerinde, karşı devletlere Türkiye’nin iktisadi bağımsızlığı konusundaki kararlılığını göstermeyi amaçlamıştır.³⁰ Türkiye İktisat Kongresine dört grubu temsil etmek üzere 1135 delege katılmıştır. Bu gruplar şunlardır: Sanayici grubu, tüccar grubu, çiftçi grubu ve işçi grubu.

Her grup temsil ettiği iktisadi kesimin sorunlarını ve sorunlarla ilgili çözüm önerilerini Kongreye sunarak bu konularda karar aldirmaya çalışmışlardır. Bu gruplar arasında Kongreye en hazırlıklı gelenin tüccar grubu olduğu dikkati çekmiştir. Tüccar grubu kongrede İstanbul tüccarları tarafından temsil edilmiştir.³¹

³⁰ Ökçün, Gündüz, *Türkiye İktisat Kongresi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayını, Ankara, 1981, s.6, 10, 13-15, 34, 42-43; Kepenek, Yakup, *Türkiye Ekonomisi*, ODTÜ Yayını, Ankara, 1983, s.50; Boratav, a.g.e., s. 14-18; Avcıoğlu, Doğan, *Türkiye’nin Düzeni*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1982, s. 340-342.

³¹ Kepenek, Yakup, *Türkiye’de İmalat Sanayinin Üretim Yapısı*, s.33.

Kongrede alınan kararlar iki kategoride toplanabilir:

- a) İktisadi misâk ile ilgili kararlar.
- b) Kongreye katılan iktisadi grupların istekleri ve teklifleri ile ilgili kararlar

İktisadi misâk ile ilgili en önemli kararlar şunlardır:

- a) Yerli üretim teşvik edilmeli ve lüks ithalattan kaçınılmalıdır.
- b) Girişim ve çalışma özgürlüğü esastır, fakat tekelciliğe izin verilmemelidir.
- c) Ekonomik kalkınmamıza katkısı olmak ve kanunlarımıza uymak kaydı ile yabancı sermayeye izin verilecektir.

Bu kararlardan ilki korumacı ve ithal ikâmecî bir sanayileşme politikası isteğinin ifadesidir. Bu istek 1920’li yılların ikinci yarısından itibaren uygulamaya geçirilmiştir. 1929’dan sonra etkili gümrük korumacılığı başlatılmıştır. İkinci karar, tüccar ve sanayicilerin ve çiftçilerin yabancı sermaye tarafından oluşturulan tekellerin (özellikle tütün tekelinin) kaldırılması ve bundan sonra tekel kurulmaması yönündeki isteklerini yansıtmaktadır. Üçüncü karar, yeni Devletin Kapitalist Batı ile bağlarını koparmak istemediğini göstermektedir. Fakat siyasi ve iktisadi kararların alınmasında bundan sonra yabancılara söz hakkı tanınmayacaktır. Kongrede yabancılarla iktisadi ilişkilerin yürütülmesinde gayri müslim azınlıkların devreden çıkarılması, bu ilişkilerin Müslüman –Türk tüccar ve sanayiciler tarafından gerçekleştirilmesi isteği dile getirilmiştir.³²

Cumhuriyetin ilk yıllarında iktisat politikası Türkiye İktisat Kongresi kararları doğrultusunda oluşturulmak istenmiştir. Devlet ilke olarak özel girişimci eliyle serbest piyasa şartlarında sanayileşme politikası izlemiştir. Fakat bu devletin iktisadi hayata hiç katılmaması anlamında bir özel girişimcilik değildi. Devlet özel girişimi destekleyecekti. Özel girişimin kudretinin yetmediği veya kârlı bulmadığı alanlarda devlet yatırımları devreye girecekti. Bu politikaya özel sektör ağırlıklı bir karma ekonomik kalkınma politikası demek daha doğru olur. Nitekim, Kongrede, İktisat Bakanı Mahmut Esat (Bozkurt) “*Yeni Türkiye karma bir iktisadi sistem izlemelidir*”, diyecekti. Bu politikanın Cumhuriyet döneminde her zaman yürürlükte kaldığını söyleyebiliriz.

³² Ülken, a.g.e., s. 85-87; Kepenek, a.g.e., s.33-34.

2.2. Lozan Barış Antlaşması

Kuruluşun uluslar arası dayanağı olan Lozan Antlaşması, Cumhuriyetin dünya haritasındaki yerini belirlemekle kalmamış, aynı zamanda anlaşmanın taşıdığı hükümler ile Osmanlı'yı kısıktırak bağlayan, onun sömürgeleşmesini sağlayan kapitülasyonlardan kurtarmıştır.³³ 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan anlaşmanın 28 maddesine göre *“Bağıtlı Yüksek taraflar, her biri kendi yönünden, Türkiye’de kapitülasyonların her bakımından kaldırıldığını kabul ettiklerini bildirirler.”*³⁴ Anlaşmanın bu şekli Türkiye’yi iktisadi alanda bağımsız göstermesine karşın, ticaret sözleşmesi kısmında taşıdığı maddeler ile Türk devletin gümrük oranlarını belirleme yetkisini 1929 yılına kadar erteliyor, sadece devlet tekelinde üretilen mallar üzerinde gümrük politikasını belirleme olanağı veriliyordu.

Cumhuriyetin ilk yıllarında ekonomi politikasının belirlenmesinde Lozan Barış Antlaşmasının iktisadi hükümleri de etkili olmuştur. Lozan Barış Antlaşmasında Türkiye Cumhuriyetinin gümrük tarifelerini 5 yıl süre ile 1 Eylül 1916 tarihinde olduğu seviyede tutması, ithalat ve ihracatta bazı olağanüstü durumlar dışında düzenlemeye gitmemesi kısıtlayıcı hükmü getirilmiştir. Bu karar sınıai üretimini bir süre daha gümrük korumasından mahrum bırakmıştır. Bu kısıtlayıcı karar karşısında Hükümet, yerli sınıai üretimi tüketim vergilerinden bağışik tutarak, üreticiye prim ödeyerek ve ucuz girdi temin ederek desteklemeye çalışmıştır.

Lozan Barış Antlaşmasının diğere önemli bir iktisadi hükmü Osmanlı dış borçları ile ilgilidir. Lozan ‘da kesin bir sonuca bağlanamayan Osmanlı dış borçları konusu 1928 yılında yapılan bir anlaşma ile çözümlenmiş ve borçların 84.6 milyon TL. sinin Türkiye tarafından ödenmesi konusunda anlaşma sağlanmıştır.³⁵ Bu anlaşma, Türkiye’yi daha başlangıçta dış borç yüküne altına sokmuştur. Genç Cumhuriyet, Lozan’ın, yukarıda belirttiğimiz, kısıtlayıcı hükmünden kurtulur kurtulmaz, dış ticaretini fazla verecek şekilde düzenlemek yoluna gitmiştir. Türkiye ayrıca yabancı sermayenin elinde bulunan ulaştırma alt yapısını millileştirmek için dışarıya kaynak aktarmak zorunda kalmıştır.

³³ Anlaşmayı Türkiye adına imzalayan İsmet İnönü’nün anlaşma hakkında görüşleri için bkz: İsmet İnönü, “İstiklal Savaşı ve Lozan”, *Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1975, s.1-31.

³⁴ Meray, a.g.e., s. 9.

³⁵ Meray, a.g.e., s.9-10.

C. LİBERAL EKONOMİK DÖNEMDEKİ EKONOMİ POLİTİKALARI UYGULAMALARI VE SONUÇLARI

1.Tarım Alanındaki Gelişmeler

Ulusal ekonominin kurulmasının bir amaç haline geldiği 1923 yılında devlet dikkatini tarıma çevirmiş, tarımda kapitalizmi geliştirmek ve üretimi artırmak için birtakım önlemler almıştır.

Tarım kesiminde ilk olarak 1923 yılında çıkarılan bir yasa ile tarımsal araçların Ziraat Bankası aracılığıyla ithali ve üreticiye gümrüksüz dağıtılması kararlaştırılmış aynı yıl çıkarılan bir başka yasa ile de hayvan ithalinin iki yıl gümrüksüz geçişi olanağı getirilmiştir. Aynı muafiyetlere rağmen ülkenin olanaklarının sınırlı olması nedeniyle tarımda hızlı bir makineleşme sağlanamamıştır.³⁶

Öte yandan devlet, tarımı desteklemek amacıyla Ziraat Bankası aracılığı ile kredi miktarını artırmıştır. 1924 yılında Ziraat Bankasının tarıma açtığı krediler 17 milyon TL. iken bu rakam 1930'da 35.7 milyon TL. ye yükselmiştir.³⁷ Tarımsal kredinin daha yaygın bir şekilde örgütlenebilmesi amacıyla 21 Nisan 1924'de daha sonraki yıllarda örgütlenecek Tarım Kredi Kooperatiflerinin öncüsü sayılabilecek İtbari Zirai Birliği adı altında bir kurum oluşturulmuştur. Ziraat Bankasının denetimi altında bulunan birlik pek fazla uygulama alanı bulamamıştır.³⁸ Tarımda kapitalist ilişkilerin gelişmesini sağlayacak asıl uygulamalar daha çok 1925'lerde yürürlüğe girmiştir. 1923-1930 yılları arasında tarım alanındaki en büyük hareket aşar vergisinin kaldırılması olmuştur. Aşar vergisi 1924 yılında devlet gelirlerinin %28.6'sını sağlıyordu. Devlet bütçesinin üçte birini oluşturan aşar vergisinin kaldırılması mali açıda köklü bir karar olarak düşünülebilir. Zira verginin kaldırılması mali açıdan köklü bir karar olarak düşünülebilir. Zira verginin kaldırılması devletin bu üçte bir gelirden vazgeçmesi anlamına gelmiştir.³⁹ Kuşkusuz devletin böyle bir politika izlemesinin altında yatan amaç üreticilere verilen teşvikleri

³⁶ Timur, Taner, *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Yayınevi, Ankara, 1997, s.82.

³⁷ Timur, a.g.e., s. 82.; Şahin, a.g.e, s.s.38.

³⁸ Timur, a.g.e., s. 82.; Şahin, a.g.e, s.s.41.

³⁹ Aşar Vergisi: Osmanlı İmparatorluğunda toprağı işleyen reaya sınıfının üründen pay biçiminde ödemiş olduğu vergidir. Aşar onda bir demektir. Bir isim, vergide en çok bu oranın uygulanmış olmasından ileri gelmiştir. Ancak gerçekte aşar vergisi bu oranın altında ve üstünde olmuştur.

artırarak ihracatı yükseltmek ve 1925’de, ithalatın %20’sini oluşturan yiyecek maddesi ithalini karşılamak olmuştur.⁴⁰

Verginin kaldırılmasının büyük orta ve küçük üretici üzerinde etkisi incelendiği zaman bu verginin sosyal ve ekonomik boyutu daha net bir şekilde göze çarparaktır.

Başlangıçta tarım ürünlerinin pazarlanması işlevini üstlenmiş olan mültezim grubu aleyhine köylü lehine (köylüler üzerindeki ağa, tefeci, tüccar ve devlet sömürsünü azaltıcı) bir operasyon olarak düşünülen verginin kaldırılması sonucunda geçmişte artığın tümü elinden alınan orta çiftçilerin yeni artık ürüne sahip olmalarına neden olmuşsa da feodal ağaların durumunu da kuvvetlendirecek birer kapitalist çiftçi, haline gelmelerinde de rol oynamıştır.⁴¹

Öte yandan aşar vergisinin kaldırılması ile daha önce iltizam yoluyla tarım dışında pazarlanan tarımsal ürünlerin, küçük üreticilerin elinde kalacağı bunun küçük üreticilerin artı ürününü artırarak iç pazarın genişlemesine neden olacağı düşünülürken tersi bir durum olmuş ve tarımsal tüketimde artışa yol açmıştır.⁴²

Hükümet aşar vergisi kaybını arazi vergisi koyarak, tekeller kurarak, harç ve resimlerin oranını yükselterek karşılamaya çalışmıştır. Aşarın kaldırılması ile köylü üzerindeki vergi yükünün hafifletilmesi amaçlanmıştır. Vergi yükü toprak sahiplerine ve tekel maddelerini daha çok tüketen şehirli nüfusa kaydırılmıştır.⁴³

Tarımda kapitalistleşme sürecini hızlandıran bir diğer yenilik ise 1926 yılında yürürlüğe giren Osmanlı hukuk sisteminin taşınmaz mallarda özel mülkiyet düzeni ile bağdaşmayan izlerini ortadan kaldıran ve kapitalist mülkiyet sistemine dayanan Medeni Kanun’un kabulüdür. Özel mülkiyet ilişkilerini yeniden düzenleyen bu kanun bir yandan arazi mülkiyetini açıklığa kavuşturarak özel mülkiyet rejimiyle bağdaşmayan bütün kalıntıları ortadan kaldırmış diğer yandan da Türk kadını prekapitalist doğa bağlarından kurtarmıştır.⁴⁴ 1927 ve 1929 yıllarına çıkarılan kanunlarla topraksız

⁴⁰ Timur, a.g.e., s.82; Keyder, Çağlar, *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1983, s.198

⁴¹ Keyder, Çağlar, s.197-198; Timur, a.g.e., s.83; Başkaya, a.g.e., s.27.

⁴² Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, s. 40; Timur, a.g.e., s.83.

⁴³ Keyder, a.g.e., s. 198.

⁴⁴ Tezel, Yahya S., *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara, 1994, s.299; Özgür, Özlem, *100 Soruda Türkiye’de Kapitalizmin Gelişmesi*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1972, s.85; Timur, a.g.e., s.83.

köylüye devlete ait topraklardan bir bölümü dağıtılmıştır. Böylece ekilen alanlar genişlemiş, tarımda üretim artışı sağlanmıştır.

Bu dönemde tarımda küçük aile işletmeleri hakimdir. Cumhuriyetin ilk yıllarında tarımsal teknoloji oldukça geridir. Fakat Cumhuriyetle birlikte tarımda makineleşme hamlesi başlatılmış ve kısa sürede oldukça büyük sayıda traktör ve diğer tarımsal makine yurda girmiştir. 1927 sayımında 15.700 civarında tarım makinesi tespit edilmiştir. Makineleşme ile birlikte ekime açılan arazi süratle genişlemiştir. 1929–1930 döneminde 1.5 milyon hektar kamu arazisi köylülere ve göçmenlere dağıtılmıştır.⁴⁵ Kamuya ait meralar orta ve büyük çiftçiler tarafından sürülerek tarlaya çevrilmiştir.

Devlet, Cumhuriyetin ilk yıllarında sanayiye öncelik veren bir kalkınma stratejisi izlemesine rağmen, bu dönemde imkânları ölçüsünde tarımı da desteklemiştir. Tarımsal eğitime önem verilmiş, tarım okulları ve deneme istasyonları açılmış, yurt dışına uzmanlık eğitimine öğrenci gönderilmiş ve tarım kredi ve satış kooperatifleri yaygınlaştırılmıştır. Tüm bu çabaların sonucu olarak tarımsal hasılda yukarıda deyinildiği gibi önemli gelişmeler sağlanmıştır. Fakat tarımın tabiat şartlarına aşırı bağımlılığı ortadan kaldırılamamıştır. Bunun etkisi kendini tarımsal hasıladaki dalgalanmada göstermektedir.⁴⁶ Sonuç olarak; bu dönemde devlet tarımı desteklemiştir, fakat bu destek tarımın ihtiyaçları ve sorunları karşısında yetersiz kalmıştır.

2. Sanayi Alanındaki Gelişmeler

Cumhuriyetin ilk yıllarında Osmanlı Devletinden devralınan sanayi yapısında kayda değer bir gelişme sağlanamamıştır. Mevcut sınai üretim kapasitesi, örgütlenme düzeyi, üretim birleşimi ve çevirici güç bakımından oldukça ilkel düzeydedir. Üretim küçük atölyelerde yapılmaktadır. Ülke arzu edildiği gibi hızlı bir sanayileşme sürecine girememiştir. Çünkü altyapı yetersizdir, ülke sermaye, girişimci ve teknik eleman bakımından çok fakir idi. Mevcut sermayeyi sanayiye yönlendirecek sermaye piyasası gelişmemiştir. Sanayide 1929'a kadar etkin bir korumanın sağlanamaması da sınai yatırımı özel girişimciler için rizikolu kılmaktadır. Öte yandan iç ve dış ticaret daha

⁴⁵ Keyder, a.g.e., s. 197; D.İ.E., *Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişiminin 50. Yılı*, No:683, Ankara, 1973, s. 85-87.

⁴⁶ Keyder, a.g.e., s. 162.

kârlıdır. Bu nedenle 1923-1932 döneminde sanayide ümit edilen gelişme sağlanamamış, sanayi sektörü hasılasındaki büyüme GSMH da ki büyümenin gerisinde kalmıştır.⁴⁷

Nitekim İzmir İktisat Kongresinde sanayi grubu tarafından getirilen teklif ve öneriler sonucunda belirlenen ilkeler sanayileşme politikasına yön verecek bir nitelikte olmuş öyle ki alınan önlemlerde bu kararlar önemli rol oynamıştır.⁴⁸ İzmir İktisat Kongresinde alınan karar doğrultusunda, 26 Ağustos 1924 tarihinde yarı resmi özellik taşıyan İş Bankası kurulmuştur. İş Bankası, özel sermayeli ilk Türk mali kuruluşu sayılmaktadır.⁴⁹ Bankanın görevi gayri menkul alım-satımı dışında, her türlü sınai, ticari işlerle bizzat uğraşmak ve bu alanlarda çalışan kuruluşlara kredi açmak olarak belirlenmiştir. İş Bankası klasik anlamda bir kredi bankası değil, adının da ifade ettiği gibi bir iş bankasıdır.⁵⁰ Bu dönemde bankacılıkla ilgili düzenlemeler arasında 19 Nisan 1925'te bir devlet bankası olarak kurulan, Sanayi ve Maadin Bankasını da saymak gerekir. Bu banka Osmanlı Devletinden devralınan devlete ait bazı sanayi kuruluşlarını özel sektöre devredinceye kadar işletecek ve özel sektör tarafından yeni kurulacak sanayi ve madencilik kuruluşlarına kredi açacaktı. Amacına uygun her türlü bankacılık işleri ile uğraşacaktı. Banka başarılı olamamış ve amaçlarını gerçekleştirememiştir. Bu dönemde devlete ait hiçbir sınai kuruluş özel sektöre devredilmemiştir. Banka tüm kaynaklarını yönettiği veya yönetimine katıldığı kuruluşların finansmanında kullandığı için başka sanayi ve madencilik kuruluşlarına finansmanında kullandığı için başka sanayi ve madencilik kuruluşlarına kredi açamamıştır. Sanayi ve Maadin Bankasının sanayi işletmeciliği ile ilgili faaliyetleri, 1932 yılında Devlet Sanayi Ofisine devredilmiştir.⁵¹ Banka sadece sanayiye kredi vermek üzere görevlendirilmiş ve Türkiye Sanayi ve Kredi Bankası adını almıştır. Bir yıl sonrada her iki kuruluşun görevleri Sümerbank'a devredilmiştir.⁵²

İzmir İktisat Kongresinde alınan kararların uygulama alanı bulmasında rol oynayan bir diğer etmen ise Teşvik-i Sanayi Kanunudur. 1913 yılında çıkarılan ancak

⁴⁷ Şahin, a.g.e., s. 39.

⁴⁸ Karakoyunlu, Yılmaz, *Türkiye Ekonomisinde Çağdaşlaşma Süreci*, Diyalog Yayınları, Ocak 1997, Ankara, s.188.

⁴⁹ Sarç, a.g.m., s.354.

⁵⁰ Şahin, a.g.e., s. 38.

⁵¹ Çivi, Halil, *Türkiye'de Bankacılık Teori Uygulama Sonuçları*, Fon Matbaası, Ankara, 1985, s. 98.

⁵² Şahin, a.g.e., s. 35.

günün koşullarına cevap veremeyen kanunun kapsamının genişletilmesi sonucunda 28 Mayıs 1927 yılında 1055 sayılı kanunla çıkarılan Teşviki Sanayi Kanunu'nun temel amacı; özel girişimi desteklemek ve teşvik etmek olmuştur. Sanayi politikası alanında atılan önemli adımlardan birini teşkil eden kanuna göre;

* Belediye sınırları dışında işletme kurmak isteyenlere ve uygun görülen girişimlere 10 hektara kadar karşılıksız arazi belediye sınırları içinde de devlet arsalarının bedelleri on yıl içinde ödenmek için özel teşebbüslere devri,

* Bu teşebbüslerin bina arazisi kazanç gibi vergiden muaf tutulması,

* Sınai kuruluşlarca kullanılacak inşaat malzemeleri, hammadde ve yatırım ekipmanlarının gümrük vergileri ve giriş resimlerinden muaf tutulması,

* Haberleşme (telefon ve telgraf) bağlantılarının hükümetçe karşılıksız yapılması,

* Yurt dışındaki sağlanan makine gibi araç ve gereçlerin demiryolu ve yollarında % 30 indirim yapılması yada izinli tarife uygulanması,

* Sınai kuruluşlarının belirli şartlara bağlı olarak yıllık üretim değerlerinin % 10'u oranında prim verilmesi,

* Teşebbüs faaliyeti için gerekli olan bir kısım kamusal tekel maddelerinin (tuz, isporto, patlayıcı maddeler gibi) bakanlar kurulu kararı ile belirli oranda indirim yapılması,

* İthal mala oranla % 10 pahalı olsa da devlet kuruluşlarının, belediyenin ve yasadan yararlanan tüm kuruluşların, yurt içi üretim mallarını kullanma zorunlulukları getirilmiştir. Ayrıca bazı şartlar altında bu ayrıcalıklarda yabancı sermayenin de yararlanabileceği hükmü getirilmiştir.⁵³

1 Haziran 1942 yılına kadar yürürlükte kalmış oldukça geniş kapsamlı olan bu kanun, sanayi için özel girişime büyük ayrıcalıklar tanıyan ve teşvikler getiren bir özelliğe sahip olmuştur. Nitekim kanunda yer alan parasal indirimler, kar garantileri, gümrük muafiyetleri, parasız arazi, ucuz hammadde ve enerji temini kamunun özel

⁵³ Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, *50 Yılda Türk Sanayi*, Ankara, 1973, s.5; Boratav, Korkut, *100 Soruda Türkiye'de Devletçilik*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1974, s.86-89.

girişimin arsa, yol, telefon ve taşıma giderlerine katılımı gibi hükümler bunu açık bir biçimde ortaya koymuştur.⁵⁴

Devletin bu özendirici hükümler aracılığı ile özel sermayeyi desteklemeye yönelik Teşvik-i Sanayi Kanunundan yararlanan firma sayısı 1927'de 1470'den 1932'de 1473'e yükseltilmiştir. Ancak 1933'de kanundan yararlanan ve 1927 sayım kapsamına bu firmaların sayısının %44.3'ünü tarım (tarım ürünlerini işleme ve değirmencilik gibi) % 23.88'ini dokuma sanayi ile uğraşmaları ve özellikle tarımsal nitelikli sanayinin gelişme yönünde olması İzmir İktisat Kongresinde alınan kararların uygulanma çabası içerisinde alındığının bir kanıtı olarak kabul edilebilir.⁵⁵

Hükümet ülkenin önemli temel ihtiyaçlarından biri olan şeker üretimini artırmak ve iç tüketimi yerli üretimle karşılamak amacıyla 1925 yılında şeker fabrikalarının kurulması ile ilgili bir kanun çıkarmıştır.⁵⁶ Bu kanunla yeni kurulacak şeker fabrikaları teşvik edilmek istenmiş ve şeker fabrikası kuracak olan özel girişimciler için bir dizi ayrıcalıklar getirilmiş, şeker ithalatı zorlaştırılmıştır. Bu kanunla, pancar üretimi yapılan arazinin 10 yıl süre ile arazi vergisinden, fabrika için yapılan her türlü taşımanın nakliye vergisinin üçte birinden, fabrika personelinin 10 yıl süreyle kazanç vergisinden ve üretilen şekerin 8 yıl süre ile tüketim vergisinden bağışık tutulması sağlanmıştır. Fabrika için Devlet 15 hektar arazi tahsis etmeyi üslenmiştir. Şeker fabrikalarına İş Bankası ve Sanayi ve Maadin Bankasından kredi temin edilmiştir.⁵⁷ Cumhuriyet döneminde geniş teşvik tedbirleri ile geliştirilmeye çalışılan ilk sınai alt-sektör şeker üretimidir. Şeker üretiminin öncelikle seçilmesi rastlantı değildir. Bu dönemde Türkiye'nin kurabileceği sınai tesisler temel tüketim malları üreten, piyasası hazır olan, hammaddesi ülke içinde temin edilen kuruluşlar olabilirdi. Bu dönemde yerli şeker üretimi iç tüketimin ancak % 14'ünü karşılıyordu.⁵⁸ Şeker üretiminde ithal ikamesine gitmekten daha rasyonel bir politika düşünülemezdi. Bu uygulama aynı zamanda tarım ve ulaştırma sektörlerini de canlandıracaktı. İlk şeker

⁵⁴ Boratav, a.g.e., s.86-89.

⁵⁵ Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), *Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişimin 50. Yılı*, Ankara, 1973, s.151.

⁵⁶ Boratav, a.g.e., s.97; Başkaya, a.g.e., s.48; Tokgöz, Erdinç, *Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi*, Atatürk Dönemi İktisat Politikası, İstanbul, 1981, s.74-75.

⁵⁷ Sarç, a.g.e., s.354.

⁵⁸ Kepenek, a.g.e., s. 39.

fabrikaları 1926 yılında Alpullu da ve Uşak da üretime başlamıştır. Bunları Eskişehir(1933) ve Turhal(1934) şeker fabrikaları izlemiştir.

1927 sanayi sayımında 65.245 civarında işyeri tespit edilmiştir. Bu rakam 1913–1915 Osmanlı sanayi sayım ve anketi rakamları ile karşılaştırılmayacak kadar çok farklıdır. Bunun tek anlamlı açıklaması sayım yönteminin ve kapsamının farklı olmasıdır. 1927 sayımının kapsamı çok geniş tutulmuştur. Sayıma ev dışında üretim yapan tüm sınai işletmeler ve artizanal işyerleri dahil edilmiştir. Türkiye şartlarında ve sanayileşme düzeyinde bir ülke için artizanal işyerlerinin sayım kapsamı dışında bırakılmasının hatalı olacağı savunulmuştur.⁵⁹

1927 sanayi sayımında tespit edilen 65 bin dolayında sınai işyerinden sadece 155 tanesi 100 işçiden fazla, yaklaşık 6 bini (%10'u) 5 işçiden fazla işçi çalıştırıyordu. 10 kişiden fazla işçi istihdam eden işyerlerinin oranı %3 idi. İşyerlerinin %79'u dört kişiden az, %35.7' si sadece bir işçi istihdam ediyordu. Sınai işletmelerinde sadece 1473 tanesi Teşvik-i Sanayi Kanunu ile sağlanan teşviklerden yararlanabilmişti.⁶⁰ Sanayi sektörü çevirici güç bakımından da bir gelişme göstermemişti. 65 bin dolayındaki sınai işyerinin %95.7'sinde çevirici makine gücü yoktu. Sadece 2822 işyerinde motor bulunduğu tespit edilmişti. Enerji kol gücüne dayanıyordu.

1927 sayımında belirlenen sınai işletmelerin %43.6'sı tarımsal hammaddelerin basit dönüşümünü sağlamaktadır. %14.3'ü dokuma sanayinde %22.6'sı maden, metal, toprak ve makine sanayi yan dallarında ve %12.1'i ağaç sanayinde faaliyet gösteriyordu. Toplam 65 bin dolayındaki işyerinde 256.9 bin işçinin çalıştığı tespit edilmiştir. İşyeri başına ortalama 2.5 işçi düşmektedir. Bu rakam işyerlerinin ortalama büyüklüğü konusunda açık bir fikir vermektedir. Çocuk işçiliği çok yaygındır. İşçiler için sosyal güvenlik imkânları gelişmemiştir.⁶¹

Bu dönemde Devlet Osmanlı Devletinden kalan ve genellikle askeri ihtiyaçları karşılamak için üretim yapan fabrikalara sahip idi. Devletin sanayideki payı Osmanlının son dönemine göre önemli farklılık arz etmiyordu. Yabancıların sahip olduğu maden işletmeleri, çimento, dokuma ve zeytinyağı fabrikaları henüz satın alınmamıştı. Fakat bu

⁵⁹ Tekeli, İlhan; İlkin, Selim, *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, ODTÜ Yayını, Ankara, 1982, s. 39.

⁶⁰ DİE, a.g.e., s.154.

⁶¹ Kepenek, a.g.e., s. 38.

işletmelerde üretim düşmüştü. Yabancılar belirsizlikten dolayı yeni yatırıma gitmiyorlardı. Gayri Müslim azınlıkların ülkeyi terk etmesi en fazla sınai üretimini olumsuz etkilemişti.

Sonuçta Cumhuriyet'in Osmanlı Devletinden devir aldığı yetersiz sanayi yapısı, kalkınma ve sanayileşme yolunda liberal ekonomi politikasının izlendiği 1923–1929 dönemimde de umulan ölçüde başarılı olamamış, ülkede dinamik bir sanayi kurulamamıştır. Fakat bunu özel sektörün dönem içerisinde başarılı olmadığı şeklinde irdelemek hatalı olacaktır. Çünkü, ülkenin haberleşme ve ulaşım gibi sanayi alt yapısından yoksun olması, milli gelirin düşüklüğü nedeniyle ekonomide yatırımı teşvik edecek, bir talebin mevcut olmaması, büyük projeler için iç kaynakları mevcut birikimleri sınai kuruluşları finanse etmek üzere harekete geçirecek mali kurumların yokluğu diğer bir deyişle uzun vadeli kredi olanaklarının sağlanacağı sermaye piyasasının olmaması cumhuriyet dönemi sanayileşme çabalarını geciktirmiştir.⁶² Görüldüğü gibi sanayinin özendirilmesi ve geliştirilmesi yolundaki hedeflerin gerçekleştirilmesinin nedenlerinin bir kısmını iç sınırlamalar oluşturmuşsa da bir kısmını da Lozan Anlaşması'nın ortaya koyduğu zorluklar oluşturmuştur. Lozan Anlaşması ve ekleri Türkiye'nin kendi sanayini korumak için önlemler almasını engellenmiş (1929 yılına kadar Lozan Anlaşması nedeniyle gümrük korumasına fiilen başvurmamış) böylece genç Cumhuriyet için iktisat kongresi çerçevesinde benimsenen sanayileşme politikası ve hedeflerinin uygulanma şansı ortadan kalkmıştır. Bu durum sanayileşme politikalarını olduğu kadar dış ticaret politikalarını da olumsuz yönde etkilemiştir.⁶³

⁶² Aydemir, Şevket Süreyya, *Tek Adam*, Cilt 3, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993, s.360-362, Türkiye Ticaret Odaları Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği, *Türkiye'de Özel Sektör ve Kalkınma*, Ankara, 1966, s. 29.

⁶³ Karakoyunlu, Yılmaz, *Türkiye'de Liberalizmin Seyir Defteri (1938-1991)*, Anap Bilimsel Yayın Dizisi 4, Ankara, s.190.

3.Dış Ticaret Alanındaki Gelişmeler

Lozan Barış Anlaşması imzalanmasının gümrüklere yönelik olarak getirdiği hükümler Cumhuriyet hükümetinin 1929'a kadar etkili bir dış ticaret politikası izlemesinin ötesinde devlet bütçesi içinde önemli bir yer tutan aşar vergisinin kaldırılmasına ek olarak gümrük resminden de büyük ölçüde yoksun bırakmış devletin iktisadi müdahale imkânlarını frenlemiştir. Dış ticaretin düzenlenmesi yetkisi ancak 1929'da çıkarılan bir yasa ile sağlanmış ve bu yıla kadar olağan üstü durumlar dışında ihracata yönelik herhangi bir düzenlemeye gidilememiştir.⁶⁴

Bu duruma ilave olarak; savaş sonrası dönemden o zaman kadar kısıtlanmış ithal talebinin serbest bırakılması sonucunda liberal ekonomi politikasının izlediği 1923-1929 yılları arasında dış ticaret dengesi devamlı olarak açık vermiştir.⁶⁵

Tablo I: 1923-1932 Döneminde Türkiye'nin Dış Ticareti

(Milyon\$)			
<u>Yıllar</u>	<u>İhracat</u>	<u>İthalat</u>	<u>Fark</u>
1923	50.8	86.9	-36.1
1924	82.4	100.5	-18.1
1925	102.7	129.0	-26.3
1926	96.4	121.4	-25.4
1927	80.7	107.8	-27.1
1928	88.3	113.7	-25.4
1929	74.8	123.6	-48.8

Kaynak: Akbank Kültür Yayını, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978*, Afsa Ofset, İstanbul, 1980, s.338.

Ancak bu dönemde ithalatın gayrisafı yurt içi hasılaya oranı ortalama olarak %14.4 ihracatın oranı ise %10.6 olmuştur. İhracatın milli gelir içinde kapladığı paylar

⁶⁴ Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, s.10-11.

⁶⁵ Akbank Kültür Yayını, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978*, Afsa Ofset, İstanbul, 1980, s.338.

sonraki elli yıl boyunca aşılamamış ve bir anlamda bu dönem cumhuriyet tarihinde “*dışa açık*” bir dönem olma özelliğini kazanmıştır.⁶⁶

İhracat az sayıdaki üründen oluşmuş ve büyük ölçüde tarımsal ürünlere dayanmıştır. Öyle ki tarımsal ürünlerin ihracattaki payı aynı dönemde %85’den fazla olmuştur. Madencilik ürünleri ihracat gelirinin %5’ini sağlamış sanayi ürünlerinin payı ise % 10’un altında kalmıştır. Dönem boyunca ihracatın bu bileşiminde hiç değişme olmamıştır.⁶⁷

1923-1929 döneminde Cumhuriyet Türkiye’sinin dışa bağımlı ve çok açık bir ekonomik yapı taşıması ile Lozan Anlaşmasının kapitülasyonları kaldıran hükme rağmen hükümetin gümrük vergisi koyma yetkisini kısıtlayan hükmün devam etmesi hala yarı sömürge ekonomisinin ana hatlarının mevcut olduğu göstermiştir.⁶⁸

Ancak dönemin liderleri yabancı sermayenin kapitüler imtiyazlar aramaması siyasi bağımsızlığımıza saygı göstermesi konusunda duyarlı olmuşlardır. Bu şartlar altında gelecek yabancı sermayenin iktisadi bağımsızlığa gölge düşürmeden ekonominin gelişmesine olumlu katkılar yapacağı kabul edilmiştir. Çünkü yurt içindeki sermaye birikimi, teknik bilgi ve beceri eksiklerinin iktisadi ve sosyal gelişme çabalarının önüne çıkardığı engelleri aşmak için yabancı sermaye çerçevelerinden yararlanmak kaçınılmaz olmuş; bu bağlamda yerli sermayedarların yabancı sermaye ile ortaklık ve işbirliği ilişkilerine girmesi olumlu karşılanmıştır.

Uygulamaya bakıldığında daha Kurtuluş Savaşı yıllarında yabancı sermaye ile işbirliğinden yana tutum sergilendiği göze çarpmaktadır. Nitekim Meclis İkinci Başkanı Celallettin Arif Bey’in Ereğli’de sahip olduğu kömür madeni işletme ayrıcalığını % 10 hisse karşılığında İtalyanlar’a satması bunun en güzel örneğidir.⁶⁹

1920’lı yıllarda özellikle Milli Türk Ticaret Birliği Türkiye’nin yabancı sermaye ile işbirliğine girmesi konusunda büyük çaba sarf etmiş ancak bu konuda tedbirli davranmıştır. Nitekim Birlik İzmir İktisat Kongresi’nde sunduğu raporda “*ecnebi sermayesinden müstagni kalamayacağımız aşikar ise de bu sermayenin memleket için muzur olmayacak şeklinde girmesinin*” teminini istemiştir. Yine rapordaki esaslara göre

⁶⁶ Boratav, Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985*, Gerçek Yayınevi, İstanbul,1988, s. 37.

⁶⁷ Şahin, a.g.e., s.43.

⁶⁸ Kazgan, Gülten, *Ekonomide Dışa Açık Büyüme*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1988, s.245.

⁶⁹ Boratav, a.g.e., s. 37; Tezel, a.g.e., s.190-191.

yabancı sermayenin ülkeye sadece kanunen Türk addedilen şirketler içinde girmesi belirtilmiş; şirketin kanunen Türk sayılabilmesi için faaliyet alanı ve sermayenin büyüklüğüne göre değişen (%75, %51, %41, %31) oranlarında sermayenin münhasıran Türklere terfiki öngörülmüştür.⁷⁰

Bu öneriler çerçevesinde 1923 yılında İstanbul'daki tramvay, telefon, su, elektrik şirketleri ve Aydın demiryolu şirketi gibi bazı yabancı şirketlerle bunların Osmanlı hükümetinden almış olduğu ayrıcalıkları onaylayan yeni sözleşmeler imzalanmıştır. 1924 yılında yabancıların Türkiye'de belediye sınırları içinde taşınmaz mal edinmelerini sınırlayan yasal engeller kaldırılmıştır. 1925'te Osmanlı İmparatorluğundan kalan devlet sanayi işletmelerinin özel anonim şirketlere satılması için çıkarılan kanununda yabancıların şirketlerde % 49 oranı kadar pay sahibi olmalarına olanak tanımıştır. Ayrıca 1927 Teşvik-i Sanayi Kanununun getirdiği imkânlardan yabancı sermayeli şirketlerde yararlanmıştır. Öte yandan Osmanlı Döneminde kalan ayrıcalıklı şirketlerde yararlanmıştır. Öte yandan Osmanlı Döneminde kalan ayrıcalıklı şirketlerin çoğunun varlıkları statüler kazandırılmıştır. 1924'te İstanbul Seydiköy Gaz ve Elektrik Şirketi (Belçika sermayeli), 1925'te İzmir Telefon Şirketi (İsveç), 1926'da İzmir Elektrik ve Tramvay Şirketi (Belçika), 1927'de Zingal Ormancılık Şirketi (Belçika), 1928'de Adana Elektrik Şirketi (Alman), Ankara Elektrik ve Gaz Şirketi (Fransız), 1929'da ise Ford Şirketi (Amerikan) ve Kömür Madencilik Şirketi (Fransız) ayrıcalıklı statü elde eden şirketler olmuşlardır. Bir kısım yabancı şirketler ise ayrıcalıksız yapım şubeleri açmışlardır. Nitekim Belçika ve Fransız sermayenin iki çimento fabrikası bu şekilde kurulmuştur.⁷¹

Yabancı sermaye etkinliğinin en çok görüldüğü alan özellikle kamu kesiminde sürdürülen inşaat işleri olmuştur. Chester⁷² projesinden umulan sonucun alınamamasına

⁷⁰ Ökçün, a.g.e., s.435-437.

⁷¹ Tezel, a.g.e., s.194-196.

⁷² **Chester Projesi:** Chester Grubuna 9 Nisan tarihli ve 327 sayılı kanunla verilen ayrıcalıktır. Chester Projesi genel hatlarıyla ülkenin 170.000 km karelik bölümünde her türlü maden ve petrol kaynakları ve yapılacak olan demiryolları ve limanları 99 yıl işletme ayrıcalığı karşısında Amerikan kapitalistlerinin ülkede 4.400 km demiryolu ve liman yapımını üstlenmesini istemiştir. Ancak Chester ayrıcalığı ilk olarak 1909 yılında ortaya çıkmıştır. Şubat 1909 yılında Chester'in Bayındırlık Bakanlığı ile imzaladığı ön sözleşme ile Sivas-Van arasında Çaltı, Harput, Ergani, Diyarbakır, Siirt ve Bitlis'ten geçen bir geniş ana hat ile bunu bir yandan Musul, Kerkük ve Süleymaniye'ye öte yandan Adana yöresindeki Yumurtalık ve Süvekiye'de bir limanın yapımını üstlenmiştir. Tezel, Yahya, "*Birinci Büyük Millet Meclisi Anri*

rağmen demiryolları inşası için yabancı sermaye ve teknoloji aranmıştır. Öyle ki 1927’de yapılan büyük ihalelerde Alman ve İsveçli şirketler 1.300 km’lik Demiryolu yapımını üstlenmiştir.⁷³

Zaten 1923-1929 döneminde devlet inşacılığında demiryolu projelerinin ağırlıklı olarak uygulanması dönemin önemli bir özelliği olarak belirlemiştir. Kuşkusuz bunda iç pazarın oluşmasına yönelik alt yapı yatırımlarının ivedilik ve öncelik taşınmasının rolü büyük olmuştur. 3 Mart 1924’te demiryolları siyasetinin kanunlaşması ve 1925’te çıkarılan yeni yasalarla savaş koşullarında kullanılamaz duruma gelmiş, demiryollarının yenileştirme işlemine girilmiştir. Her ne kadar demiryolu siyasetinin bir gereği olarak 22 Nisan 1924 tarihli ve 506 sayılı bir yasayla Türklerin demiryolu işletmeciliğini başarabileceğini kanıtlamak amacıyla yabancı şirketlerin ve azınlıkların elindeki demiryollarının satın alınması ve devletleştirilmesine yönelik uygulamalar yer almışsa da demiryolu yapımı için gerekli olan teknoloji ve sermayeyi edinebilmek amacıyla 1927 yılında yabancı firmalarla ihaleye hız kazandırılmıştır. Nitekim 1927’de İsveçli (Nidguist Holm) ve Alman (Julies Berger) Şirketleri 1.300 km’lik demiryolu yapımını üstlenmiştir.

Böylece 1927 yılında yabancı firmalara ihale edilmesine kadar yavaş giden demiryolları yapımı 1929’a gelindiğinde 1.000 km’e ulaşmıştır ve toplam demiryolu uzunluğu 4.100 km’ye çıkmıştır.⁷⁴

Devlet yetersiz kaynaklarına rağmen, 1931 yılına kadar, yabancıların elinde bulunan demiryollarının satın alınmasına ve demiryolu yapımı için 225.6 milyon TL. harcamıştır.⁷⁵ Karayolu yapımında 1950’li yıllara kadar önemli ilerleme sağlanamamış, ulaştırma politikasında demiryolları ön plânda gelmiştir. Demiryolu yapımı iç piyasaların genişlemesinde etkili olmuş ve yerli sermaye birikimini uyarmıştır.

Emperyalist miydi Chester Ayrıcalığı”, Cilt: 25, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi, Ankara, Aralık 1970, s.287-318.

⁷³ Tezel, a.g.e., s.198.

⁷⁴ Aydemir, a.g.e., s. 362-366; Tokgöz, a.g.e., s.79; Tezel, a.g.e., s.198.

⁷⁵ Sarç, a.g.m., s.352.

4.Para ve Maliye Politikası Alanındaki Gelişmeler

Cumhuriyet idaresi kurulduğunda Türkiye’de parayı yönetecek bir ulusal kurumdan mahrumdu. Osmanlı Bankasına verilen ayrıcalık hukuken devam ediyordu. Türkiye Cumhuriyetinde Osmanlı Devletinin altına bağlı parası tedavülde idi. Kurtuluş Savaşı yıllarında Anadolu Hükümeti tüm finansman güçlüklerine rağmen kâğıt para basmadı. Osmanlıdan Cumhuriyete 161 milyon TL. civarında kâğıt para devretmişti. 1926’da bunun 8 milyon TL.si dolaşımdan çekildi. 1928’e kadar piyasaya yeni para çıkarılmadı. 1929’da 6 milyon TL. piyasaya sürüldü. Kısaca Türkiye Cumhuriyetinde 1930’a kadar kâğıt para arzı hemen hemen hiç değişmeden kalmıştır denilebilir.⁷⁶ Hükümet para basarak finansmandan ısrarla kaçınmıştır. Bu tutumda Birinci Dünya Savaşı yıllarında yaşanan enflasyonun kötü anısı etkili olmuştur.

Hükümet para değerinin istikrarlı kalmasına çok fazla önem vermiş, bunu bir prestij göstergesi saymıştır.⁷⁷ Fakat 1923-1929 döneminde TL.’nin değeri yılda ortalama %4 düşmüştür. TL. dövizler ve altın karşısında değer yitirmiştir. TL. nin bu dönemde ortalama %4’lük, değer kaybı ve para değerindeki dalgalanma dış ticaret dengesinin açıkları ile ve paranın değer saklama aracı olarak talep edilmeyip, mübadele aracı olarak ihtiyaç olduğundan talep edilmesi ile açıklanabilir. Mevsimlik dalgalanmalar istikrarsızlığı artırdığı gibi dış ticaret hadlerinin aleyhe gelişmesinde rol oynuyordu.⁷⁸

Paranın değerindeki dalgalanmalar ve düşmeler dış ticaret hadlerini aleyhe etkilediği gibi, iç ticaret hadlerinin de tarım aleyhine gelişmesine neden olan bir mekanizmaya dönüşmüştür. İç ticaret hadlerinin tarım aleyhine gelişmesi 1927-28’den sonra Dünya Ekonomik Bunalımının Türkiye’de iyice hissedilmesi ile ve 1929’dan sonra ithalat yasakları ile adete pekişmiştir.⁷⁹

Paranın değerindeki düşmeye rağmen 1920’li yıllar Türkiye’de fiyat istikrarının sağlandığı yıllardır. Enflasyonist bir baskı oluşmamıştır.⁸⁰

⁷⁶ Sarç, a.g.m., s.373.

⁷⁷ Şahin, a.g.e., s. 44.

⁷⁸ Tekeli, İlhan; İlkin, Selim, *1929 Dünya Buhranında Türkiye’nin İktisadi Politika Arayışları*, ODTÜ Yayını, Ankara, 1977, s.51–52.

⁷⁹ Kazgan, a.g.e., s.249.

⁸⁰ Şahin, a.g.e., s.44.

Cumhuriyet idaresi kurulduğunda Türkiye’de parayı yönetecek bir ulusal kurumdan mahrumdu. Cumhuriyet Hükümeti Osmanlı Devletinden bir merkez bankası devralmamıştı. Devletim emisyon işlerini Osmanlı Bankası yapıyordu.1926’dan sonra Merkez Bankasının kurulması yönünde yoğun çaba gösterildi. Çünkü bu dönemde gelişen ödemeler dengesi açıkları ve kredi darboğazları acilen Merkez Bankasının kurulması gerektiğini ortaya koymuştur. Osmanlı Bankasının etrafında toplanan ve bir ulusal merkez bankasının kurulması engellemeye çalışan yabancı sermaye çevrelerinin gayretlerine rağmen, 11 Haziran 1930 tarihinde çıkarılan bir kanunla Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası (TCMB) kuruldu. TCMB’nin kurulması için The American Turkish Investment Corporation adlı bir Amerikan yatırım kuruluşundan 10 milyon dolar tutarında bir kredi sağlandı. Bu kredi Cumhuriyetin ilk on yılında temin edilen tek dış kredidir.⁸¹

Para politikası konusunda “sağlam para, istikrarlı para” ilkelerini benimsemiş olan hükümet, maliye politikasında da “denk bütçe, düzgün ödeme” ilkelerine titizlikle bağlı kalmıştır. Maliye politikası sağlam para ilkesi doğrultusunda oluşturulmuştur. Bütçe dengesi ile dış ödemeler dengesi arasında sürekli ilişki kurulmuş, iki dengenin organik bağı hep gözetilmiştir. Ülkenin mali saygınlığının hem iç hem de dış dengenin birlikte gözetilmesi ile mümkün olacağı iyi anlaşılmıştır.⁸² Prof. Feridun Ergin’e göre, denk bütçe politikası ekonomiyi Bunalımdan çıkarmada, ulusal paranın dış istikrarının korunması ise hem Osmanlı borçlarının hem de millileştirmeden doğan borçların ödenmesinde kolaylık sağlamıştır.⁸³

Vergi yükünün iktisadi güce göre dağıtılması, köylünün vergi yükünün azaltılması ve vergi adaleti sağlanması bu dönemin temel maliye politikası ilkelerinden birisi olmuştur. Ancak, tarımsal kazançların vergi dışı bırakılması ve dolaysız vergilerin kolay vergilendirilebilir ücretler üzerinde yoğunlaştırılması vergiciliğimize gelenek olarak yerleşmiş ve maalesef bugüne kadar devam etmiştir. Bu durum kamu gelirlerinin

⁸¹ Tekeli, İlhan; İlkin, Selim, a.g.e., s.130-139.

⁸² Görgün, Sevim, *Atatürk Dönemi Maliye Politikası 1923-1938*, Atatürk Döneminde Türkiye Semineri, Yapı Kredi Bankası Yayını, İstanbul, 1981, s.74.

⁸³ Kuruç, Bilsay, “Atatürk’ün Ekonomisi”, *Milliyet*, İstanbul, 11 Kasım 1986.

sağlam temellere oturtulmasını engellemiş ve vergi yükü dağılımının zaman içinde giderek adaletsizleşmesine yol açmıştır.⁸⁴

Hükümet bütçe açıklarından kaçınmış, toplayabildiği gelir kadar harcama yapmaya özen göstermiştir. Bu politikanın sonucu olarak 1926 yılından itibaren bütçe denklığı sağlanmış, hatta bütçe fazlaları elde edilmiştir. 1926-1938 döneminde, 1931 ve 1933 yılları dışında, devlet bütçesi fazla ile kapanmıştır. Bu dönemde hükümet maliye politikasını genişlemeci bir ekonomi politikası aracı olarak kullanmamıştır. Açıkta finansmandan ve borçlanmadan kaçınmıştır. Zaten 1930 yılına kadar bir merkez bankasının olmaması ve kâğıt para arzını artırmaktan kaçınılması bu ihtimali ortadan kaldırmıştır. Hükümet önce geliri temin edip sonra harçayarak sade bir vatandaş gibi davranmıştır.⁸⁵ Bu muhafazakar maliye politikası İkinci Dünya Savaşına kadar devam etmiştir, diyebiliriz.

Tablo II. Cumhuriyetin İlk Yıllarında Genel Bütçenin Durumu (Milyon TL.)

	Bütçe gelirleri (1)	Bütçe Harcamaları (2)	Fark (3)	Bütçe Harcamaları GSHM % (4)
1923	111.8	140.0	-28.2	14.7
1926	180.4	172.2	8.2	10.4
1928	222.1	214.5	7.6	12.3
1929	224.1	213.4	10.7	10.3

Kaynak: Sevim Görgün, *Atatürk Dönemi Maliye Politikası 1923-1938*, Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomisi Semineri, YKB yayını içinde, s.77.

1923 yılında devletin bütçe geliri 111.8 milyon TL., harcaması 140 milyon TL. bütçe açığı 28.2 milyon TL. olmuştur. Dönemin başında harcamaların GSMH'ya oranı %14.7 idi. Dönem boyunca bütçe gelirleri ve harcamaları sürekli bir artış göstererek 1928 yılında sırasıyla 222 milyon ve 224 milyon TL. ye ulaşmıştır. Dönemin başına göre gelirlerdeki artış %100 harcamalardaki artış %43.6 olmuştur. 1928 yılında harcamaların GSMH'ya oranı %12.3'e gerilemiştir. Sevim Görgün'e göre, Türkiye'nin o günkü

⁸⁴ Görgün, a.g.e., s. 68.

⁸⁵ Görgün, a.g.e., s. 69.

gelişme düzeyinde kamu kesiminin GSMH'nın %10-%14 gibi büyük bir oranını kullanabilmesi önemli bir olgudur. Bu durum kamu kesimi harcamalarının finansmanında vergi dışı kaynakların önemli paya sahip olması ile açıklanabilir ve Türkiye'nin 1929 Bunalımını kolay atlattığında olumlu rol oynamıştır. Eğer kamu harcamaları bu kadar yüksek tutulmasaydı 1929 Bunalımı Türkiye ekonomisini ciddi bir durgunluğa sürükleyebilirdi. Ekonomide özel sektörün güçlü bir talebi olmadığından kamu kesimi, iş gücü dahil ihtiyaç duyduğu girdileri düşük fiyatlardan temin edebilmiş ve kamu hizmetlerini arzını artırmıştır. Genel bütçede savunma harcamalarının ve borç ödemelerinin büyük paya sahip olmalarına karşın, kamu hizmetleri çeşitlendirilebilmiş ve kalitesi giderek iyileştirilmiştir. Devlet bütçeden demiryolu yapımına ve eğitime kaynak tahsisinde cömert, sağlık ve sosyal yardım harcamalarında daha sıkı davranmıştır.⁸⁶

D. DEVLETÇİLİĞE GEÇİŞ SÜRECİ VE 1929 BUNALIMI

1. 1929 Bunalımın Türkiye Üzerindeki Etkileri

Dünya ekonomisi iki dünya savaşı arasında iki farklı bunalımı arka arkaya yaşamıştır. 1921-1925 yılları arasında enflasyonist bunalıma giren dünya ekonomisinin bu durumuna kaynaklık yapan ülkeler ABD, Batı ve Orta Avrupa ülkeleri olmuştur. Bu bunalıman sonra yaşanan dört yıllık istikrar dönemi 1929 yılındaki büyük deflasyonist kriz ile sona eriyordu. 1929 Ekiminde Newyork borsasında başlayan kriz hızla önce ABD'ye sonra Avrupa'ya yayılıyordu. Hiç şüphesiz krizin oluşumu anlık değil, 1927 yılından itibaren ABD ve Avrupa ülkelerinin izledikleri üretim katkısı ile meydana gelmiştir.⁸⁷ ABD ve İngiltere'nin dış ticareti bunalım nedeni ile yüzde 70 oranında azalmıştı.⁸⁸ Dolayısı ile dünya ticaret hacminde de büyük gerileme başlamıştı.

1929-1932 yılları arasında ABD'de tarım ürünlerinin fiyatlar yarı yarıya düşerken, sanayi ürünlerinin fiyatları da yaklaşık yüzde 30 düşmüştü.⁸⁹ Yani sanayi ve

⁸⁶ Görgün, a.g.e., s. 75.

⁸⁷ Nere, Jacques, *1929 Krizi*, Ankara İktisadi Ticari İlimler Akademisi Yayını(AİTİA), Ankara, 1980, s.53.

⁸⁸ Nere, a.g.e., s. 75; Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1988, s.77-79.

⁸⁹ Nere, a.g.e., s.76.

tarım ürünlerinin fiyatları birlikte düşmüştür. Buna karşın Türkiye’de sanayi ürünlerinin fiyatları ile birlikte düşmemiş, bundan dolayı ekonomide yer alan sınıfların bunalımdan etkilenme şekilleri farklı olmuştur.⁹⁰

Türkiye’de 1929 buhranının ilk etkisi Türk Lirası’nın diğer yabancı paralar karşısında değer kaybetmesi şeklinde ortaya çıkmıştır. Aynı yıl Osmanlı borçlarının ödenmeye başlanması ve Lozan Barış Antlaşması gereği, gümrük vergilerini yükseltebilme olanağının doğması, ekonomiyi özellikle dış ticaret sektörüne karşı duyarlı hale getirmiştir. İthalat üzerinde alınan vergilerin arttırılacağı varsayımı ile 1929 yılına değin yapılan spekülatif ithalat ve ihracattaki düşüş Türk Lirası’nın aşağıya doğru gidişini hızlandırmıştır.⁹¹ Bu düşüş daha sonra belirteceğimiz önlemler ile ancak 1931’de durdurulabilmiştir.

Türkiye’de 1929 bunalımının sonucunda olumsuz yönde etkilenen sınıf, tarım sektörünün üreticileridir. Bunun nedeni ise, Türkiye’nin bunalım öncesi çeşitli teşvikler ile tarım sektöründeki üretimi özendirmesidir. Özellikle 1926 yılında traktör alımları için uygulanan teşvikler tarımda makineleşmeyi nisbi olarak attırırken hem üretimi hem de konjonktür gereği fiyatları olumsuz yönde etkilemiştir.⁹² Böylece hükümetin 1925 yılında kaldırdığı aşar vergisinin önemi, yerine koyduğu parasal vergiler olan yol, hayvan ve arazi vergilerinin yükü altında önemsiz kalmış, tarım ürünlerinin fiyatlarındaki düşüş ise bu yeni vergilerin köylülerin üzerindeki ağırlığını arttırmıştır.⁹³ Bunun sonucunda “*müstahsil... devlete olan borcunu, sermayesinden yani hayvanını, vesaitini satmak sureti ile ödenmiştir.*”⁹⁴ Dolayısı ile büyük tarım üreticisi, kullandığı sanayi girdisi fiyatının yüksek olmasına karşın, kendi ürün fiyatlarının düşüklüğü karşısında bu sektörden çekilmeye başlamıştır. Orta büyüklükteki tarım üreticileri ise

⁹⁰ Tekeli, İlhan; İlkin, Selim,a.g.e., s. 218-219.

⁹¹ Tekeli, İlhan; İlkin, Selim,a.g.e., s. 78-79.

⁹² Tekeli, İlhan; İlkin, Selim,a.g.e., s. 219.

⁹³ Keyder, Çağlar, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1989. s.204-205.

⁹⁴ Tökin, İ. Hüsrev “Milli Kurtuluş Devletçiliği”, *Kadro*, Cilt 2, Sayı: 19, Ankara, 1933, s.20, Tökin aynı makalede şu örneği de verir; “Ankara’ya yüzyirmi kilometre mesafede bulunan Kızılcahamam’da tiftik keçisi besleyen bir köylü ile olan konuşmada köylü, bundan üç sene evvel 400 tiftik keçisi olduğunu ve tiftik fiyatlarının sükutu üzerine vergi vesair borçlarını ödemek için her sene yüzden fazla tiftik keçisini sattığını, hayvanlarının bir kısmının o zaman mezbahaya gittiğini ve bugün elinde ancak elli keçi kaldığını söylemişti. Bunları da satınca nasıl yaşıyacağı kendisine sorulduğu zaman, diğer köylüler gibi tuzdan başka bir şeye para vermeyeceğini, tarlasının ve elinde kalan birkaç hayvanın kendisini idare edeceğini söylemişti.”

kendilerini küçük üreticiye dönüştürmüş ve onlar ile birlikte kendi kabuklarına çekilmişlerdir.⁹⁵ Bunun sonucunda Türkiye’de nüfusun sektörel dağılımı da değişimin başlangıç noktasına gelmiştir. Zira tarım sektöründeki işsiz kesim, kol işçisi olmak için kente göç etmektedir. Nitekim, bu süreçte Anadolu’nun her yerinde böyle binlerce köylünün şehirlere ya da diğer iş merkezlerine, demiryolu inşaatı olan yerlere akın ettiğini görmekteyiz.⁹⁶

Tarım sektöründeki köylü, fiyat düşüşleri ile birlikte tefeci ve bankaya olan borçlarını ödeyemez duruma geldi. Ziraat Bankası, borçlarını “para” olarak ödeyemeyenlerin, aynı ödeme yapmalarını yani doğrudan mahsul ile ödemelerini kabul etmeye başlamış, bir yandan da çiftçilerin 1929 yılı sonuna değin aldıkları kredileri en çok beş yıl vade ile ve % 10’luk faiz-komisyon karşılığında taksite bağlamıştır.⁹⁷ Öte yandan tefeci kesim, bataklık borçtan kurtulmanın yolunu tarlalara el koymakta bulmuş ve sonuçta bir çok küçük ve orta büyüklükte çiftçi, ortakçı veya tarım işçisi haline gelmiştir.⁹⁸

Buhranın yarattığı olumsuz koşullar nedeni ile gelir kaybına uğrayan bir başka grup ise dış ticaret yapan kesimdir. Dünyada düşen fiyatlara koşut olarak ihracat mallarının fiyatları düşerken, gümrük duvarları nedeni ile ithal mallarının fiyatları ithalatçı açısından düşmemiştir.⁹⁹ Bu dönemde Türkiye’nin dış ticaret hacmi % 2.5 oranında azalmıştır. Bu kayıp nedeni ile sektörde çalışan firmaların sayısı azalmıştır.¹⁰⁰

Bunalımdan iki kesim yarar sağlamıştır diyebiliriz. Sanayiciler, yüksek gümrük duvarları ve çeşitli teşvikler ile korunmuş, düşen fiyatlar nedeni ile ucuz girdi sağlanmış bunun sonucunda da kar marjları yükselmiştir.¹⁰¹ Nitekim hükümet 1930-1931 yılları arasında “ *imalatın ana kaynağı olan ithal malların fiyatlarının hemen hemen ihraç malları kadar düşmesine karşın, ülke içerisinde buhran öncesi fiyatlarını korumak için sanayi fiyatlarını denetliyordu.... tarım için iç ticaret hadleri 53’e düşmüştür.*”¹⁰² Bu dönemde kazançlı çıkan bir başka kesim de bürokratlardır. Bürokratların kazançları iki

⁹⁵ Tekeli, İlhan; İlkin, Selim, a.g.e., s. 215-220.

⁹⁶ Tökin, İ. Hüsrev, “Milli Kurtuluş Devletçiliği”, *Kadro*, Cilt 2, Sayı: 14, Ankara, 1933, s.23.

⁹⁷ Hazar, Nurettin, *TC Ziraat Bankası*, TC Ziraat Bankası Yayını, Ankara, 1986, s.450.

⁹⁸ Rozaliyev, Y.N., *Türkiye’de Kapitalizmin Gelişme Özellikleri*, Onur Yayınları, Ankara, 1978, s.25.

⁹⁹ Tekeli, İlhan; İlkin, Selim, a.g.e., s. 221-222.

¹⁰⁰ Tekeli, İlhan; İlkin, Selim, a.g.e., s. 222.

¹⁰¹ Keyder, a.g.e., s.86-88.

¹⁰² Keyder, a.g.e., s.205.

yönlü olmuştur. Bunalım sonrası uygulanmaya başlayan devletçilik döneminde bir taraftan etkin bir baskı ve yönetim grubu haline gelmişler, diğer taraftan da fiyatlardaki düşüş nedeni ile satın alma güçlerinde reel artış olmuştur.¹⁰³ Doğal olarak bu iki kazançtan ilki, bürokratların iktisadi kararları uygulamalardaki hareket sahalarını genişletmiştir.

2.Bunalıma Karşı Çıkış Yolları

1929 yılına gelindiğinde Türkiye ekonomisi de önemli bir değişme Lozan Barış Antlaşması gereği ortaya çıkıyordu. Antlaşmaya göre Türkiye, bu yıldan itibaren gümrük vergilerini arttırabilme olanağına kavuşuyordu. Böylece devletin elde ettiği gümrük gelirleri arttığı gibi istediği sektörleri dış rekabete karşı koruyabilecekti. Bundan dolayı ekonominin geleceği açısından iyimser bir bakışa sahip olunmuştu.¹⁰⁴ Ancak bu beklenti bunalım nedeni ile gerçekleşmedi. Zira bunalımın olumsuz etkisi ilk önce dış ticaret sektöründe görüldü ve 1929 yılında 256 milyon TL olan Türkiye ithalatı, 1930'da 147 milyon TL'ye, 1931'de 126 milyon TL ve 1932 yılında 85 milyon TL'ye düşmüştür. Gümrük vergilerinin toplamı vergi içindeki payı ise 1932 yılına değin yükselmiş, bu tarihten sonra düşmeye başlamış ve 1935 yılında yüzde 14.0'e inmiştir.¹⁰⁵ Yani gümrük vergileri üzerinde denetimin kurulması, gelir yaratması açısından önemli işlerlik göstermiştir.

Gümrük vergisinin 1929 yılından itibaren uygulanmaya konulacak olması nedeni ile vergiden kurtulmak için spekülatif amaçlı ithalat hızla yükselmiş, bunun sonucunda doğan döviz talebi Türk Lirasının hızla değer kaybetmesine yol açmıştı. Nitekim 1930 yılına değin açık veren dış ticaret dengesi bu yıldan sonra fazla vermeye başlamıştır. Bunun ana nedeni ise 1930 yılı ithalatının 1929 yılına göre % 42.5 oranında azalmasıdır. Türk Lirasının hızla değer kaybetmesi, hükümeti bir dizi önlemler almaya sevketmiştir. Buna ilişkin olarak, 1929 yılı Mayıs ayında Menkul Kıymetler ve Borsalar

¹⁰³ Tekeli, İlhan; İkin, Selim,a.g.e., s. 223.

¹⁰⁴ Kurmuş, Orhan, "1916 ve 1929 Gümrük Tarifeleri Üzerine Bazı Gözlemler", *ODTÜGD*, Ankara, 1978 Özel Sayısı, s.197, Kurmuş çalışmasında, 1929 yılında yürürlüğe giren yeni gümrük tarifesinin 1916 tarifesine göre daha yüksek bir korumacı olduğu gösterilmiştir. Yine aynı çalışmaya göre kahve % 392 ve petrolde % 908 olan gümrük vergisi oranlarındaki artışların amacı vergi gelirlerini artırmaktır.

¹⁰⁵ Kazgan, Gülten, "Türk Ekonomisinde 1927-1935 Depresyonu, Kapital Birikimi ve Örgütlemeler", *Atatürk Döneminde ve Toplumsal Sorunlar*, İstanbul Ticari İlimler Akademisi Mezunları Derneği, İstanbul, 1977, s.237.

Kanunu, yine aynı yıl Bankalar Konsorsiyum Kanunu yürürlüğe koyulmuş, hemen ardından 1930 yılında T.C. Merkez Bankası Kuruluş Kanunu mecliste kabul edilmiştir. Merkez Bankası Kanunu ile aynı tarihte ihracatın denetlenmesine ilişkin 1705 sayılı kanun çıkartılmış ve böylece Şubat 1930 tarihinde yürürlüğe giren Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkındaki Kanun ile bütünleşme sağlanmış olunuyordu. Bunlara ek olarak 1873 sayılı ithalatı sınırlayan 22 Temmuz 1931 tarihli kanun ile dış ticareti denetleyecek mekanizmanın yasal çerçevesi tamamlanmış oluyordu.¹⁰⁶ Hiç şüphesiz koyulan gümrük vergilerinin spesifik nitelikte oluşu bunalım sonrası ortaya çıkan fiyat düşüşleri nedeni ile ithalatçı için ağır bir yük oluşturmuştur.¹⁰⁷

Dolayısı ile oluşan bu olumsuz koşullar Türkiye'yi çeşitli iktisadi ve siyasi önlemler almaya itmiştir, almıştır. İktisadi önlemlerin sonucunda Türkiye'de devletçilik dönemi başlarken, alınan mali önlemler ile bunalım hemen ardından ortaya çıkan kamu gelirlerini azaltıcı etkisi yok edilmeye çalışılmıştır. Bunu yaparken kullanılan araç vergi politikası olmuştur.

30 Kasım 1930 tarih, 1890 sayılı İktisadi Buhran Vergisi Kanunu ile hükümet, kamu ve özel sektörde çalışan tüm, "*Hizmet Erbabı*"nın gelirleri vergilendiriliyordu. Hükümet kanun tasarısını meclise sunarken gerekçesini şöyle belirtiyordu: "*Bütçe tevazününde olduğu gibi, iktisadi muvazeneyi de büyük bir dikkat ve ihtimamla temine çalışan Hükümet, dünya iktisadiyatının geçirmekte olduğu bu sarsıntı karşısında gerek milli parayı gerek milli iktisadiyatımızı korumak için icap eden bütün bütün tedbirleri almak mecburiyetindedir. Bu tedbirler 1932 mali senesine ait bütçenin tesbiti sırasında ehemmiyetle nazari itibara alınacak ise de vaziyet içinde bulunduğumuz mali sene içinde başkaca ve acil bazı tedbirlere müracaatı, zaruri kalmaktadır. Bu tedbirler cümlesinde olmak üzere, Milli İktisadiyatı Koruma Vergisi unvanı altında muvakkat mahiyette bir vergi ihdası derpiş edilmiştir.*"¹⁰⁸

İktisadi Buhran Vergisi tahsilatının, kazanç grupları itibarıyla dağılımına baktığımızda verginin, özellikle ücretlilerden sağlandığını, ticaret ve diğer kazanç sahipleri üzerindeki yükün oldukça düşük olduğu gözlenmektedir. Devletçi politikanın

¹⁰⁶ Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkındaki Kanun, 20/2/1930, sayı:1567, *Düstur* 3., Tertip, Cilt:11, s.68-69.

¹⁰⁷ Boratav, a.g.e., s. 44.

¹⁰⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, C.4, Devre:3, İçtimai: 1, 30 Kasım 1930.

etkili bir biçimde uygulandığı 1932-1938 döneminde, devletin vergi politikası aracılığıyla sermayeder sınıf üzerinde egemenlik kurmaktan kaçınması, Türkiye’de devleti ekonomi politikasının sistemli bir şekilde özel girişimci (kapitalist) yaratma çabasının tipik bir örneği olarak algılamak mümkün.

Buhran Vergisinin hemen ardından çıkartılan 26/5/1932 tarihli Muvazene Kanunu ile vergiye tabi kılınan sınıf yine ücretliler olmuştur.¹⁰⁹ Yasa ile, ücretlinin hakkettiği kazanç ve İktisadi Buhran Vergisi çıkarıldıktan sonra kalan kısımdan % 10 oranında kesilmesi öngörülmüştür. Buhran etkisinin azaldığı dönemde, 1933 yılı sonunda ücretli kesim bir defa daha vergilendirilmiştir. 25/12/1935 tarihinde yürürlüğe giren 2882 sayılı Hava Kuvvetlerine Yardım Vergisi Kanunu ile ücretliler elde ettikleri, ödeyecekleri vergi miktarı düşüldükten sonra % 2 oranında Hava Kuvvetlerine yardım vergisi ödemek zorunda kalmışlardır.

Sonuçta buhran sonrası (1932-1938) dönemde ekonomide tahsil edilen kazanç ve olağanüstü vergiler içinde ücretlilerin payı ortalama olarak yüzde 81.9 iken sanayi ve ticaret kesiminin ortalama payı yüzde 18.1 olarak gerçekleşmiştir.¹¹⁰ Dolayısıyla bu süreçte hükümetin, iktisadi buhranın yarattığı olumsuz etkiyi tümü ile ücretli kesime yüklerken, bu kesimden diğer kesimlere dolaylı olarak kaynak aktarımında bulunduğunu söyleyebiliriz.

Türkiye bunalımdan kurtulmanın yolunu denk bütçe, sağlam para formülü ile sağlamaya çalışmıştır. Bunu yaparken dış ticaret sektöründe kısıtlamalar konulmuş, devlet doğrudan sanayi sektörüne sokularak sanayileşme yolu ile üretim artırılıp mal piyasasında etkinleşmeye çalışmıştır.

3. Devletçi Sanayileşme Döneminde Ekonomik Gelişmeler

3.1. Ekonomi Politikası Değişikliğinin Nedenleri

Türkiye Cumhuriyetinin ilk yıllarında özel girişimciliğe dayalı liberal iktisadi gelişme politikası izlenmiştir. Özel kesim özendirici ve korumacı tedbirlerle desteklenmiş, sanayileşmede baş rol özel kesime verilmiştir. Devletin iktisadi hayata

¹⁰⁹ Muvazene Vergisi Kanunu, *Düstür*, 3., Tertip, Cilt:13, 26/5/1932, Sayı:1980, s.429-432.

¹¹⁰ Duru, Cihan “Atatürk Döneminde Olağan Üstü Vergiler”, *Maliye Dergisi*, Ankara, Ekim Sayısı, 1981, s.s.280.

katılımı ve müdahalesi bu dönemde nispeten sınırlı kalmıştır. Devlet daha çok fiziki ve kurumsal altyapıyı oluşturmaya çalışmıştır. Piyasa ekonomisinin çalışması için gerekli kurumlar tesis edilmiş ve hukuk sistemi bu doğrultuda yenilenmiştir. Devlet, elindeki kaynakların bir bölümünü demiryolu yapımına ve yabancıların ellerindeki hatların satın alınmasına tahsis etmiştir. Bu dönemde sırf devlete gelir sağlamak amacıyla tütün, kibrit, tuz, ispiroto ve ispiroto içkiler üzerinde tekel kurulmuştur. Diğer alanlarda devlet özel kesimin girişimlerini kısıtlayıcı bir girişimde bulunmamıştır.

Cumhuriyetin ilk 10 yıllık döneminde özellikle sanayileşme alanında beklenildiği ölçüde bir başarı sağlanamamıştır. Sanayi sektöründeki gelişme diğer sektörlerin gerisinde kalmıştır. Ülkenin o dönem içinde bulunduğu yapısal şartlarda ve yaşanan iktisadi konjonktürde, liberal bir sanayileşme politikasında ısrar etmenin zaman kaybına yol açacağı ve gelişmiş ülkelerle olan sanayileşme farkının aleyhe genişlemesine neden olacağı anlaşılmıştır. Bu noktada devletçilik politikası sanayileşmeyi ve kalkınmayı hızlandırmak için bir alternatif olarak doğmuştur.¹¹¹

Özel kesim eliyle sanayileşmenin gerçekleştirilememesi birçok iç ve dış etkene bağlanabilir. Sanayileşme için gerekli bazı şartlar vardı. Siyasi ve iktisadi istikrar sağlanmıştı. Kapitülasyonlarla yabancılara verilen imtiyazlar kaldırılmıştı. Gümrük tarifeleri yükseltilmese de, hükümet yerli sınai üretimi, ithal malları üzerine tüketim vergisi koyarak, üreticilere prim vererek ve vergiden bağışık tutarak ve Teşvik-i Sanayi Kanunu ile belirlenen diğer teşvikleri uygulayarak teşvik etmiş ve korumuştur.¹¹² Buna rağmen, özel girişimcilik sanayileşmede kayda değer bir atılım gerçekleştirememiştir. Çünkü, özel kesimin elinde yeterli sermaye yoktu. Mevcut özel sermaye ticareti daha kârlı buluyordu. Ülkede sermaye piyasası gelişmediği için kredi imkanları sınırlı idi. Altyapı çok fakirdi ve sınai üretimin maliyetini yükseltiyordu. Teknik eleman sayısı çok yetersizdi. Kurtuluş Savaşından sonra Rum ve Ermeni azınlıkların ülkeyi terk etmesi sanayide girişimci, teknik eleman ve nitelikli işgücü alanında mevcut açığı daha da

¹¹¹ Gumpel, Werner “Atatürk’ün Devletçiliği, Alternatifleri ve Geleceği”, *Atatürk ve Cumhuriyet Dönemi Türkiye’si, içinde*, TOBB Yayını, 1981, s.207; Kuruç, Bilsay, *Mustafa Kemal Döneminde Türkiye Ekonomisi*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1987, s.92.

¹¹² Tekeli, İlhan; İlkin, Selim, *Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu*, ODTÜ Yayını, Ankara, 1982, s.73.

genişletmişti. Özel kesim sanayileşmenin kendilerine bırakılmasını istiyor, fakat bu eksikliklerin devlet tarafından tamamlanmasını bekliyordu.

Bu olumsuz yapısal etkenlere bir de dönemin konjonktürel şartları eklendi. Yukarıdaki bölümde de belirttiğimiz gibi, Dünya Ekonomik Bunalımı 1929-1930'dan itibaren Türkiye üzerinde yıkıcı denilebilecek etkilerini göstermeye başladı. 1930'lu yıllara girilirken devletin iktisadi hayata daha yoğun olarak girmesi yönünde güçlü baskılar oluşmaya başlamıştı. Dünya Bunalımının olumsuz etkileri bu baskıları artırdı. Bunalımın başında dış ticaret hacmi süratle daralmıştır. İhracat 1928'de ulaştığı 88.3 milyon dolar düzeyinden 1932'de 48 milyon dolara kadar gerilemiştir. Bu durum, ihracat miktar olarak artmasına rağmen ortaya çıkmıştır. Tarım ürünlerine dayanan ihraç malları fiyatlarındaki süratli düşme dış ticaret hadlerindeki aleyhe gelişmeyi de hızlandırmıştı. Dış ticaret hadleri, 1926 yılı endeksi 101.1 iken, 1929, 1930 ve 1931'de sırasıyla şu değerleri almıştı: 93.4, 90.2, 81.8.¹¹³

Ülke içinde deflasyon yaşanırken TL'nin değeri süratle geriliyordu. Para değeri konusunda çok duyarlı olan Hükümet aldığı tedbirlerle bu konuda istikrar sağladı; fakat ekonomiye müdahalesini de artırmış oldu. Devlet gümrük tarifelerini yükseltti, dış ticareti ikili anlaşmalara bağladı, ithalatta miktar kısıtlamalarına gitti. Bu tedbirler kısa sürede etkisini gösterdi ve ödemeler bilançosu açığı ortadan kalktı. Bu tedbirlere ek olarak Hükümet TL. üzerindeki spekülasyonu önlemek için 20 şubat 1930'da Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanununu (TPKK) çıkardı. Arkasından, 11 Haziran 1930'da T.C. Merkez Bankası Kanunu çıkarılarak TCMB faaliyete geçirildi. Bankalar Konsorsiyumu kuruldu. Bu tedbirlere paranın değerinde yeniden istikrar sağlamaya yetti, fakat aynı zamanda devletin ekonomiye müdahalesinin artmasına neden oldu. Özellikle, bankacılık kesimi üzerinde devletin kontrolü yoğunlaştı.¹¹⁴

Devlet tarım ürünleri fiyatlarındaki düşüşü dengelemek için bir kısım tarım ürünlerine taban fiyatı uygulamaya başladı. Böylece devlet tarım ürünleri alıcısı olarak piyasaya girdi. İkinci aşama bu ürünlerin işlenmesi için sınai tesislerin kurulması olacaktır.¹¹⁵

¹¹³ Tekeli, İlhan; İlkin, Selim, a.g.e., s. 33.

¹¹⁴ Alkın, E., "Atatürk Döneminde Devletçilik", *Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi Semineri*, Yapı Kredi Bankası Yayını, İstanbul, 1981, s.119.

¹¹⁵ Tezel, a.g.e., s.207.

Dünya Ekonomik Bunalımı, Kapitalist Batı Ülkelerini çok güçlü bir biçimde çarparken, Sovyet Rusya gibi ekonominin merkezi plânla yönlendirildiği bir ülkede fazla hissedilmemişti. Hatta Kapitalist Ülkeler içinde nispeten daha güdümlü bir ekonomiye sahip İtalya bile krizi diğer Batı Ülkeleri kadar ağır geçirmiyordu. Sanayileşme konusunda özel girişimden aradığını bulamayan ve arayış içinde olan Türkiye'nin bu ülkelerin tecrübelerinden etkilenmiş olduğu söylenebilir.¹¹⁶ Diğer kapitalist ülkelerde de bunalımı daha fazla devlet müdahalesi ve daha güdümlü ekonomi politikası tedbirleri ile aşmak eğilimi güç kazanmıştı. Bununla birlikte, 1934'den itibaren Türkiye'de uygulamaya konan sanayi plânları ile Sovyet Rusya'da uygulanan ve ekonominin her sektörünü kapsayan plânlar arasında bir benzerlik söz konusu değildir. Türk plâncılığı doktrinler değil, pragmatik idi.¹¹⁷

Türkiye'de devlet eliyle sanayileşme arayışları 1930'lu yıllara has bir uygulama değildi. Osmanlı Devleti döneminde, özellikle İkinci Meşrutiyet döneminde devletin sanayi işletmeleri kurmak için bazı girişimleri olmuştu. Cumhuriyetin liderleri bu tecrübeler içinde yetişmişlerdi. Bu liderlerin çoğu asker ve idareci çevrelerden çıkmışlardı. Bunlara, ekonomi üzerinde yukarıdan aşağı bir kontrol sisteminin daha kolay görünmesi, daha cazip gelmesi olağandı. Bilsay Kuruç bu kadronun başka bir özelliğine dikkatimizi çekiyor. Ona göre, *“Cumhuriyeti kuran kadronun bir alışkanlığı vardır: İşlere hep bir strateji ile bakmak! İşte, sanayileşmeyi adım adım giderek değil de, büyük bir nefesle hamle yaparak, mesafe alarak çözülebilecek bir iş saymak bu alışkanlığın ürünleridir. 1930'larda liberalizm bu stratejiye uygun bir zemin sağlayamaz, çözüme devletçi bir mantıkla erişilecektir.”*¹¹⁸

Kısaca Türkiye, Cumhuriyetin ilk yıllarında özel girişime öncelik veren, nispeten liberal bir iktisadi gelişme politikası ile yola çıkmış, 1930'lu yılların başında iç ve dış etkenler sonucu, devletin daha fazla rol aldığı dolaysız sanayi yatırımları ile sanayileşmeyi hızlandırmayı amaçladığı bir iktisat politikasına geçmiştir. Yine, karma ekonomik iktisat politikaları uygulanmış, fakat modelde devletin iktisadi hayata katılımının ve müdahalelerinin dozu artmıştır.

¹¹⁶ Tekeli, İlhan; İlkin, Selim, a.g.e., s. 76.

¹¹⁷ Tekeli, İlhan; İlkin, Selim, a.g.e., s. 143.

¹¹⁸ Kuruç, Bilsay “Atatürk ‘ün Ekonomisi”, *Milliyet*, İstanbul, 14 Kasım 1986.

3.2. Devletçi Sanayileşmenin Anlamı ve Temel İlkeleri

Devletçiliğin anlamı ve kapsamı konusunda gerek bu politikanın uygulandığı yıllarda gerek daha sonra yoğun tartışmalar yapılmıştır. Kimileri devletçiliği kolektivist sisteme geçişin bir aşaması gibi görmüş ve bu politikaya karşı çıkmış, kimileri devletçiliği kapitalizm ve sosyalizm arasında, bunlara alternatif bir sistem olarak kabul etmiştir. Çoğunluğun yaklaşımı veya genel eğilim bu ikisinden de farklıdır.¹¹⁹ Gerçekten dönemin koşulları ve devletçi kalkınma politikasını uygulamaya koyan liderlerin bu konu ile ilgili görüşleri incelendiğinde devletçiliğin ülke ihtiyaçlarından doğmuş yeni bir ekonomik kalkınma yaklaşımı olduğu anlaşılır. Devletçiliği, halkın her türlü ihtiyacını devletten bekleyen tutumu zorunlu bir politika olarak ortaya çıkarmıştır. Atatürk, “*Halkımız tab’an devletçidir ki her türlü ihtiyacını devletten talep etmek için kendinde hak görür*”, diyor. İnönü bu konudaki görüşünü hemen hemen aynı şekilde ifade etmiştir.: “*Liberalizm nazariyatı bu memleketin güç anlayacağı bir şeydir. Biz iktisadiyatta hakikaten mutedil devletçiyiz. Bizi bu istikamete sevk eden bu memleketin ihtiyacı ve bu milletin fikri temayülüdür. Memleketin ihtiyaçları için herkes ve her yer hazineden çare arar. Devletçilikten büsbütün vazgeçip her nimeti sermayedarların faaliyetinden beklemeye sevk etmek bu memleketin anlayacağı bir şey midir?*”¹²⁰

En yetkili ağzılardan çıkan bu beyanlar devletçiliğin zaruretten doğan bir iktisat politikası olduğunu, doktriner bir yanının bulunmadığını açıkça ortaya koyuyor. Hatta liderler devletçiliğe sosyalizm yakıştırması yapılmasından hoşlanmayarak, “mutedil devletçilik” terimini kullanmışlardır. Başka bir konuşmasında Atatürk devletçilikle ilgili görüşlerini şu şekilde açıklamıştır: “*Hülâsa bizim takip ettiğimiz devletçilik ferdi mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber, mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha ve memleketi mamuriyete erdirmek için milletin umumi ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde bilhassa iktisadi sahada devleti alâkadar etmektir.*”¹²¹ Bu beyanlar açık olmakla birlikte devletçiliğin sınırlarını çizmeye ve bir tanım yapmaya imkan vermemektedir. Bu beyanları ve devletçi sanayileşme politikası uygulamalarını

¹¹⁹ Boratav, Korkut, *Türkiye’de Devletçilik*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1974, s.135; Kepenek, Yakup, *Türkiye’de Kamu İktisadi Teşebbüsleri(KİT)*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1990, s.29-30.

¹²⁰ Gumpel, a.g.e., s. 208; Sarç, a.g.m., s. 266.

¹²¹ Boratav, a.g.e., s. 82.; Kuruç, Bilsay “Atatürk ‘ün Ekonomisi”, *Milliyet*, İstanbul, 14 Kasım 1986.

birlikte değerlendirerek Türkiye’de 1930’lu yıllarda tatbik edilen devletçiliğin kapsamını ve özelliklerini belirleyebiliriz. Devletçiliğin sistematik bir teorisi yoktur, Çünkü, devletçilik doktriner değil, pragmatikdir. Devletçilik geçiş döneminin kendine has ihtiyaçlarından doğmuştur. Kapsamı da günlük ihtiyaçlara ve sosyal gruplardan gelen baskılara göre değişmiştir.

Devletçi sanayileşme politikası özel kesimi ortadan kaldırmak, onun yerini almak amacıyla değildi. Yine piyasa ekonomisi kuralları esastır. Devlet özel kesimin yeterli olmaması nedeniyle bazı sınıai yatırımları yapmak görevini üzerine almıştı. Devlet mülkiyetinin geçici olması düşünülmüştü; devlet eliyle kurulan sınıai tesisler ileride karlı çalışmaya başladıklarında payları halka satılacak veya özel kesime devredilecekti. Bu amaçla işletmeler başlangıçta anonim şirketler statüsünde kurulmuşlardı ve özerk çalışmaları öngörölmüştü. Fakat daha sonra konu ile ilgili düşünce ve davranışlar değışti. Devlete ait işletmeler devamlılık kazandılar ve 1980’li yılların ortalarına kadar ciddi bir özelleştirme girişimi olmadı.

Devletçilik döneminde ekonominin temeli yine ilke olarak özel girişime dayanıyordu. Piyasa mekanizmasının ortadan kaldırılmamış, devlet girişimciliği özel girişimciliğin yerini almamıştır. Özel kesim ve kamu kesimi hem farklı üretim alanlarında, hem de aynı üretim alanında yan yana bulunmuşlardır. Birbiriyle rekabet etmemişler, genellikle tamamlayıcı fonksiyonlar yüklenmişler, işbirliği yapmışlardır.

Devletçilik kısmi bir özellik göstermiştir. Ekonominin her alanında kamu girişimciliği aynı yoğunlukta değildir. Örneğin, tarımda da devlet işletmeleri mevcuttu. Fakat bunlar sanayi ve hizmetler kesimlerindeki işletmelerden farklı amaçta ve farklı özellikte idi. Tarımdaki devlet numune çiftlikleri köylüye teknik bilgi ve kaliteli tohum sunmak ve üretimde ileri teknolojileri kullanarak örnek teşkil etmek amacı ile kurulmuştu.

Bu açıklamalardan sonra, devletçiliğin bir tanımını vermek istersek Bernard Lewis’in tanımını seçebiliriz. Hershlag’a göre, Bernard Lewis, Türk Devletçiliğinin kabul edilebilir bir tanımını vermektedir: *“Devletçilik, özel girişimciliğin ve özel sermayenin işe yarar bir şey yapamayacak kadar zayıf olduğu bir ülkede, devletin*

*ulusal kalkınma ve ulusal savunma temel amacıyla sınai faaliyete bir öncü, bir yönetici olarak öne çıkması durumudur.”*¹²²

Genellikle devletçilik denilince, devletin piyasa malı ve hizmeti üretmek amacıyla işletmecilik yapması anlaşılır.¹²³

Devlet müdahaleciği ise daha geniş bir kavramdır. Hem işletmecilik anlamında devletçiliğe hem de devletin ekonomiye başka biçimlerde müdahalesini içerir. Devletin ekonomiye müdahale biçimleri çeşitlidir. Bunlar, millileştirme, devlet tekeli oluşturma, piyasalara ve fiyatlara dolaysız ve dolaylı müdahale, koruma ve teşvik uygulama biçimlerinde olmaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti döneminde ekonomide hep karma politikalar geçerli olmuştur. Her dönemde hem devlet işletmeciliği anlamında devletçi uygulamalar hem de müdahaleler görülmüştür. Fakat Cumhuriyetin ilk 10 yılında devlet işletmeciliği son derece sınırlı idi. Osmanlı Devletinden kalan fabrikaların, demiryollarının ve bazı hizmet işletmelerinin işletilmesinden ibaretti. 1932’den sonraki devletçilik döneminde ise devlet işletmeciliğinin çapı çok genişlemiştir. Devletçilik sanayileşme politikası olarak uygulanmıştır. 1930’lu yıllarda diğer müdahalecilik biçimleri yaygınlaşmıştır.

3.3. Devletçi Sanayileşme Politikasının Uygulanışı

Devletçilik uygulamasının en yoğun olduğu alan sanayi sektörü idi. İçinde bulunan şartlarda Türkiye’de sanayileşmeyi gerçekleştirmek için Devletin sınai tesisler kurup işletmesinden başka çare olmadığı görüldü. Devletin imalat ve madencilik sanayilerinde girişimcilik rolünü üstlenmesi uzun tartışmalardan sonra kararlaştırıldı. Bir Sovyet uzmanlar grubuna hazırlatılan sanayi programı Hükümet tarafından benimsenerek 17 Nisan 1934’de Birinci Beş Yıllık Sanayi Plânı (BBYSP) adı altında yürürlüğe konuldu.

Gerçekte bu bir plândan çok, beş yıl içinde devlet tarafından gerçekleştirilmesi öngörülen sanayi projelerinin listesinden ibaret bir program idi. Ayrıca bu liste ekonominin tüm sektörlerini kapsamadığı gibi, sanayi kesimindeki tüm devlet

¹²² Aysan, Mustafa “Atatürk Devletçiliği ve Sonraki Uygulamalar” *Atatürk ve Cumhuriyet Dönemi Türkiye’si İçinde*, Türkiye Odalar Birliği (TOBB), Ankara, 1981, s.156.

¹²³ Herslag, Z.Y., *Türkiye’de İktisadi Planlama*, İktisadi Araştırma Vakfı, İstanbul, 1968, s.73.

faaliyetlerini de kapsamıyordu. Gerçekleştirilmesi tasarlanan projelerin yatırım tutarı, nasıl finanse edileceği, kurulacak fabrikaların ne kadar üretim yapacağı, milli gelir üzerinde etkilerinin ne olacağı gibi bir plânda daha başlangıçta belirlenmesi gereken hususlar belirsizdi. Bunlar daha sonra hesaplanmıştır. Plân iç tutarlılıktan yoksundu; çeşitli projeler arasında bir bağıntı ve uyum kurulmamıştı.¹²⁴ Plân yürürlüğe konulduğunda bitmiş, tamamlanmış bir kararlar bütünü değildi. Plânı hazırlayanlar, ileride ihtiyaca göre yapılacak eklemelerle tamamlanacağını ifade etmişlerdi.

3.3.1. Plânın Temel Tercihleri ve Stratejileri

Bu plânla Türkiye dünya işbölümünde kendisine verilen tarımcı ülke rolüne karşı çıkmakta, bunu değiştirmek istemektedir. Dünya Bunalımı paradoksal olarak sanayileşme hamlesinin başlatılması için bir fırsat sayılmıştır.¹²⁵

BBYSP’ında temel ihtiyaç maddelerinin üretimine öncülük verilmiştir. Bu maddeler için ülkede geniş bir talep vardır ve bu maddeler o dönemde büyük ölçüde ithalat ile karşılanmaktadır. Başka deyişle, BBYSP’nın temel stratejisi temel ihtiyaç maddelerinin ithal ikamesini sağlamaktadır. Bu sanayileşme stratejisi ile döviz tasarrufu sağlanarak dış ticaret açığının kapatılması ve dolayısıyla ulusal paranın değerinin korunması da amaçlanıyordu.

Plân kapsamına alınan sanayilerin hammaddelerinin ülke içinde olmasına özen gösterilmiştir. Bu ilke döviz tasarrufu amacına uygun olduğu gibi, dünya piyasasında fiyatları düşen hammaddelerin ucuza satılmasını da önleyecekti. Kurulan sanayilerin yerli hammaddelere dayanması dışa bağımlılığı azaltacaktı. Kurulacak sanayilerin yerli hammaddelere olan talebi artırması, tarım ve madencilik başta olmak üzere tüm ekonomik sektörlerde canlanma yaratacaktı. Başka deyişle, yerli hammaddeye dayalı olarak kurulan sınai tesisler ileriye ve geriye bağlantılar yaratarak ekonomide sektörel bütünleşmeyi hızlandıracaktı.¹²⁶ Plan kapsamında kurulacak işletmelerin ticari esaslarla

¹²⁴ Tekeli; İlkin, a.g.e., s. 320.

¹²⁵ Serin, Necdet, *Türkiye’nin Sanayileşmesi*, Ankara Siyasal Bilimler Fakültesi Yayını, Ankara, 1963, s.119.

¹²⁶ Kepenek, Yakup, *Türkiye Ekonomisi*, 6. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1994, s.55.

çalışıp kar etmeleri ve kendi yatırımlarını finanse edecek fon oluşturmaları amaçlanmıştı.

Yerli hammaddeyi işleyerek iç talebi karşılamaya yönelik üretim yapmaları plânlanan fabrikaların yer seçiminde birçok etken rol oynamıştır. Fabrikaların hammadde kaynaklarına ve iş gücüne yakın olması üzerinde durulmuştur. Fabrikaların ülkeye dengeli dağıtılması, bu arada İç Anadolu gibi nispeten gerice bölgelere öncelik verilmesi düşüncesi de ağır basmıştır. Yer seçiminde savunma önlemlerinin ciddi olarak düşünüldüğü anlaşılmaktadır.¹²⁷ Ancak uygulamada aslan payının Marmara ve Ege Bölgelerine düştüğü görülmektedir; 23 fabrikanın 9'u Marmara Bölgesinde, İstanbul, Bursa ve İzmit'de, 4'ü Ege Bölgesinde kurulmuştur. İç Anadolu Bölgesinde, birisi Kayseri, öteki Ereğli'de olmak üzere sadece iki tane dokuma fabrikası tesis edilmiştir.

BBYSP kapsamına alınan fabrikaların çoğu temel tüketim malları üretimine yönelikti. Fakat plânda ara malı üretecek tesisler de vardı. Bu durum söz konusu Plânın daha geniş kapsamlı ve ileri projelerin öncüsü olduğunu göstermekte idi. BBYSP'nin sunuş yazısında Plâna özel girişimciler tarafından kurulmasına imkan olmayan tesislerin dahil edileceği, bunun da özel girişimciler için daha geniş, daha yararlı endüstri imkanlarını yaratacağı ifade edilmişti. Bu ifade Hükümetin ekonomik kalkınmada özel sektörü tamamen dışlamadığını, devletçi sanayileşmenin, zorunluluktan kaynaklanan geçici bir politika olduğunu göstermektedir. Nitekim, Devlet bir kısım sınıai kuruluşları özel kesime ara malı ve yatırım malı sağlamak için açacak ve ürettiği ürünleri ucuz fiyattan özel kesime satarak sermaye transferi yapmış olacaktır.¹²⁸

Plânın bu temel tercih ve stratejileri dışında birkaç özelliğine kısaca değinelim :

Plân çerçevesinde kurulan tesislerde dönemin en ileri teknolojilerinin uygulanmasına önem verilmiştir. Üretim kapasitesi etkin teknolojik düzeydedir. Buna işçi ücretlerinin düşük olması da eklenince üretim maliyetinin düşük kalması mümkün olmuştur. Bununla beraber, bazı tesisler kuruluş sırasında projelerinde tasarlananın üstünde bir ölçekte yapılmak istenmiştir. Bu da bir yandan maliyetlerin artmasına, öte yandan tesis döneminin uzamasına yol açmıştır. Bazı tesislerin eksik kullanımı durumu ile karşılaşılmıştır.

¹²⁷ Herslag, a.g.e., s. 81.

¹²⁸ Tekeli; İlkin, a.g.e., s. 188.

Plânda hedefler geleceğin talep fonksiyonlarına değil, geçmişin ithalat miktarına dayanılarak belirlenmeye çalışılmıştır. 1927-32 dönemi ithalat miktarları ortalaması alınarak 5 yıllık plân döneminde kurulacak tesislerde bu miktarların ithal ikamesi hedef alınmıştır. Bu yaklaşım doğal olarak Plânın nicel büyüklüğünü küçülten bir etki yapmıştır.¹²⁹

Plânda yatırım kararları sektör düzeyinde değil, işletme düzeyinde ya da proje düzeyinde alınmıştır.

BBYSP, bu Plân döneminde devlet sanayi sektöründeki girişimlerinin tümünü kapsamamaktadır. Şeker fabrikaları, maden kömürü havzasının işletilmesi ve enerji üretimi plân kapsamı dışında kalmıştır. Ayrıca tekel idaresi, tekel kapsamına alınan ürünlerin üretimini sürdürmüş, savunma sanayi yine plân dışında Genel Kurmayın gözetiminde kurulmuştur.¹³⁰

BBYSP ile kurulması kararlaştırılan sınai tesisler 5 grup altında sınıflandırılabilir 23 fabrikadan ibarettir. Bu gruplar şunlardır:¹³¹

Dokuma Sanayi:

Dokuma sanayi alanında yılda 103 milyon metre pamuklu dokuma ve 2753 bin metre pamuk ipliği üretecek beş fabrika yapımı plânlanmış ve bu fabrikalar Plân dönemi içinde faaliyete geçirilmiştir. Kastamonu'da kurulması plânlanan kendir fabrikası Plân dönemi içinde değil, 1954'de kurulmaya başlanmıştır. Bursa'da kurulması plânlanan yünlü kumaş (yünlü kamgarm) fabrikası 1938'de faaliyete geçirilmiştir.

Maden Sanayi:

Ereğli kömür havzasına yakın bir yerde kurulması plânlanan demir-çelik fabrikası, 1938'de Karabük'de hizmete açılmıştır. Zonguldak'ta 1935'de semikok fabrikası, Keçiözümlü'da 1934'tekükürt fabrikası ve Ergani'de 1939'da bakır izole fabrikası tamamlanarak hizmete girmiştir.

¹²⁹ Tezel, a.g.e., s. 250.

¹³⁰ Tekeli; İlkin, a.g.e., s. 189.

¹³¹ Tekeli; İlkin, a.g.e., s. 207; Tezel, a.g.e., s.296-304.

Kâğıt ve Selüloz Sanayi:

BBYSP döneminde İzmit’de bir kâğıt fabrikasının temeli atılmış ve 1936’da faaliyete geçirilmiştir. Yine İzmit’de 1936 da selüloz fabrikasının temeli atılmıştır. Bu plana daha sonra eklenen ikinci kâğıt fabrikası ve kaolin fabrikası İzmit’de İkinci Dünya Savaşı yıllarında işletmeye sokuldu.

Toprak, Seramik Sanayi:

Plânda, İstanbul’da şişe-cam ve Kütahya’da porselen fabrikalarının yapılması öngörülmüştür. Şişe-cam fabrikası 1935’de faaliyete geçirilmiş, porselen fabrikası başlanamamıştır.

Kimya Sanayi:

Kimya sanayi alanında plâna konan sülfürik asit, süper fosfat ve klor alkali fabrikalarına dönem içinde başlanamamıştır. Bu fabrikaların ilk ikisi Karabük’te sonuncu İzmit’te İkinci Dünya Savaşı yıllarında kurulmuş ve faaliyete geçmiştir.

Bunlardan başka Isparta’da 1935’de bir gülyağı fabrikası, Bodrum’da 1934’de sünger işleme tesisi işletmeye açılmıştır.

Plânda yapımı öngörülen tesislerin büyük çoğunluğu çok kısa sayılacak bir sürede kurulmuş ve üretime açılmıştır. Plân dönemi içinde başlanamayan dört fabrika ise daha sonraki yıllarda kurulup faaliyete geçirilmiştir. Bu gelişmelere bakarak, Plânın çok başarılı bir şekilde uygulandığını söyleyebiliriz.

Plânın finansmanı büyük ölçüde normal bütçe ödenekleri ile yapılmıştır. Ekonomik istikrara bozulmadan bir miktar iç borçlanmaya da başvurulmuştur. Plânda yer alan projelerin 44 milyon TL. ye çıkacağı tahmini yapılmış, fakat harcamalar 100 milyon TL’nin üstünde gerçekleşmiştir. Yatırımların %36’sı dokuma, %23’ü demir çelik sanayilerine tahsis edilmiştir.

Plânın finansmanında kullanılmak üzere 1932-1938 yılları arasında Sovyetler Birliğinden 14 milyon TL tutarında kredi temin edilmiş ve bu kredinin tamamı dokuma sanayinin kurulmasında kullanılmıştır. Ayrıca Karabük Demir-Çelik Fabrikasının

finansmanı için 1936'da İngiltere'den 3 milyon sterling (o günkü kura göre 18 milyon TL) kredi sağlanmıştır.¹³²

Plânın uygulanmasında yetki ve sorumluluk Sümerbank'a verilmiştir. Sümerbank 1933'de Sanayi Ofisi ve Türkiye Sanayi Kredi Bankasının görevlerini devralmak üzere kurulmuştu. Sümerbank, Devlete ait mevcut fabrikaları işletecek, Devletten sağlanacak sermaye ile ve Hükümetin onayı ile yeni işletmeler kuracak ve mevcut sermaye sınırları içinde sınıai kuruluşlara iştirak edecekti. Sanayi ile ilgili bu faaliyetleri dışında Sümerbank, normal bankacılık işlemlerini ve kredi faaliyetlerini de sürdürecekti.

BBYSP'nin uygulanması ile Sümerbank, sanayide devlet girişimciliğinin birinci temsilcisi haline gelmiştir. 1939'da bir çok alanda sanayi çıktısının % 80 ile % 100'ü, bir çok alanda da % 50'den fazlası Sümerbank'a ait tesislerde üretilmişti.¹³³

BBYSP'nin uygulanmasında Sümerbank'dan başka İş Bankası ve sınırlı da olsa Ziraat Bankası da rol almışlardır. İş Bankası, İstanbul'da kurulan Şişe ve Cam, Keçiborlu'da kükürt, Isparta'da gülyağı ve Bodrum'da sünger fabrikalarının kuruluşuna katılmıştır. Bunlardan başka, 1935 yılında kurulan Etibank ve Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü özellikle madenciliğin gelişmesinde çok önemli rol oynamışlardır.

Devletçilik uygulaması, özellikle BBYSP döneminde başarılı olmuştur. Kişi başına gelirin 100 TL civarında olduğu bir ülkede, küçümsenmeyecek kaynaklar yatırımlara yöneltilebilmiş, ülke kısa sürede bir çok sınıai malın ithal ikamesinde olağan üstü başarılar sağlamıştır.

BBYSP'nin başarı ile uygulanması Hükümet'e sanayileşme konusunda cesaret vermiş ve 1936'da İkinci Beş Yıllık Sanayi Plânının (İBYSP) hazırlığına başlanmıştır. İBYSP'de 100'den fazla fabrikanın kurulması öngörülüyordu. İkinci plânda ara ve yatırım malları üretecek tesislerin kurulmasına öncelik verilmişti. BBYSP'de yer almayan elektrik üretimi, madencilik sanayi ve liman yapımı gibi altyapı yatırımları İBYSP'da öncelikli yer tutuyordu. İkinci Plân döneminde kimya, makine, deniz ulaşımı ve gıda sanayilerinde yaklaşık 112 milyon TL. tutarında bir yatırım öngörülmüştü.¹³⁴

¹³² Tezel, a.g.e., s. 213.

¹³³ Herslag, a.g.e., s.94.

¹³⁴ Herslag, a.g.e., s. 92.

Bu nitelikleri ile İBYSP, kendine yeterlilik ilkesi doğrultusunda, BBYSP'nın doğal bir uzantısı olarak hazırlanmıştı. Bu Plân ithal ikameci sanayileşmede daha ileri bir aşamayı temsil ediyordu. Tasarlanan sınai tesislerin hammaddesi yine yurt içinde temin edilecekti; fakat daha büyük sermayeye ve daha ileri teknolojiye ihtiyaç duyuluyordu.

1935 yılında, Hükümete, sahipleri tarafından iyi işletilmeyen madenleri devletleştirme yetkisi veren bir kanun çıkarıldı. 1937 yılında İBYSP ile birlikte yürütülecek bir maden programı kabul edildi.

İBYSP'nın bir özelliği de, yurt içinde tüketimi fazla olmayan, fakat yurt dışında aranan ve hammaddesi içerde üretilen malların mamul hale getirilerek ihraç edilmesini öngörmüş olmasıdır. Büyük bir potansiyel gelişme vaat eden İBYSP, İkinci Dünya Savaşının başlaması dolayısıyla uygulanamadı.

3.3.2. Devletçi Sanayileşme Döneminde BBYSP Dışında Kalan Devlet Sanayi Kuruluşlarında Gelişmeler:

İncelenen dönemde Devletin sanayileşme ile ilgili faaliyetleri BBYSP çerçevesinde kalmamıştır. 1930'lu yıllarda girişilen sınai faaliyetlerin bir kısmı plân kapsamı dışında sürdürülmüştür. Ancak bunlar da dikkate alınırsa Devletin bu dönemde sanayileşmedeki payı kavranabilir. Bu kategoride özellikle İş Bankasının öncülüğünde ve finansal katılımı ile yürütülen Zonguldak kömür havzasındaki madencilik işletmeleri, Alpulu, Eskişehir ve Turhal şeker fabrikaları önemlidir. İş Bankasının dokuma sanayinde yün-iş ve ipek-iş fabrikalarına iştirakleri olmuştur.¹³⁵

Devlet BBYSP dışında kalan oldukça çok sayıda sanayi işletmesini bu dönemde kurmuş ve faaliyete geçirmiştir. Bu dönemde, sanayileşmenin oluşmasında Devletin payı BBYSP kapsamından çok daha geniştir. Hershlag'a göre Devlet 1933-1934 yılları arasında, yukarıda sözü edilen devlet bankaları aracılığı ile, sanayi, tarım ve madencilik alanında 135 milyon TL. tutarında bir yatırım yapmıştı.¹³⁶

İncelenen dönemde Devlet sanayileşme faaliyetinde oldukça aktif bir rol almıştır. Buna karşılık, özel kesimde kayda değer bir gelişme olduğu söylemek güçtür.

¹³⁵ Serin, a.g.e., s.117; Kepenek, a.g.e., s.59.

¹³⁶ Tekeli; İlkin, a.g.e., s. 202.

Bu dönemde özel kesim Teşvik-i Sanayi Kanunundan yararlanmaya devam etmiştir ve iç piyasada dış rekabete karşı etkili biçimde korunmuştur. Devlet iç piyasada özel kesim ile açıktan rekabet etmiştir. Fakat, bu dönemde devletin özel sanayiye bakışında bir soğukluk, özel kesimin devlete karşı hislerinde kuşku vardır. Özel kesimde elde edilen dolgun kazançlar bürokraside bir kıskançlık ve kızgınlık yaratmıştır. Hükümet çevrelerinde ve Mecliste özel kesime verilen teşviklerin kısıtlanması yolunda eğilimler belirlemiştir.¹³⁷ Ayrıca özel kesim sıkı bir denetime ve formalitelere bağlı tutulmuştur. Örneğin sanayi ürünlerinin maliyetinin ve satış fiyatının saptanması hakkında 3003 sayılı ve 1936 tarihli yasa ve dış satışlarının denetimi ile ilgili 1936 tarihli yasa özel kesime bir çok denetim ve kısıtlamalar getirmiştir. Bu yasalarla özel kesimin gümrük duvarlarının arkasına sığınarak fiyatlarını yükseltip aşırı kârlar sağlaması ve ihracatın ehil olmayan spekülâtorlerin eline geçmesi önlenmek istenmiştir. Fakat bu hususların rekabet şartları yaratarak değil de piyasa kontrolleri ile gerçekleştirilmek istenmesi özel kesimin Hükümetin ekonomi politikası ile ilgili kuşkularını artırmıştır.

Bu dönemde Hükümet ile özel kesimin farklı yorumladığı “*Fazla Üretim*” kavramı tartışmalara ve yakınmalara neden olmuştur. Özel sanayi iç piyasada elde ettiği kârları korumak için sadece dışarıya karşı korunmayı yeterli bulmayıp, içeride de koruma istemiştir. Kimi sanayi dallarında üreticileri kartel benzeri birlikler oluşturarak fiyatlarını yüksek tutma çabasına girmişler ve Hükümetten “*Fazla Üretim*” kavramına dayanarak rantlarını koruyacak mevzuat oluşturmasını talep etmişlerdir.¹³⁸ Buna karşılık, Hükümet, “*Fazla Üretim*” Nizamnamesini özel kesimin bazı girişimlerini sınırlamak için kullanmaya kalkışmıştır. Örneğin Hükümet özel kesimin teşviklerden yararlanarak pamuk ithal etmesini ve pamuklu dokuma fabrikası kurmak istemesini pamuklu sanayinde fazla var gerekçesi ile yüksek gümrük tarifesi uygulayarak engellemiştir.¹³⁹

Özetle, bu dönemde özel kesim önceki dönemdeki gibi cömert teşviklerden faydalanamamıştır. Fakat bir yandan dışarıya karşı korunmanın getirdiği rahatlıkla, öte

¹³⁷ Herslag, a.g.e., s. 93.

¹³⁸ Sarç, Ömer Celal, “Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi ve İktisat Politikaları”, *Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk*, Dr. Nejat Eczacıbaşı Vakfı Yayınları Araştırma Dizisi, İstanbul, 1983, s.374.

¹³⁹ Tekeli; İlkin, a.g.e., s. 219.

yandan iç piyasada fiyatların yüksek olması nedeniyle büyük kârlar sağlamış ve sermaye birikimini artırmıştır. Ancak özel kesimin sağladığı kârlar sanayiden çok ticaretten olmuştur.

4. Devletçi Ekonomik Dönemdeki Ekonomi Politikaları, Uygulamaları ve Sonuçları

Bu dönem, kıt ulusal kaynakların oldukça güç şartlar altında, iktisadi gelişme amacıyla başarılı bir şekilde devlet eliyle harekete geçirildiği bir dönem olarak nitelendirilebilir. Herslag, bu başarının benzerine, doğal kaynaklar bakımından iyi donatılmamış ülkeler arasında, rastlamak ender bir olaydır, diyor.¹⁴⁰

Osman Okyar'ın verdiği rakamlara göre, 1932-1940 yılları arasında ekonomide 1051.1 milyon TL. civarında sabit sermaye yatırımı yapılmıştır. Bu yatırımların yaklaşık % 50'si özel kesim tarafından gerçekleştirilmiştir.¹⁴¹

Bu dönemde Devletin ortalama 66.3 milyon TL. yatırım yaptığı bunun da %29.1'ni sanayi sektörüne, %27.8'ini demiryollarına, %24.5'ini karayolu ve diğer alt yapıya tahsis ettiği tespit edilmiştir. Özel kesim yatırımlarının % 45.9'u konut yapımına, %23'ü ticaret ve hizmetlere, %20 tarıma, geri kalan %11.2'si sanayiye tahsisi edilmiştir. Üretken sektörlerin özel kesim yatırımlarındaki payı ancak %30'dur. Bu dönemde özel kesim yatırımlarının oldukça önemli bir kısmının nispeten kârlı gözükken konut alanında yapıldığı görülmektedir.

4. 1. Tarım Alanında Gelişmeler

Bu dönemin son yıllarında iç talepteki artışa bağlı olarak sınai bitkiler ekim alanının genişlemesi bu ürünlerin tarımsal hasılasındaki payının artmasına yol açmıştır. Buna karşılık, bu dönemde tarımda önemli yapısal değişme meydana gelmemiştir. Tarım nisbeten ihmal edilmiştir , denilebilir. Bu sektör istihdamın yaklaşık %82'sini, GSMH'nın yaklaşık %40'ını, ihracat gelirlerinin %80'ini sağladığı halde, toplam yatırımların sadece %10'u bu sektöre tahsis edilmiştir.

¹⁴⁰ Boratav, a.g.e., s. 265.

¹⁴¹ Herslag, a.g.e., s. 33.

Türkiye’de Dünya Ekonomik Bunalımdan en fazla etkilenen sektör tarım sektörü olmuştur. Tarımsal hammadde fiyatlardaki baş döndürücü düşme tarımsal hasılda bunalım öncesi döneme göre %40’ın üstünde düşmeye neden olmuştur. Aleyhe gelişen dış ticaret hadleri, tarım ürünleri fiyatlarının daha hızlı düşmesi dolayısıyla kötüleşmeye devam etmiştir. Doğal olarak iç ticaret hadleri de tarımsal ürünler üreticileri aleyhine gelişmiştir. Tarım sektörü ancak 1936 dan sonra bunalımdan çıkabilmiştir.

Devlet 1930’lu yıllarda tarım sektörüne de müdahalelerde bulunmuştur. Bu müdahaleler sanayide olduğu gibi genel bir stratejinin parçası değildir. Daha çok ortaya çıkan kimi acil sorunların çözümüyle ilgilidir. Devletin tarıma en önemli müdahalesi 1932 yılında buğday fiyatlarını desteklemek amacıyla destekleme alımlarına başlamasıdır. Bu amaçla, 1932’de Ziraat Bankasına bağlı olarak kurulan ve 1938’de bağımsız bir kamu iktisadi kuruluşu haline dönüştürülen Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO) görevlendirilmiştir. Bu tarih, Türkiye’de tarımsal destekleme alımlarını ve taban fiyatları uygulamasının başlangıcı sayılır. Bu tarihten sonra destekleme alımların kapsamı genişletilmiştir.¹⁴²

Devlet tarımda mülkiyetini yeniden düzenleyecek girişimde bulunmamış sadece 1935 yılında göçmenleri iskan etmek için Toprak İskan Kanununu çıkarmıştır. Bu kanun ile bir toprak reformu amaçlanmamıştır. Dönemin koşulları bir toprak reformu kanunu çıkarmaya imkân vermemiştir. Sanayileşmeyi asıl hedef sayan Hükümet, o dönemde bu konuya zaman ve kaynak ayırmak istememiştir, denilebilir. Tarımsal toprakların işletmeler arasında dağılımı adil ve rasyonel olmaktan çok uzaktı. Ortalama işletme büyüklükleri modern tarım teknolojilerini uygulamak için elverişli değildi. Örneğin tarımsal işletmelerin %65.1’i 32 hektardan küçük toprak parçalarını işliyordu. Buna rağmen Devlet tarımda mülkiyet düzenine esaslı biçimde dokunamamıştır. Yalnız 1934-1938 arasında 300 bin hektar kamu arazisi göçmenlere ve topraksız köylülere dağıtılmıştır. Kamuya ait meralar bu dönemde de meşru olmayan yollardan tarla haline getirilmeye devam edilmiştir.

Bu dönemde önceki dönemin aksine, tarımsal kredilerin toplam kredilerdeki görece payı daralmıştır. Tarım kredilerinin toplam kredilere oranı, 1930’lu yılların

¹⁴² Tekeli; İlkın, a.g.e., s. 17-20.

başında ortalama %18 düzeyinde iken 1937-1938 de %15.0'e gerilemiştir.¹⁴³ Çünkü, 1933-1938 döneminde Ziraat Bankası kredileri sadece %18.7 oranında bir artış kaydetmiştir. Tarım sektöründe kayda değer kamu yatırımı yapılmadığı gibi, krediler de görece olarak daraltılmıştır.

Sonuç olarak, bu dönemde tarım sektörü ihmal edilmiştir. Devlet bu dönem de tercihini açıkça sanayi ve ulaştırma ve diğer altyapı yatırımlarından yana koymuştur. Önceki dönemde gözetilen nispeten dengeli gelişme politikası terk edilmiştir. Fakat bu dönemde de ithal ikameci sanayileşmenin yarattığı iç talep artışı 1936'dan sonra tarımda canlanmaya neden olmuştur.¹⁴⁴ Bu dönemde tarımsal verimde bir iyileşme olmamış, fakat ekilen alanların genişlemesi tarımsal hasılanın yükselmesine imkan vermiştir. 1933-1938 dönemindeki tarımsal hasıla yılda ortalama %9.4 oranında artmıştır.

4. 2. Sanayi Alanında Gelişmeler

Devletçi sanayileşme döneminde devletin ekonomik faaliyetleri çok artmıştır ve bu faaliyetlerin odak noktası sanayi sektörü olmuştur. Devlet gerek BBYSP çerçevesinde gerekse plân kapsamı dışında birçok sanayi tesisi kurarak işletmeye açmıştır. Özel kesimin faaliyetleri ise dışa karşı etkili korumaya alındığı gibi, Teşvik-i Sanayi Kanununda belirtilen teşviklerle de desteklenmeye devam edilmiştir. Fakat asıl gelişme kamu kesiminde olmuştur.

BBYSP'in son yıllarında sanayi sektörünün GSMH'daki payı %17'yi aşmıştır. Çünkü sanayi sektörünün büyüme hızı diğer sektörlerin büyüme hızlarının üstünde seyretmiştir. 1929-1939 döneminde sınıai üretim endeksi dünyada 100'den 119'a yükselirken, Türkiye'de 196'ya yükselmiştir.¹⁴⁵ 1934-1935 yıllarında kurulan sanayi tesisleri kısa sürede üretime geçirilmiştir. Birçok malın iç talebinin giderek daha büyük bir kısmı yerli üretimle karşılanmaya başlanmıştır. Türkiye daha 1930'lu yıllarda birçok temel tüketim mallarının ithal ikamesini sağlamış, bazı ara malların ithal ikamesinde de cesaret verici mesafeler almıştır. Kısa sürede şeker, cam ürünleri, çimento, yünlü ve

¹⁴³ Tekeli; İlkin, a.g.e., s. 107.

¹⁴⁴ Tezel, a.g.e., s. 127.

¹⁴⁵ İlkin, Akın Rasih, "Atatürk Döneminde Sanayi Politikası", *Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi Semineri*, Yapı Kredi Yayını, İstanbul, 1981, s.108.

pamuklu dokuma ürünlerinde iç talebin %80'den fazlası yerli üretimle karşılanır duruma gelmiştir. 1934'de demir-çelik, cam ve kâğıt üretiminin iç talepteki payları sıfır idi. Bu malların yerli üretimin iç tüketim oranları 1940 yılında, demir-çelik de %32'de ye, cam da %91'e ve kâğıt da %39'a ulaşmıştır.

Teşvik-i Sanayi Kanundan yararlanan işyerleri sayısı sürekli gerilemiş ve 1932'de 1473 iken, 1939'da 1144'e ve 1941'de 1052'ye düşmüştür. Bu kanun 1942'de yürürlükten kaldırılmıştır. Toplam işyeri sayısındaki bu düşmeye karşılık teşviklerden yararlanan kamu kuruluşlarının sayısı sürekli yükselmiştir.¹⁴⁶

Özel kesime ait sınai işletmelerde şirketleşme olgusunun çok zayıf olduğu anlaşılmaktadır. Bu işletmelerin yarıya yakını tek kişiye ait, %17'si adi şirket, %13'ü kolektif şirket ve sadece %6'sı anonim şirket statüsünde idi. Bu özellik, özel sanayi işletmelerinde ortalama ölçeğin genellikle küçük olduğuna bir karine sayılabilir. Söz konusu işyerlerinin yaklaşık %44'ü tarıma dayalı sanayi dallarında %23'ü dokuma sanayi dalında toplanmışlardı. Bu oran sanayinin, temel tüketim mallarının ithal ikamesine yönelmiş olduğunu gösterir.¹⁴⁷

Dönem içinde sanayide çıktı değerlerindeki ve işgücü girdisindeki artış oranı aşağı yukarı eşittir. Bu saptama sanayi işletmelerindeki işgücü veriminin yükselmediği anlamına gelir. Yatırımlar istihdam yaratmış, fakat verimde iyileşme sağlanamamıştır. Bunun nedenleri arasında, nitelikli işgücü yetersizliği, ara ve yatırım malların düşük kaliteli olmasından ve ekonominin cari ihtiyacına uymayan ürünlerin kullanılmasından doğan kayıplar, ölçek hataları ve tesislerin kuruluş yerinin yanlış olması gösterilebilir.¹⁴⁸

4. 3.Dış Ticarete Gelişmeler

1930'lu yıllarda Hükümet dış ticareti sıkı kontrol ve denetim altında yürüttü. 1929 tarihli yeni Gümrük Kanunu ve 1930 tarihli Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu Hükümete ithalatı dilediği gibi kısıtlama ve denetleme imkanı veriyordu. Dış ticaretin kontrol altında tutulması içerde uygulanan ithal ikameci sanayileşme

¹⁴⁶ Herslag, a.g.e., s. 108.

¹⁴⁷ Şahin, a.g.e., s.64.

¹⁴⁸ Kepenek, a.g.e., s. 67-68.

politikasına da uygundu. 1930'lu yıllarda uygulanan dış ticaret politikası şu ilkelere dayanıyordu.¹⁴⁹

- a) Türkiye'nin müşterilerinden mal satın almak,
- b) İçeride üretilen malların ithalatını yasaklamak,
- c) Diğer malların ithalatını ticaret anlaşmaları çerçevesinde serbest tutmak,
- d) Dış ticaret fazlası elde etmek,
- e) İhraç malların kalitesini iyileştirmek ve çeşitlendirmek.

Tablo III. 1930-1938 Döneminde Türkiye'nin Dış Ticaret (Milyon Dolar US)

Yıllar	İthalat	İhracat	Dış ticaret Dengesi	ABD dolarının TL. kuru
1930	69.5	71.4	+1.8	2.12
1931	59.9	60.2	+0.3	2.11
1932	40.7	48.0	+7.3	2.11
1933	45.1	58.0	+13.0	1.66
1934	68.8	73.0	+4.2	1.26
1935	70.6	76.2	+5.6	1.26
1936	73.6	93.7	+20.0	1.26
1937	90.5	109	+18.7	1.26
1938	118.9	115	-3.9	1.26

Kaynak :DİE, *Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı*, Ankara,1973, s.326.

1932-1938 döneminde dış ticaretteki gelişmeleri yukarıdaki tablodan izleyebiliriz. Tablodan anlaşılacağı gibi, dönemin başında ihracat ve ithalat değerlerinde oldukça önemli daralmalar olmuştur. Dış ticaret hacmi 1932'de en düşük seviyesine indikten sonra tekrar yükselmeye başlamış ve ihracat 1937'de, ithalat ise geçici bir liberasyon uygulaması sonucu, 1938'de 100 milyon dolar sınırını aşmışlardır. Bu

¹⁴⁹ Herslag, a.g.e., s.106.

dönemde sadece 1938 söz konusu liberasyon uygulaması dolayısıyla dış ticaret açıkla kapanmıştır.

Dönemin başında ithalattaki düşme miktar kısıtlamalarından sıkı kontrollerden ileri gelmişti. Hükümet ihracat gelirleri ile ödeyebileceği kadar ithalata izin veriyordu. Öte yandan, kurulmakta olan ithal ikameci yerli sanayinin korunması amacıyla içeride üretimine başlanan ürünlerin ithalatı daha fazla engelleniyordu. İhracattaki daralmanın nedeni ise Dünya Ekonomik Bunalımıdır. Bunalım dolayısıyla Türkiye'nin ihraç mallarına talep düştü, ihraç malları fiyatlarında baş döndürücü gerilemeler oldu. İhracat değerindeki azalmada, fiyat düşüşünün etkisi ihracat hacmindeki daralmanın etkisinden fazla idi.¹⁵⁰

Bu dönemde çok önemli bir gelişme dış ticaretin Almanya'nın kontrolü altına girmiş olmasıdır. 1930-1938 döneminde Almanya'nın ithalatımızdaki ve ihracatımızdaki payları çok hızlı bir şekilde yükselmiştir. Bu ülkenin ithalattaki payı 1932'de %25 iken, 1935-1938 ortalaması %46'ya, ihracatımızdaki payı ise aynı dönem içinde %15'den %44'e ulaşmıştır.

Türkiye bürokrasinin yoğun müdahalesi ile dış ticaretini büyük ölçüde ikili anlaşmalara bağlayınca Almanya dış ticaret örgütleri aracılığı ile Türkiye'nin dış ticaretini kesin biçimde kontrolüne geçirmeyi başarmıştır. Almanya Türkiye'nin ihraç stoklarını dünya piyasasının üstünde fiyatlar ödeyerek satın almaya başladı. Böylece bu ülke Türkiye ile kliring hesabına açık vererek Türkiye'yi kendisinden daha fazla ithalat yapmaya zorladı. Kendi ihraç mallarını da Türkiye'ye dünya fiyatlarının üstünde fiyatlardan satıyordu.¹⁵¹

Dış ticaretin Almanya'ya aşırı bağlanması Türk Hükümetini rahatsız etmeye başladı. Bu rahatsızlık 1937 yılında panik derecesine ulaştı. Bunun üzerine Türkiye siyasi ve iktisadi konularda İngiltere'ye yanaşmaya başladı. Ve 1936 ve 1938'de İngiltere ile siyasi ve ticari antlaşmalar yapıldı. Ticari antlaşma ile İngiltere, Türkiye'ye makine, araç-gereç ve silah alımında kullanılmak üzere 19 milyon sterlin kredi açtı. Bu kredinin karşılığı Türk ihraç malları ile ödenecekti. Türkiye'nin dış ticaretinde Almanya'nın payını azaltmak için başvurduğu diğer bir çare 1937'de diğer Avrupa

¹⁵⁰ Tekeli, İlkin, a.g.e., s.223.

¹⁵¹ Şahin, a.g.e., s. 66.

ülkelerinden yapılan ithalatı kısmen serbestleştirmesi oldu. Fakat, dış ticaret açığı ve döviz kıtlığı başlayınca liberasyondan 1938 yılında vazgeçildi. İkinci Dünya Savaşı başladığında Almanya'nın Türkiye dış ticareti üzerindeki hakimiyeti sürüyordu.¹⁵²

Türkiye bu dönemde gerçekleştirdiği dış ticaret fazlaları ile Osmanlıdan kalan dış borcun taksitlerini ödemiş, ayrıca, demiryolu, limanlar, madencilik işletmeleri ve telefon, elektrik, havagazı ve su şebekesi altyapısını elinde tutan yabancı sermayeyi millileştirmiştir. Sınırlı miktarda yeni dış borç alınmış, fakat uzun dönemli dış borçlarda 36 milyon TL. bir azalma meydana gelmiştir.¹⁵³

4. 4. Para ve Maliye Politikalarındaki Gelişmeler

1920'li yıllarda olduğu gibi bu dönemde de hükümetler sıkı ve sağlam para ve denk bütçe ilkelerinden ayrılmamışlardır. Paranın dış değerini koruması bir ulusal prestij sayılmış, enflasyonist baskıların ortaya çıkmasından özenle kaçınılmıştır.

Bu dönemde para politikasını uygulamada, Hükümetin elinde iki önemli araç mevcut idi. Bunlar 1930'da çıkarılan Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu ve 30 Haziran 1930 tarihli ve 1715 sayılı yasa ile kurulan TCMB'dir. Merkez Bankasının kurulması ile Türkiye emisyon işini bir düzene bağlamıştır. Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu ile de kambiyo kontrolü sağlanmış ve döviz üzerinde spekülasyon yapılması önlenmek istenmiştir. Burada temel amaç Türk parasının dış değerini korumaktı.

1930'lu yıllarda, Hükümetin maliye politikası konusunda da tutumunda bir değişiklik olmamış ve bütçesinin denkliliğine özen göstermiştir. 1930'lu yıllarda devletin kaynak ihtiyacı çok yükselmiştir, fakat 1931 ve 1933 yılları dışında, Devletin bütçesi hep fazla ile kapanmıştır. Oysa, 1934'de yürürlüğe konan BBYSP'nin uygulanması için gerekli yatırımların %70'den fazlası bütçe gelirleri ile finanse edilmiştir. Devletin Plân dışındaki yatırım harcamaları da artmıştır. Öte yandan, zaten yüksek olan ve bütçe gelirlerinin yaklaşık %35-40'ını götüren savunma harcamaları İkinci Dünya Savaşı arifesinde daha da artmıştır. Devlet harcamaları içinde önemli yer tutan diğer bir kalem

¹⁵² Tezel, a.g.e., s. 177.

¹⁵³ Herslag, a.g.e., s. 95.

iç ve dış borçların anapara ve faizlerinin ödenmesi idi. Bu kalem bütçe harcamalarının %20--%23'üne ulaşıyordu.¹⁵⁴

Kamu harcamalarındaki bu artış Hükümeti gelirlerini artıracak çareler araştırmaya sevk etmiştir. Bu amaçla bir dizi düzenlemeler getirilmiştir. Bunları dört başlık altında sıralayabiliriz.¹⁵⁵

a) Vergi gelirlerinin artırılması için mevcut vergi yasalarında düzenlemeler yapılmış, bazı yeni vergiler ihdas edilmiştir. 1931 de ücretler üzerinde Buhran Vergisi konulmuş, 1932 de Muvazene Vergisi, 1935 de Hava Kuvvetlerine Yardım Vergisi çıkarılmıştır.

b) Devlet bu dönemde bazı altyapı yatırımları finanse etmek ve bütçe denklliğini sağlamak için iç borçlanmaya başvurmuştur. İç borçlanma dönemin sonlarında hızlanmıştır. İç borçların bütçe harcamalarına oranı 1932-1936 arasında ortalama %2.6'dan ibaret iken, 1936-1938 yıllarında %17.3'e yükselmiştir. Bu gelişmelerin sonucu, 1930'lu yılların ikinci yarısında kamu harcamalarının GSMH ya oranı %18'e yaklaşmıştır. Ve bu harcamaların %40'a yakın bir bölümü vergi dışı kaynaklarla finanse edilmiştir.¹⁵⁶

c) Devlet sanayileşme ve alt yapı programını gerçekleştirmek için kısa ve uzun vadeli dış borçlanma imkanlarını da araştırılmıştır. Ancak dönemin ekonomik ve siyasi şartlarının elverişli olmaması, daha önce değinilen Sovyetler Birliği ve İngiltere'den alınan krediler dışında, dış kredi teminine imkan vermemiştir. Cumhuriyetin kuruluşundan İkinci Dünya Savaşı arifesine kadar geçen on beş yılda (1923-1938) yapılan dış borçlanmalar şunlardır: The American Turkish Investment Corp'dan 10 milyon dolar (1930 kuru 21 milyon TL.), SSCB'den 1932-1938 yılları arasında parça parça olmak üzere toplam 14 milyon TL. (İlk kredi 8 milyon dolar), İngiltere'den 1936 da 3 milyon sterling (18 milyon TL.) ve yine İngiltere'den 1938'de 10 milyonu sanayi makine ve gereçleri ve 6 milyonu silah ve askeri gereçler satın alımında kullanılmak üzere 16 milyon sterling.¹⁵⁷

¹⁵⁴ Herslag, a.g.e., s. 88.

¹⁵⁵ Tekeli, İlkin, a.g.e., s. 265.

¹⁵⁶ Görgün, a.g.e., s. 77.

¹⁵⁷ Tezel, Yahya Sezai, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1982, s.213.

d) Bu dönemde devletin normal bütçe gelirlerinin önemli bir bölümü devlet tekeli gelirlerinden ve hükümet hizmetleri karşılığı elde edilen gelirlerden oluşmuştur. 1932-1938 döneminde tekel gelirleri devlet harcamalarının yaklaşık %17'sini, hükümet hizmetleri karşılığı elde edilen gelirler ise %5.5'ini karşılamıştır. Bütçe gelirlerinin %70'den fazlası dolaylı vergilerden elde edilmiştir. Devletin bütçe gelirleri içinde en büyük payı yılda ortalama %38 ile harcamalar üzerinden alınan vergilere aittir. Bu vergiler içinde de birinci sırada ithalat vergisi geliyordu.¹⁵⁸ Devlet, harcamaları sürekli artmasına rağmen bunları normal gelirleri ile karşılamaya ve bütçenin denklliğini sağlamaya büyük özen göstermiştir. TCMB kaynaklarına kısa vadeli avanslar dışında başvurulmamış, başka deyişle harcamaların emisyonla karşılanması yoluna gidilmemiştir. Sıkı para ve denk bütçe politikalarının sürdürülmesi çabalarına GSMH'da yılda ortalama %7'yi aşan artışlar eklenince, ülkede incelenen dönemde enflasyonist bir baskı ortaya çıkmamıştır. Yıllık ortalama fiyat artışı %5'in altında kalmıştır.

¹⁵⁸ Tezel, a.g.e., s.429-434.

E. ATATÜRK DÖNEMİNİN KISA BİR DEĞERLENDİRMESİ

Kurtuluş Savaşını zaferle sonuçlandırarak Cumhuriyeti kuran Kemalist kadro ülkenin gerçek bağımsızlığının ancak iktisadi kalkınmanın sağlanması ile mümkün olacağını bilincindeydi. Ve ekonomik kalkınma sanayileşme ile özdeş tutuluyordu.

Cumhuriyetin ilk yıllarında iktisadi kalkınmanın özel kesime dayalı bir iktisadi gelişme politikası izlenmesine karar verildi. Devlet, elindeki imkânları ile özel kesime yardımcı olacaktı; gerekli kurumsal ve yasal yapıyı ve bayındırlık alt yapısını oluşturmaya çalışacaktı. Nitekim bu yönde bazı adımlar atıldı. Yeniden yürürlüğe konan Teşvik-i Sanayi Kanunu ile özel kesimin sınai faaliyetleri desteklendi. Özel girişimcilere kredi açmak üzere bankalar kuruldu. Özel kesim iktisadi faaliyetlerde kendisine öncülük verilmesini istiyordu, fakat bir yandan da her şeyi devletten bekliyordu.

Cumhuriyetin ilk on yılında uygulanan özel kesime öncelik veren iktisadi kalkınma politikası ile istenildiği ölçüde bir sanayileşme hamlesi başlatılamadı, bir gelişme sağlanamadı.

Bu başarısızlıkta bir çok iç ve dış etken etkili oldu. Öncelikle özel kesim girişimcilik deneyiminden yoksundu. Yeterli sayıda bilgili, dinamik girişimci yoktu. Özel kesim yeterli sermayeye, teknik elemana da sahip değildi. Ülkede genel eğitim düzeyi çok düşüktü. Okuma yazma bilenlerin nüfusa oranı % 15'e ulaşmıyordu. Bu nedenle, sanayileşme için gerekli nitelikli işgücü çok kıt idi. Gelir seviyesi çok düşük olduğundan tasarruflar yetersizdi. Özel kesimin bu şartlarda piyasadan kaynak temin etmesi mümkün değildi.

Osmanlı Devletinin son döneminde yaşanan acı tecrübeler, yöneticileri dış kredi temini konusunda çekingen bir havaya sokmuştu. Aynı şekilde yabancı özel sermayeye karşı fazla tavizkâr bir tutum içine girilmedi. Hatta bu dönemde yabancıların elinde bulunan demiryolları, limanlar, madenler gibi alt yapı sermayesinin millileştirilmesi lider kadronun üzerinde öncelikle durduğu sorunlardan birisi idi.

Özel kesiminin sanayileşme hamlesini başlatmada başarılı olmaması Devleti bir girişimci olarak sanayi faaliyetlerinin içine çekti. Devlet sanayi, bankacılık ve ulaştırma

sektörlerine girişimci olarak girerken diğer sektörlerde de devletin düzenleyici ve yönlendirici müdahalesi arttı. Temel ekonomik kurumların ve alt yapının devlet tarafından kurulması veya onun elinde toplanması devletin iktisadi hayattaki ağırlığını artıran başka bir faktör oldu.

Devletçilik politikasının uygulanmasında iç ve dış bir çok etkenin rol oynadığına değinmiştik. Burada bir tanesini vurgulamak istiyoruz. Türkiye’de devletçiliğin uygulanmasında ve yerleşmesinde asker-sivil bürokrat kadronun siyasal yapıda belirli bir ağırlığının olması çok önemli role sahiptir.

Büyük İktisadi Bunalım ile birlikte devletin ekonomik hayata müdahalesi artmaya başlamıştır. Fakat devlet müdahalesinin bir gelişme, stratejisi olarak en yoğun biçimde uygulandığı sektör sanayi sektörü olmuştur. Devlet sanayi sektöründe gerçekleştirmeyi öngördüğü yatırımların bir bölümünü plâna bağladı. 1934-1938 yılları arasında BBYSP yürürlüğe kondu. Bu plân döneminde hammaddesi yurt içinde üretilen temel tüketim mallarının ithal ikâmesi amaçlanıyordu. Bu amaca çok büyük ölçüde ulaşıldı. 1930’lu yılların sonuna doğru Türkiye temel tüketim malları bakımından dışa bağımlı olmaktan büyük ölçüde kurtulmuştu.

İthal ikâmecî sanayileşme dış ticaretin sıkı kontrolü ve denetimi ile birlikte yürütüldü. Dış ticaret ikili antlaşmalara ve kontenjanlara bağlanmıştı. Bu politika dış ticaretin tehlikeli bir biçimde Almanya’nın kontrolüne girmesine neden oldu. Bu husus devletçi politikayı uygulayan bürokrat kadronun sevap hanesine yazılacak bir husus değildir. BBYSP’nin başarı ile uygulanması sanayileşme konusunda hükümete daha bir cesaret ve şevk verdi. Bu cesaretle sanayileşme de daha ileri bir adım teşkil eden ve ara ve yatırım mallarının ithal ikâmesini amaçlayan İBYSP’ni hazırlandı. Fakat maalesef, İkinci Dünya Savaşının patlaması Türkiye’ye bu yıllarda sanayileşmesini kökleştirme fırsatı vermedi. Sanayileşmenin temelleri yine de 1930’lu yıllarda atıldı denilebilir.

1930’lu yıllarda uygulanan devletçi sanayileşme politikası ve artan devlet müdahalesi Türkiye’de karma ekonomik sisteminin temellerinin atılmasını sağlamıştır. Devletçilik ve karma ekonomik politikalar sadece ekonomik yapıyı etkilemekle kalmamış, Türkiye’nin sosyal ve siyasal yapısına da damgasını vurmuştur. 1930’lu yıllarda devlet eliyle gerçekleştirilen sermaye birikimi ve sanayi kuruluşları, daha sonraki dönemlerde, politika değişikliklerine rağmen, kendi kendini besleyen ve

büyüten bir öge olmuştur. Temelleri bu yıllarda atılan karma ekonomik sistem Türkiye için yaşam biçimi halini almıştır.

1930'larda uygulanan devletçi sanayileşme politikası, başta Atatürk olmak üzere dönemin üst düzey yöneticilerinin ifade ettikleri gibi şartların zorlanmasının bir sonucudur, doktriner bir tarafı yoktur ve kendine has bir uygulamadır. Fakat devletçilik Türkiye için bir tarih kategorisi olarak kalmamış, ülkenin ekonomik, sosyal ve siyasal yaşamında kalıcı bir iz bırakmıştır.

Atatürk döneminde iktisadi gelişme stratejisi sanayileşmeye dayandırılmıştır. Her ne kadar dengeli bir kalkınma politikası izleneceği, başta tarım, ulaştırma olmak üzere diğer sektörler de önem verileceği ifade edilmişse de uygulamada özellikle tarım gereken ilgiyi görememiş ve ihmal edilmiştir, denilebilir. Tarımsal yapıda gerçekleştirilmesi gereken reformlara girilmemiştir. Özellikle Doğudaki adaletsiz toprak dağılımı sadece iktisadi değil sosyal pek çok sorunun da kaynağı olmaya devam etmiştir. Fakat toprak mülkiyeti konusunda köklü bir düzenlemeye gidilmemiştir. Gerçeği söylemek gerekirse bu dönemde Devletin böyle devasa bir sorunu çözmek için ne ekonomik gücü ne de bürokrat ve teknokrat kadroları yeterli idi.

Tarımdaki mevcut potansiyel kullanılmamış, kırsal kesimde hayat standardı çok düşük kalmış, uygulamaya konan kimi sosyal reform programları köylüye yeterince ulaşmamıştır. Bu durum kaynakların kıtlığı, devletin elinde sosyal ve ekonomik hayatın bütününe kapsayan planların ve bunu uygulayacak kadroların olmayışı ile ve mevcut sosyo-ekonomik yapının çok geri bir düzeyde oluşu ile açıklanabilir. Bu temel nedenlere ek olarak sanayileşmeye verilen öncelik yatırımların dengesiz dağılımına yol açmış ve dengesiz, uyumsuz bir gelişme ile karşılaşmıştır. Bu dönemde W. Thornburg'un benzetmesi ile jet uçağının Türkiye'si ve öküz arabasının Türkiye'si bir arada bulunmuştur.¹⁵⁹ Başka deyişle, dengesiz büyüme ikili yapıların ortaya çıkışına neden olmuştur.

Bu dönemde gerek sanayileşme programının uygulanmasında, gerekse diğer alanlarda yatırım kararlarının alınmasında ekonomi dışı faktörler; stratejik, askeri, kültürel faktörler çok etkili olmuştur. Bu faktörler hem yatırımların sektörel dağılımını hem bölgesel dağılımını fazlasıyla etkilemiştir.

¹⁵⁹ Herslag, a.g.e., s.109.

Sanayileşme politikasının başka bir özelliği yerli hammaddeyi kullanan ve iç talebi karşılamaya dönük bir sanayi yapısı ortaya çıkarmış olmasıdır. Bu sanayileşme politikası dışarıya karşı koruma politikası ile birlikte yürütülmüştür. 1930'lu yılların sonunda ekonomi dışarıya daha az açık, daha fazla kendine yeterli gözükse de, fakat bir takım yapısal sorunları da bünyesinde taşıyan özellikler göstermekte idi.

Atatürk döneminde iktisadi gelişme programlarının uygulanmasında ülkenin kendi kaynaklarına başvurulmuştur. Dışarıdan kayda değer kaynak temin edilememiştir. Cumhuriyet Hükümeti ülke kaynaklarının tasarlanan iktisadi gelişme programını finanse etmede yetersiz olduğunu görerek dış kaynak aramıştır. Fakat Avrupa ülkelerinin içinde buldukları şartlar; önce Dünya Ekonomik Bunalımı, arkasından savaş rüzgârlarının esmesi Türkiye'nin istediği krediyi bulmasına imkan vermemiştir.¹⁶⁰ Bu arada, Türkiye'nin de ne pahasına olursa olsun anlayışı ile dış kaynak aramadığını, bu konuda tavizkâr davranmadığını özellikle ifade etmeliyiz. Bu dönemde yöneticiler yabancı sermayenin ülke ekonomisi üzerindeki etkinliğini ortadan kaldırmak için demiryolları, madencilik ve diğer altyapı gibi stratejik alanlardaki yabancılara ait sermaye mallarını millileştirmişlerdir.

Dış kaynak kullanma şansı olmayan Türkiye kendi öz kaynaklarını harekete geçirmede başarılı olmuştur. Kaynakları harekete geçirmede devletin başarısı olağanüstü sayılmaktadır.¹⁶¹ Devlet vergi, dış ticaret fazlası ve iç borçlanma yolu ile topladığı kaynakların önemli bir bölümünü yatırımlara tahsis etmiştir. Devlet tahminlerine göre, GSMH'nin % 4.5 - % 5 oranında yatırım yapmıştır. Bu oran o dönemde (1934-1938), Türkiye'nin gelir düzeyindeki ve yaşama standardındaki ülkelerin ulaşamayacakları iddia edilen bir yatırım oranıdır. Eğer aynı oranda bir yatırım da özel kesim tarafından gerçekleştirilebilseydi ülkenin sermaye birikimi süreci önemli ölçüde hızlanırdı ve ekonominin gelişmesi için yeni bir temel yaratılabilirdi. Herslag'a göre ülkenin o günkü gelir düzeyi ile ve özel kesimin girişimcilik potansiyeli ile daha büyük bir kaynağı harekete geçirmek mümkün değildi.

Kaynakların harekete geçirilmesi konusunda sağlanan bu başarının kaynakların kullanımı konusunda tekrarlandığını söylemek güç. Türkiye iktisat tarihi üzerinde

¹⁶⁰ Tekeli, İlkin, a.g.e., s. 143.

¹⁶¹ Herslag, a.g.e., s. 95.

araştırma yapan araştırmacılar bu konuda aynı ölçüde bir takdir belirtmiyorlar. Aksine kaynakların dengesiz ve uyumsuz dağıtıldığı, özellikle tarımın ihmal edildiği, sosyal alanda, eğitim dışında, önemli bir gelişme sağlanamadığı iddia ediliyor. Atatürk'ün büyük bir ileri görüşle ve cesaretle uygulamaya koyduğu reformların halk kitlelerine yeterince ulaşamadığı söylenmektedir.¹⁶²

Atatürk döneminde en az sanayileşme kadar önem verilen bir konu da eğitim olmuştur. Eğitimin ülkenin sosyo-ekonomik kalkınmasındaki önemini çok iyi kavrayan Atatürk, eğitimle çok yakından ilgilenmiştir. Ülkenin kıt kaynaklarından küçümsenemeyecek bir bölümü eğitim için ayrılmıştır. Bu konuda gösterilen çabalar ileriki yıllarda semeresini vermiş, ülke her alanda yetişmiş kadrolara sahip olmuştur. Eğitimde sağlanan başarı, diğer toplumsal alanlardaki gelişmenin önünde gitmiş ve toplumsal gelişmeyi hızlandıran bir etki yapmıştır. Cumhuriyetin eğitim alanında devraldığı çok fakir miras dikkate alınır, ulaşılan düzey değilse de katedilen aşama övgüye değerdir.

Eğitim alanında sağlandığı ölçüde bir başarı, diğer sosyal alanlarda gerçekleştirilememiştir. Nüfusun %80'den fazlasını barındıran tarım sektörünün, hak ettiği ölçüde ilgi ve teşvik gördüğü söylenemez. Bu dönemde iç göç oranı düşüktür. Şehirleşme oranında kayda değer bir yükselme olmamıştır. Milli hasıla küçümsenmeyecek oranlarda artmış, fakat nüfus artış hızı da yüksek olduğundan kişi başına düşen gelir daha küçük oranlarda yükselmiştir. Başka bir deyişle, yaşam standardındaki iyileşme sınırlı kalmıştır.¹⁶³

Sağlık hizmetleri parasız sunulmuş, fakat bu hizmet köylere kadar ulaştırılamamıştır. Sıtma, verem, trahoma gibi hastalıkların önü alınamamıştır.

Nihayet, Cumhuriyetin ilk on beş yıllık döneminde çalışanların sosyal haklarında ve ücret düzeylerinde bir iyileşme sağlandığı söylenemez. Sanayi mallarında maliyet düşüklüğü için dayanılan öge ücretlerin düşük kalması idi. Doğal olarak bu dönemde işgücü veriminde de bir iyileşme kaydedilmemiştir.¹⁶⁴

¹⁶² Herslag, a.g.e., 96.

¹⁶³ Tezel, a.g.e., s. 246.

¹⁶⁴ Herslag, a.g.e., s. 99; Tezel, a.g.e., s. 246.

İKİNCİ BÖLÜM

II.DÜNYA SAVAŞI SÜRECİNDE TÜRKİYE’NİN SOSYO- EKONOMİK DURUMU

1938 yılında Atatürk’ün ölümü ve Avrupa’da savaş rüzgarlarının esmeye başlaması Türkiye’nin sanayileşme hamlesini sürdürmesine imkan vermedi. Her şeye rağmen, Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı (BBYSP) kapsamında olup da henüz tamamlanmamış olan sanayi projeleri savaş yıllarında tamamlanarak işletmeye açıldı. Fakat uygulanabilseydi mutlaka daha ileri bir sanayileşme hamlesi yaratacak olan İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı (İBYSP) uygulamaya konamadı.

Şevket Süreyya Aydemir’in belirttiğine göre, Türkiye de savaş öncesinde ekonomiyi savaş şartlarına hazırlamak için bir çalışma yapmadı. Ordunun kendi içinde yaptığı hazırlıklar dışında, savaş ekonomisi şartları ve meseleleri üzerinde durulmadı.¹ Oysa, devletin savaşın devam ettiği yıllarda üretim ve bölüşümü yönetecek ve denetleyecek bir organizasyon kurması gerekirdi. Buna karşılık, Herslag’ın ifade ettiği gibi, uygulana gelen devletçilik politikası Türkiye’nin savaş şartlarına daha kolay intibakında etkili oldu.²

Avrupa’da savaş başladığı zaman, Türkiye’deki yetkiler savaşın yayılacağını ve uzayacağını tahmin ediyorlardı. Bu nedenle de hükümet uluslar arası alanlarda dostluk antlaşmaları yaparak savaştan uzak kalmayı istiyordu.³ Ancak yöneticiler, savaşa girilmese dahi ülke ekonomisinin, savaş ekonomisi koşulları içerisine hızla gireceğini düşünmüyorlardı. Nitekim savaşın başında Başbakan Refik Saydam TBMM’de şöyle diyordu: “*Zirai istihsal vaziyetimiz emin ve sağlamdır. Gıda maddeleri üzerinde herhangi bir sıkıntı varid değildir... İstihsal kudretimiz eski devirlere nisbet edilemeyecek derecede yüksektir. Geçen Umum Harpten evvel büyük şehirlerimizin ekmek ve un ihtiyacının dışardan temin edildiğini hepimiz hatırlarız. Bugün ise*

¹ Aydemir, Şevket Süreyya, *İkinci Adam*, Cilt: II, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1975, s.70.

² Herslag, Z.Y., *Türkiye’de İktisadi Planlama*, İktisadi Araştırma Vakfı, İstanbul, 1968, s. 131.

³ Savaş öncesi ve sonrası Türkiye’nin uyguladığı dış politika için bkz: Armaoğlu, Fahir, “İkinci Dünya Harbinde Türkiye”, *AÜSBF Dergisi*, Cilt: 13, No: 2, Ankara, 1958; Toker, Metin, *Türkiye Üzerinde 1945 Kabusu*, Akis Yayınları, Ankara, 1971; Deringil, Selim, “II. Dünya Savaşında Türk Dış Politikası”, *Tarih ve Toplum*, Cilt: 6, Sayı: 35, İstanbul, 1986.

buğdayda ihraç edecek vaziyete geçmiş bulunuyoruz. Sekiz-on yıl evveline gelinceye kadar 20-25 milyon kentali (2-2.5 milyon ton) ancak bulabilen buğday rekoltesi bugün 35-40 milyon etrafındadır. Ki ihtiyacımızın mevkindedir. Toprak Mahsulleri Ofisinin silo ve depolarındaki buğday miktarı bir buçuk milyon kentaldır. Köylü ve tüccar elinde de en az iki misli bir stok kalmış olduğunu tahmin ediyoruz” diyordu.⁴ Bu iyimserlik çok kısa sürmüştür.

Türkiye İkinci Dünya Savaşı'nda izlediği politika ile savaşa girmemeyi başararak sıcak savaşın yıkımından kendini korumasını bildi. Ancak alınan tüm tedbirlere karşın Türkiye Cumhuriyeti savaşa dahil olmadığı halde ekonomik açıdan çok yıpranarak çıkacaktır. Özellikle ekonomik abluka, seferberlik, askeri harcamalar ülke ekonomisini temelinden sarsacak ve Atatürk dönemi ekonomik kazanımları silinip yok olacaktır. Ordunun güçlendirilmesi için silah altına alınan asker sayısının artırılması ve savaşa hazır tutulması, savunma harcamalarını hiç olmadığı kadar yükseltti. Daha önceki dönemlerde ülke bütçe gelirlerinin yaklaşık % 40'ı savunma harcamalarına ayrılırken savaşın başlaması ile birlikte savunma harcamaları bütçe harcamalarının yaklaşık % 60'ına yükseldi. Örneğin 1942'de 394.3 milyon TL. büyüklüğündeki bütçenin 221 milyon TL. si savunma harcamalarına tahsis edilmiştir.⁵ Harcamaları karşılamada vergi gelirleri ve borçlanma hasılatı yeterli olmadı. Artan harcamaların belli bir kısmı ancak Merkez Bankası kaynaklarından karşılanabiliyordu. Böylece ülkede emisyon hacmi artıyor ve bunun sonuçları da diğer olumsuz şartlarla birleşerek enflasyonu hızlandırdı.

Savaş ekonomisi şartları sadece devlet harcamalarını artırmakla kalmadı. Büyük bir ordunun beslenmesi tüketim mallarına talebi arttırdı. Devlet ordunun iâşesini sağlamak için daha fazla tüketim malını piyasadan veya doğrudan üreticilerden çekmek zorunda kaldı. Bu durum milli hasılanın yeniden bölüşümüne yol açtı, mevcut dengeleri değiştirdi.

Çalışma çağındaki büyük bir insan gücünün üretim alanından çekilerek silah altına alınması üretimde düşmelere neden oldu. Üretimde azalma bir yandan devlet

⁴ Pamuk, Şevket, “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Devlet, Tarımsal Yapılar ve Bölüşüm”, *11. Tez Dergisi*, Sayı: 7, İstanbul, 1987, s. 132-133.

⁵ Tezel, Yahya Sezai, *Cumhuriyet Döneminin İktisat Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994, s. 404.

gelirlerinde azalma yaratırken, devlet harcamalarının artması enflasyonist baskıyı bir kat daha artırdı.

Savaş ekonomisi dış ticaretin büyük ölçüde aksamasına, hatta tıkanmasına neden oldu. Yatırım malları ithalindeki daralma özellikle sınai üretimi olumsuz etkiledi. Tüketim malları ithalindeki tıkanmalar arz-talep dengesindeki bozulma daha da arttı.

Ülkedeki bu olumsuz şartlar, başarılı olan “Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı”nın ardından gelen “İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı”nın uygulanmasını engelledi. 1940 sonrası yaşanan ekonomik daralma buna neden olmuştu. Bu dönemde gelir dağılımında fevkalâde önemli değişiklikler olmuştu. Bu dönüşümler savaş sonunun ekonomik, sosyal ve siyasal gelişmelerini büyük ölçüde biçimlendirecekti.

Türkiye, tarafsız kalmasına karşın, savaşı büyük bir ordu ile izlemek zorunda kalmış ve sonuçta İsmet İnönü’nün önderliğindeki hükümet Türkiye’yi sıcak savaşın tahribatından koruduysa da, ülkeyi savaş ekonomisinin dışında tutamamıştır. Böylece Türkiye İkinci Dünya Savaşına fiilen girmemekle birlikte, 1940-1945 yılları arasında ülke, savaş ekonomisi şartları içinde yaşamıştır. Nitekim Sanayi Tetkik Heyeti Reisliğinde görevli bulunan Şevket Süreyya Aydemir’in başkanlığında bir grup hükümete “*müdafaa ekonomisi*” adı ile bir inceleme hazırlamış ve savaş döneminde izlenebilecek iktisat politikasına ilişkin önerilerini sunmuştur.⁶ Şevket Süreyya Aydemir’in gözüyle, İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye’nin durumu şöyle özetlenebilir:

“Ülke tam bir cihazlanma yetersizliği içindeydi. Hele zirai alanda düpedüz ilkel, verimsiz ve teşkilâtsiz bir durum içindeydik. O kadar ki, hattâ harbe girmemişken bile kıtlık, açlık çekiyorduk. Yollar, ulaştırma, araç ve vasıtaları da yetersizdi. Milli stoklar yoktu ve bu stoklar olsa bile, zaten depolama tesislerine mâlik değildik. Eğer İnönü’nün Başvekillik devrinde ve çeşitli direnişlere rağmen yürüttüğü Demiryolu siyaseti de olmasaydı, büyük tüketim merkezleri ülkenin uzak uçları ile büsbütün bağımsız kalırdı. Bu şartlar içinde Cumhuriyet Devletçiliğinin ülkeye hediyesi olan birkaç şeker, tekstil fabrikası ile benzeri tesislerden de mahrum kalsaydık, tam bir ‘Harbi Umumi Sefaleti’ içine kadar girerdik”

⁶ Aydemir, a.g.e., s.s. 211-212.

Şevket Süreyya Aydemir'in başkanlığındaki bu ön çalışmaların ardından, Türkiye'nin savaş koşullarına uygun ekonomik yapılanmayı hızla başlatmış ve bu yapılanmanın yasal dayanağını da 18 Ocak 1940 tarihinde TBMM'de kabul edilen "*Milli Korunma Kanunu*" oluşturmuştur.

A. SAVAŞ EKONOMSİNE GEÇİŞTE YAPILAN YASAL DÜZENLEMELER VE EKONOMİK YAPILANMANIN YENİDEN KURULUŞU

1. Savaş Süreci Ekonomi Politikalarının Dönemlere Göre Ayrımı

Savaş sürecinde ekonomide ortaya çıkan problemler, liberal iktisadi sistem içinde fiyat mekanizması yolu ile çözülmeye çalışılacağı gibi, bu olağanüstü dönemde, kapitalist ülkelerde de görüldüğü gibi devlet müdahalesi yolu ile çözüme olanağı aranabilir. Savaş ekonomisinin teorik çerçevesini incelerken de belirttiğimiz gibi II. Dünya Savaşında ikinci yol başarılı olmuş ve başta İngiltere ve ABD.'de olmak üzere savaş içinde yer alan bu ülkelerin ekonomilerinde bir çökme olmamıştır. Fiyat mekanizmasının işlerliğinin azaldığı bu süreçte ülkeler serbest piyasa koşullarının getireceği riskten kaçınmışlardır.

Savaş döneminde Türkiye'de ekonomi politikalarının uygulanışında her iki yol da denenmiştir. Yani hükümetler belirli bir dönem yoğun bir şekilde ekonomiye müdahale edip tüm piyasalardaki fiyatların oluşumunun güdümlü bir şekilde belirlenmesini sağlamış, belirli bir dönemde de, bu müdahalenin derecesi azaltmış, kısmi olarak da olsa fiyat mekanizmasına işlerlik kazandırmışlardır. Bu farklı politikalardan dolayı Türkiye'de savaş döneminde uygulanan ekonomi politikaları üç ara döneme ayrılır. Bunlarda birincisi Refik Saydam'ın Başbakanlığa geçtiği 03.04.1939 ile öldüğü tarih olan 09.07.1942 yılları arasında devletin ekonomi üzerinde yoğun bir denetim mekanizması ile üretimi, fiyatları ve tüketimi belirlemeye çalıştığı dönemdir. Refik Saydam hükümetinin savaş döneminde uygulamaya çalıştığı ekonomi politikası iki ilkeye dayanıyordu. Birincisi, mevcut bütçe imkanları ile ordunun ve kentli nüfusun temel iae ihtiyacını sağlama hedefinden hareket ederek ticareti devlet denetimi altına almak ve güdümlü (polisiye) bir fiyat politikası uygulamak. İkinci politika ise; iç ve dış piyasalarda savaş kıtlıklarından doğan talep artışlarının çiftçi ve sanayici için

yaratacağı kamçılayıcı etkilerinden yararlanmak amacı ile fiyatlar ve piyasa şartları üzerindeki kontrollerden mümkün mertebe kaçınmak, üretimi teşvik edecek açık enflasyonist gelişimi ise büyük ölçüde sineye çekmek.⁷

09.07.1942'de Şükrü Saraçoğlu'nun Başbakan oluşundan sonra 15.07.1942'de 366 sayılı kararla başlayan ikinci dönemde fiyat mekanizmasına işlerlik kazandırılmıştır. Bu döneme başlangıçlık eden bu karara içeriği gereği % 25 kararı denmektedir. Karar ile tarım üreticilerine, ürünlerinin bir kısmını, serbest piyasada oluşan fiyatlar üzerinde piyasada satabilme olanağı veriliyor ve piyasaya müdahale nisbi olarak azaltılıyordu. Ancak fiyatların hızla yükselmesi sonucunda, 13.05.1943'de 452 sayılı karar ile devletin piyasaya müdahalesi yeniden artırılmış ve bu durum savaşın sonuna kadar sürmüştür.⁸

Türkiye'de savaş yılları ekonomi politikaları içeriğinin farklılaşmasına karşın “devletçiliğin” sürdüğünü söyleyebiliriz. Bundan dolayı da “Savaş ekonomisine” geçişte Türkiye büyük zorluklar ile karşı karşıya kalmamıştır.

2. Milli Korunma Kanunu

Refik Saydam Hükümetinin karşı karşıya kaldığı sorunların başında tarımsal ürünlerin pazarlanamaması ve İthalatın daralması vardı.⁹ Savaş korkunç bir vurgunculuğu da beraberinde getirmişti. Dar gelirler artan fiyatlar karşısında açlıkla karşı karşıyaydılar, tacir ve sanayicilerin piyasadaki malları çekip depolara doldurmaları, bir başka deyişle stokçuluğa başlamaları yaşanan krizi daha da derinleştirdi. Hükümet bütün bu sorunlarla baş edebilmek amacıyla şiddetli tedbirlere yönelmek zorunluluğunu hissetmeye başladı.

Bu tedbirlerin en önemlisi hiç şüphesiz ki “*Milli Korunma Kanunu*” idi. İkinci Dünya Savaşının yarattığı savaş ekonomisi nedeniyle dönemin iktidar partisi CHP'nin;

* Mal kıtlığının doğurduğu sıkıntıları hafifletmek,

⁷ Boratav, Korkut, *Türkiye'de Devletçilik*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1974, s. 221.

⁸ Bahsi geçen kararlar Bengi, Hüsnü, *Milli Korunma Kanun ve Kararları*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1943'e bakılabilir. Savaş yıllarının dönemlendirilmesine ilişkin benzer bir yaklaşım için bkz: Pamuk, Şevket, “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Devlet, Tarımsal Yapılar ve Bölüşüm”, *11. Tez Dergisi*, Sayı: 7, İstanbul, 1987 ; Tezel, Yahya Sezai, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, Yurt Yayınları, Ankara, 1986; Koçak, Cemil, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi*, Yurt Yayınları, Ankara, 1986.

⁹ Akar, Rıdvan, *Varlık Vergisi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1992.

* Birtakım kişilerin (büyük kentlerde yoğunlaşmış bulunan ticaret burjuvazisi ile büyük toprak sahipleri) bu durumdan faydalanarak aşırı kazançlar sağlamalarını önlemeye yönelik benimsediği iktisat politikası devletin denetim ve müdahalesini artıran pek çok yasanın doğmasına neden olmuştur.¹⁰

* İşte ağır cezaî müeyyidelerle dolu ve sert kontroller (üretim, tüketim, fiyat vb.) içeren sanayi, madencilik, ulaştırma hatta çok sınırlı da olsa tarım gibi sektörlerde devleştirmeye imkan tanıyan Millî Korunma Kanunu ve buna bağlı olarak çıkarılan kararnameler hükümetin ekonomiyi yönetmek için kullandığı denetim ve müdahale araçları olmuştur.¹¹

Ulus gazetesinde Falih Rıfkı Atay, Milli Korunma Kanunu daha mecliste çıkmadan kanunu okurlarına şöyle yorumlamaktadır: *“Bugün harp dışındayız. Fakat cihan hadiselerine biz hakim değiliz. Avrupa buhranının ne gibi karışıklıklar göstereceğini hiç kimse keşf ve tahmin edemez. Her ihtimale karşı hazır bulunmak mecburiyetindeyiz.*

Kanunu tanzim ve tetkik edenler üç esasa sadık kalmak için hususi bir itina göstermişlerdir. Bu esaslardan biri, hükümeti fevkalade hal icaplarına karşın tam vazife ve salahiyetleri esas teşkilat kanununun hükümleri ile tenakuzda(çelişkide) bulundurmamak, üçüncüsü de vazife ve salahiyetlerin tetkikinden de Türk vatandaşı hak ve menfaatlerini azmi masun tutmaktadır.

Yeni kanunda spekülasyonu men etmeğe, iktisadi mesaiyi tanzim ve teksif etmeğe, ithalat ve ihracat ticaretini yüksek amme ve milli müdafaa menfaatleri ile teklif etmeğe, memleketin küçük büyük endüstri cihazlarından maden işletmelerinden ve istihsal (üretim) mevzularından azami verim almağa, fakat bütün bunları yaparken şahsi hak ve menfaatleri masun tutmağa kafi gelecek bütün hükümler vardır. Kanunda yeni harpler içinde milli müdafa zaruretleri pekiyi hesap edilmiş, ölçülmüş ve düşünülmüştür. Hükümete ona tatbikini lüzumlu gösterecek ihtilat hadiselerinin hiçbir zaman vuku' bulmamasını temenni ederiz. Fakat eğer bu hadiseler olursa millet kendi

¹⁰ Tokgöz, Erdiç, *Sanayileşme de Bölgesel Dengesizlik ve Türkiye*, Hacettepe Üniversitesi İ.İ.B.F., Ankara, 1976, s. 97-99.

¹¹ Sağlam, Dündar, “Devletçilik İlkesinin Gelişmesi ve Günümüzdeki Sonuçları”, *Ekonomik Yaklaşım Dergisi*, AITIA, Cilt 2, Sayı: 1, 1981, s.86; Bila, Hikmet, *Sosyal Demokrat Düzen İçinde CHP ve Sonrası*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1987, s.130.

mukadderatının her ihtimale karşı hazırlanmış olan kuvvetli vazife ve salahiyet sahiplerinin elinde bulunduğuna, maddi manevi kuvvetlerinin, kendi hürriyet ve hayat müdafaasında en iyi tarzda kullanılacağına itimat edebilir."¹² Ulus gazetesinde olduğu gibi, diğer gazetelerde Milli Korunma Kanunu, ülkenin içinde bulunduğu ekonomik bunalımdan kurtulması için gerekli bir girişim olduğunu vurgulamaktaydılar.¹³

Milli Korunma Kanunu, sorunları katı fiyat denetimleri ve tarım ürünlerine düşük fiyatla el koyma yöntemleri ile çözme yaklaşımının ana aracıydı.¹⁴ Sorunu baskı yöntemleri ile önlemek isteği açığa vuruyordu. Milli Korunma Kanunu bu politikanın temel dayanağıydı.¹⁵ Milli Korunma Kanunu, birkaç aşamalı ön hazırlıklar içerisinde eski Kadro'culardan bazıları tarafından hazırlandı. Peker'in başkanlığındaki bir komisyon tarafından son şekli verilen Milli Korunma Kanunu, 18 Ocak 1940 tarihinde, Meclis toplantısında görüşülerek kabul edilerek kanunlaştı.¹⁶ Milli Korunma Kanunu, savaş ekonomisinde hükümete en geniş yetkiyi veren esas kanun olma özelliğini bütün savaş boyunca sürdürdü.

Aslında ulusal ekonominin savaş şartlarına göre örgütlenmesini sağlamak amacıyla, ilk rapor Avrupa'da savaşın başlamasından önce hazırlanmış, 8 Eylül 1939'da sunulmuştur. Şevket Süreyya Aydemir ve İsmail Hüsrev Tökin tarafından hazırlanan bu rapor; Savunma Ekonomisi, Başvekalet Ekonomi Yüksek Savunma Komisyonu Teşkilatı ve Şeması, İktisadî Korunma Kanunu Projesi, İktisadi Savunma Servisi ve Millî İktisadî Korunma Kanununda İktisat Vekaletini alakadar eden Salahiyetler Muhtırası şeklinde beş ayrı rapor, inceleme, tasarı muhtıradan oluşmaktaydı. Ancak rapordan istenilen düzeyde yararlanılamadı. Devletin savaş ekonomisini örgütlenmesi arzulanan şekilde gerçekleşmedi. Bir başka deyişle başvurulmak istenen zorunlu tedbirler, daha başlangıçta bürokrasinin duvarlarına vurarak yıpratıldı ve etkisizleştirildi.¹⁷ Hiçbir zaman gereği gibi işlemeyen ya da işletilmeyen MKK, ancak bu çalışmalardan sonra, kanunlaştı. Bütün bunlara rağmen bu kanun gerçekten de Boratav'ın deyişiyle, "1940-1945 döneminin en önemli iktisadi ...

¹² Ulus, 16 Ocak 1940.

¹³ Cumhuriyet, 19 Ocak 1940; Akşam 19 Ocak 1940, Son Posta 1940.

¹⁴ Boratav, Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985*, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1990, s.s.65.

¹⁵ Timur, Taner, *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s.18-19.

¹⁶ Boratav, Korkut, *Türkiye'de Devletçilik*, s. 246.

¹⁷ Aydemir, a.g.e., s.73-74.

kanundur” ve “Bu kanuna dayanılarak çıkarılan kararnameler savaş yılları iktisat politikasının ana unsurlarını oluşturmuştur.”¹⁸

Bunun yanında, i ve dış ticarete devletin fiilen yer almasını sağlamak amacını guden Ticaret Ofisi kurulmuş; ayrıca dış ticaretle uğraşan özel şahısları, ihracatçı ve ithalatçı birliklerinde örgütlemeye teşebbüs edilmiştir. Ticaret Vekaleti’ne bağlı olarak kurulan İaşe Müsteşarlığı, özel ticaret üzerinde devlet denetimini fiilen kurmayı hedeflemiş ve üstelik müsteşar muavinliğine, eski Kadro’cu şevket Süreyya getirilmiştir.¹⁹

Ancak bu güdümlü tedbirler, her zaman ki gibi güçlöleri kayırarak uygulanan ve her şeyden önce işletmeleri savaşın kötölüklerinden korumayı amaçlayan tedbirler olmuştur.²⁰ Ekonomik kontroller karaborsa, vurgun ve spekülasyon ortamını yaratmıştır.²¹

Refik Saydam Hükümetlerinin izlemeyi hedeflediği bu katı fiyat kontrolleri ve düşük fiyatlarla tarım ürünlerine el koyma politikaları, karaborsacılık, istifçilik ve nüfuz ticaretlerini hızla körüklemiş; üstelik, üretim üzerinde de olumsuz etkiler yaratmıştır. Bu durumda, baskı altında tutulan enflasyonun üzerindeki baskıyı hafifletmek; bunun karşılığında ise karaborsaya dayalı gayri meşru kazançları kaldırmak ve üretimi teşvik etmek umuduyla kontrol ve kayıtlamaların gevşetilmesi düşünölebilirdi. Saraçoğlu hükümetinin tuttuğu bu yol, politika değişikliğini önceden öğrenen veya tahmin eden spekülötörlerin olağanüstü kazançlar sağlamasına yol açmak; gayri meşru gelirleri meşrulaştırmak; aleni ve geniş kitleleri tedirgin eder bir biçimde belirginleştirmek; zorunlu tüketim mallarının kentli çalışan nüfusa vesikayla sağlanan bölümlerini dahil tehlikeye sokmak dışında bir etki yaratmadı.²² Saraçoğlu Hükümeti, Saydam Dönemi iktisat politikasının yarattığı olumsuzlukları kaldırmak amacıyla yeni bir iktisat politikasının uygulamasına geçti. Bu politikanın ana amacı “karapazar”ı ortadan kaldırmaktı. Karapazar belki ortadan kalktı ama kriz aşılamadı. Fiyatların serbest bırakılması, baş döndürücü bir enflasyonist süreç başlattı. Fiyat artışı bu kez karapazar

¹⁸ Boratav, a.g.e., s. 245-246.

¹⁹ Boratav, a.g.e., s.221.

²⁰ Yerasimos, Stefanos, *Azgeleşmişlik Sürecinde Türkiye*, 3. Kitap, Belge Yayınları, İstanbul, 1992, s.146.

²¹ Boratav, a.g.e., s.218.

²² Boratav, a.g.e., s.219.

fiyatlarını geride bırakmıştır. (Genel Fiyat Endeksi: 1938=100, 1939=101, 1944=459) Bu politika sonucunda gene en büyük darbeyi emekçiler almıştır. Emekçiler hızla yoksullaşırken, egemenler içine yeni bir grup dahil edildi: “*Savaş zenginleri.*”²³ Döneme ilişkin net rakamlar olmamakla beraber “*Savaş Zenginleri*”ne ilişkin olarak bir yazar “Sayılarını kimse bilmez ama bizde de 30-40 bin kadar savaş zengini milyoner türemiştir” diye yazmaktadır. Savaş zenginlerinin büyük şehirli tüccar ve işini bilen memurlar arasında çıktığını söylemek mümkündür. Sayıları epeyce kabarık bir memur grubu, bazen ticaret çevreleri ile işbirliği yaparak bazen de doğrudan doğruya iş hayatına atılarak “*savaş zenginleri*” kategorisine girmeyi başarmıştır. Yakup Kadri, döneme ilişkin şunları yazmaktadır: “*Zeytin yağı piyasasını inhisar altına alan bakan mı istersiniz, karaborsacıları koruyan vali, umum müdür vs. mi isterseniz, o devirde, bunların her köşe basında size sırttıklarını görebilirdiniz.*” Memurların zihniyet değişikliği ortaya koyulurken burjuvalaşma süreciyle gelen değişime dikkat çekilmektedir. “*Eskiden münevver sınıf ‘kapıkulu’ olmaktan başka bir iş düşünmezken, şimdi ticaret hayatına bilakis kapıkulu münevverlerinden kopup gelenler oldu. Bu suretlerle bizde tüccar ve işadamı hem hakimiyet ve hem de hayfiyet bakımından bundan 30 sene evvele kıyaslanmayacak kadar kuvvetlendi.*”²⁴

Gerçektende Milli Korunma Kanunu, bürokrasiye olağanüstü bir savaş ekonomisi yürütme imkanı vermiş; devleti, iktisadi konularda tam bir serbestlik içinde hareket edecek araçlarla donatmıştır.²⁵ Bakanlar Kuruluna olağanüstü hallerde ekonomik ve ulusal güvenliği desteklemek için kanunda gösterilen şekil ve şartlarda yetkiler verilirdi. Kanunda belirtilen olağanüstü haller:

- a) Genel ya da bölgesel seferberlik,
- b)Devletin bir savaşa girme olasılığı,
- c) Türkiye’yi ilgilendiren devletler arasındaki savaş”tı.²⁶

Milli Korunma Kanunu tasarısının mecliste görüşülmesi başlarken CHP Müstakil Grubu adına söz alan A.R. Tarhan tasarının grubu tarafından desteklendiğini

²³ Timur, a.g.e., s.s.19.

²⁴ Timur, a.g.e., s.20-22.

²⁵ Yetkin, Çetin, Türkiye’de Tek Parti Yönetimi 1930-1945, Altın Kitaplar Yayınları, İstanbul, 1983, s.93.

²⁶ Yetkin, a.g.e., s.186.

söylerken aynı zamanda şu soruyu da sormaktadır: “*Kanunun tatbikinde hakim zihniyet (ne olacaktır?) hususi teşebbüsleri alakadar edecek esaslı kararlar ittihazından evvel-i muhitlerinin mütalaaları (sorulacak mıdır?)*” Başbakan Saydam bu soruya: “*İş sahibi vatandaşlarını normal... kazançlarını mümkün olduğu kadar tahdid (etmemek ve) mümkün olduğu kadar fazla iş muhitinin fikrini sormak... bizim için kolaylık arz edecektir.*” Sermaye çevrelerini teskin edecek bir cevap vermektedir. Nitekim Afyon mebusu Berç Türkler de aynı kanı ve dileği ileri sürüyor: “*Kanun tebcile layıktır. Teşkilatı Esasiye Kanunu’nun ruhu birinci derecede göz önünde bulundurulmuştur. Fevkaledde haller geçer geçmez kanun tatbik mevkiinden kaldırılarak normal zamanların iktisadi rejimi avdet edecektir. Yurttaşlara tahmil edilecek mükellefiyetler muhik ve makul tazminat ile karşılanacaktır. Bütün hükümler birden tatbik edilmeyecektir.*”²⁷ denilirken, kanunun “*Hukuki Esasiye düsturlarımıza tamamen mutabık bulunduğu*” ileri sürülmekteydi. Kanunun gerekçesinde, savaşın iktisadi zorlamaları belirtilmekte ve olayların, her seferinde ayrı kanunlarla tedbir alınmasına imkan verilmeyecek kadar hızla gelişmesi ihtimali bulunduğu için, hükümet “*meclisten ahvalin istediği selahiyetleri vermesini rica etmektedir*”²⁸ denilmektedir.

Bu koşullarda hükümet, üretimi denetlemek ve düzenlemek çalışma yükümlülüğü koymak, üretim mallarına belli bir kar haddi koyarak satın alabilmek, gerekli görülen malları stoklamak, mallara değer karşılığı el koymak, çalışma saatlerini üç saate kadar artırmak, tüketim malları üzerinde sınırlama yapmak, tarımsal malların alımını gerçekleştirmek, fiyatlarını denetlemek, kira bedelini dondurmak gibi yetkilerle donatılmıştır. Milli Korunma Kanunu’na uyulmaması halinde çeşitli hapis cezaları öngörülmüştür. Bu cezaların ertelenmesi de engellenmiştir.²⁹

Milli Korunma Kanunu’na bakılarak koyu bir devletçiliğe yönelindiğine hükmedilebilir. Kanun, devlet müdahalelerini geniş ölçüde arttıracak, fakat bu müdahalelerini, özel teşebbüsü ciddiyetle sarsacak biçimde yürütmekten kaçınılmasına çalışılacaktır. Üstelik, yokluk şartları, enflasyon ve geniş devlet mübayaaları, özel sermaye birikimini artıracaktır.³⁰ Kanun gerçektende toplumun tüm kesimlerini

²⁷ Boratav, a.g.e., s. 250.

²⁸ Boratav, a.g.e., s. 246.

²⁹ Yetkin, a.g.e., s. s.186.

³⁰ Avcıoğlu, Doğan, *Türkiye’nin Düzeni, Dün, Bugün, Yarın*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1982, s. 464.

etkileyen önemli bir düzenlemedir ve savaş yıllarındaki sınıfsal şekillenmede etkisi son derece büyüktür.

Milli Korunma Kanunu, 1936 yılında verilen bazı temel hakları (ki bunlar işçi haklarıdır) ortadan kaldırmakla işe başlar.³¹ Devlet, özel işletmelerin beklenen üretim amaçlarına ulaşabilmesi için gerekli işçi kadrosunu ve öteki personeli sağlayacaktır. Vatandaşlara ücretli iş mükellefiyeti yüklenebilecektir.³² İşçi ve müstahdemler, işlerini makul bir mazeret olmaksızın habersizce bırakamayacaklardır. Bu biçimde zorla çalıştırılanlara, emsaline uygun normal bir ücret ödenecektir.³³ İş Kanunu'nun küçükler ve kadınlarla ilgili hükümleri, sınai müesseselerinde uygulanmayacaktır. Bir başka deyişle bu, kadın ve çocukların çalışmasıyla ilgili bazı hükümler askıya alınması anlamına gelmektedir. İşçilerin işlerinden ayrılmaları yasaklanmış ve zorunlu çalışma esası getirilmiştir. 25 no'lu kararnameyle (İşçilerin haftada bir gün izin yapma hakkı mahfuz kalmak şartıyla) tüm işyerlerinde hafta sonu tatili kaldırılmıştır.³⁴ 20 Mayıs tarihli kararname ile darphane, damga matbası, tüm iplik fabrikalarında ve işyerlerinde günde üç saate kadar fazla mesai yapılmasına izin verilmiştir.³⁵ Çalışabilir durumdaki bir çiftçi, kendi işi yüzüstü kalmamak şartıyla ikametgahından azami 15 km mesafedeki özel veya devlete ait çiftliklerde uygun bir ücretle çalıştırılmakla mükellef tutulabilir. Zorla çalıştırılan ırgatların kaçması halinde de diğer işçilerin kaçmasında uygulanan hükümler uygulanacaktır.³⁶ Yani kanundaki mecburiyetlerin ve mükellefiyetlerin ihlali, cezai müeyyidelere bağlanmıştır.³⁷

Maden ocakları civarında yaşayan köylüler, belirli bir süre madenlerde çalışmakla yükümlü tutulacaktır. İlk olarak Zonguldak kömür havzasında mecburi iş mükellefiyeti konulmak suretiyle uygulamaya geçilmiştir. Bunun dışında, ücretli iç mükellefiyeti, Bayındırlık Bakanlığının yol, köprü, meydan ve iskele inşaatlarında ve

³¹ Yerasimos, a.g.e., s. 147-148.

³² Yetkin, a.g.e., s. 186.

³³ Boratav, a.g.e., s.249.

³⁴ Yetkin, a.g.e., s.s.188.

³⁵ Yetkin, a.g.e., s.189.

³⁶ Avcioğlu, a.g.e., s.s.471.

³⁷ Boratav, a.g.e., s.249.

Etibank'a bağılı bazı linyit işletmelerinde (Soma, Değirmisaz ve Tavşanlı) uygulanmıştır.³⁸

Ayrıca işçiler, aynı kanuna dayanan birçok koordinasyon kararları gereğince fazla mesaiye de tabi tutulmuşlardır. Bu kararlar Tekel İdaresini, Sümerbank'a bağılı fabrikaları, Elektrik, Tramvay ve Tünel işletmelerini ve şeker fabrikalarını kapsamı içine almıştır. 1936 tarihli İş Kanunu da fazla mesaiye imkan veriyordu. Fakat bunu senede en fazla 90 gün ile sınırlıyordu. Milli Korunma Kanunu bu sınırı kaldırmıştır. İşçi hakları ile ilgili bu kısıtlamalar Meclis'ten tartışmasız çıkmıştır. İşçi haklarına getirilen kısıtlamalar özel kapitalizmin aşırı karlarının en sağlam garantisi olmuştur. Kaldı ki, işçi haklarına getirilen kısıtlamalar bundan ibaret değildir. Yapılan değişikliklerle bunlar daha da şiddetlendirilmiştir.

Burjuvazi tabii ki bunları kabul etmeye hazırdır ve hiç şikayet etmez.³⁹ Daha sonra yapılan düzenlemelerle koşullar daha da ağırlaştırılır. 3 Nisan 1944 tarih ve 4648 sayılı kanunla, ücretli iş mükellefiyetine tabi olan kişileri işyerlerine sevk için, zabıta kuvveti kullanılabilir. Sevk sırasında kaçanların yakalanıp yeniden sevkleri için yapılan giderler, bunları çalıştıracak kurum tarafında ödenmekle birlikte, ilgili kurum bu giderleri işçilerin ücretlerinden taksitle kesebilecektir. Çalıştığı işi meşru bir mazereti olmaksızın bırakan işçiler, zabıta kuvvetleriyle yakalanıp işyerlerine gönderilecek ve sevk gideri işçinin ücretinden kesilecektir. Devlet belirli işler için bu yetkiyi ticaret ve esnaf odalarına (yani işverenlere) devredebilecektir.

Milli Korunma Kanunu, işçi sınıfı üzerinde ağır bir baskı ve sömürü aracı olarak da uygulanabilme imkanlarını taşımaktadır. Bir savaş ekonomisi için bu sınırlamayı normal sayabilmemiz için, bütün "normal üstü" karlara el konacak hükümlerin de getirilmesi gerekirdi. Halbuki karlara el koyma imkanı sınırlı hallerde ihracat sektörü hariç, Milli Korunma Kanunun'ca öngörülmüş değildir.⁴⁰

Kanun; ücretli iş yükümlülüğü, çalışma süresinin uzatılması ve ücret sınırlaması gibi işgücünü denetleyen bu hükümlerin yanı sıra; sermayeye karşı da, hükümetlere, özel işletmelere geçici el koyma, ithalatta ve iç ticarete azami, ihracatta asgari fiyatları saptama, temel malların vesikayla dağıtılması gibi geniş yetkiler vermekteydi. Kanuna

³⁸ Timur, Taner, *Türk Devrimi ve Sonrası*, Doğan Yayınları, Ankara, 1971, s.178.

³⁹ Keyder, Çağlar, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993, s.155.

⁴⁰ Boratav, a.g.e., s.249.

göre: hükümet, özel sanayi kuruluşları için üretim hedefleri tesbit etmeye yetkiliydi; yatırım planlarını onaylamama hakkı vardı, fabrikalara ve madenler el koyabilir, bütün piyasalardaki fiyatları kontrol edebilir ve bazı malların ticaretini millileştirebilirdi. Kanun, hükümete sanayi ve maden kurumlarının neyi ve ne miktarda üreteceğini tespit hakkı vermektedir. Gerekli yatırımlar, hükümet müsaadesi ve denetimi altında yapılacaktır. Hükümet, tedbirlerine ayak uyduramayan kurumlara, uygun bir tazminat karşılığında el koyacak ve işletebilecektir. 1942 tarihli bir tadil kanunu ile, herhangi bir şarta tabi olmadan, görülen lüzum üzerine, sanayi ve maden işletmelerine devlet el koyabilecektir.

Bütün taşıtlar, devletçe konan azami fiyatlarla istenen yerlerde çalıştırılabilecektir. Devlet, gerekirse, bu taşıtları satın alabilecek, iç ve dış ticarete fiyat kontrollerine gidebilecektir. Yine devlet, birçok halde piyasaya, özellikle tarım ürünleri piyasasına, fiilen alıcı olarak girebilecek ve belli durumlarda bizzat ithalat yapabilecek, ihtiyaç duyulan maddelere, değerini ödemek suretiyle, el koyabilecek ve kar almaksızın, ihtiyacı olan kurumlara dağıtabilecektir. Devlet, bu malları toplama, gönderme ve dağıtma işleri ile de fiilen uğraşabilecektir.

Görüldüğü gibi, kanunla teşebbüs özgürlüğü geniş ölçüde kısıtlanıyor görünmektedir.⁴¹ Ama gerçekte hiçte öyle olmamış, baskılara rağmen el koymalar hiçbir zaman aşırı hadlere vardiirilmamış, genişletilmemiştir. Yalnız pamuklu endüstri alanında mensucat fabrikalarının mamullerine ve çimentoya el konulmuş, işletmeler zarar görmemiştir. Yünlü dokuma, deri, kundura v.b. ihtiyaç maddelerinin hiçbirine dokunulmamış yalnız koruyucu kar hadleri tesbit olunmuştur. Şeker zaten devletin elindedir.⁴² Devletleştirme ile ilgili hükümler de fazla uygulanmamıştır. “*Değer pahası tediye edilerek*” el konulmuş fabrikaların sayısı kayda değmeyecek kadar azdır ve bu fabrikalar şunlardır: Tuzla Pedotti tuğla fabrikası, Ankara Çimento fabrikası, Elako dulo deri fabrikası, Hamdi Gamgam un ve irmik fabrikası, Zeytinburnu Çimento fabrikası. Bunların dışında, Edirne’de ve bazı doğu illerinde; Van, Bitlis, Siirt, Diyarbakır,

⁴¹ Boratav, a.g.e., s.465.

⁴² Aydemir, a.g.e., s.217-218.

Mardin, Hakkari’de “İaşe maddeleri nakline elverişli nakil vasıtalarına ücretli çalışma mecburiyeti” konmuştur.⁴³

Milli Korunma Kanunu’nun özel sektöre sağladığı yararları Boratav şöyle aktarmaktadır: “*Milli Korunma Kanunu’nun bir de özel teşebbüsü teşvik eden, savaş ekonomisinin güç şartları içinde ona da cömert bir pay ayıran yönleri de vardır. Kanun bu yönü ile devlete, özel teşebbüsün faaliyetini ve kazanmasını kolaylaştırıcı görevler de yüklemektedir.*” Kanunun fiilen nasıl uygulandığını ayrıntılı olarak incelemek, savaş yılları ile ilgili iktisat politikasının kavranmasında ve toplumsal bir çözümlemede fevkalade aydınlatıcı olacaktır. Terkedilmiş, muattal veya tamamlanmamış durumdaki sanayi ve maden işletmelerini devlet “*muayen bir taviz*” mukabilinde sahiplerine işletilebilecek hale getirebilir.

Yine devlet, ihtiyacı duyulmayan makine ve tesisatı, sahiplerinin işlerini aksatmamak şartıyla değeri pahasına satın alır ve ihtiyacı olan kurumlara teslim eder.

Hükümet tensip edeceği uygun gördüğü ticari kurumları zorunlu maddeleri ithale zorlayabilir ve bu kurumları kontrol altında tutar. Bu kurumlar ithal edecekleri malları gerekli görüldüğü taktirde stok etmeye mecburdur. Ancak bu mükellefiyetin ithalatçılara ağır gelmemesini de sağlayacak hükümler ihmal edilmemiştir. Sözü geçen ithalatçılara hükümet zorunlu bütün döviz ve krediyi sağlayacağı gibi, stok yapmadan ötürü uğrayacakları zararları da tazmin eder. Hükümetçe alınan tedbirler sayesinde ihracatta yüksek kar elde eden tacirlerin karlarının bir kısmı devletçe alınabilir.

Genişletilmesi gereken işletmelere hükümet, kredi, malzeme, işçi ve uzman sağlayabilir. Buna rağmen işletmeler gerekli genişletmeyi yapamazlarsa devlet bu kuruluşlara el koyarak bizzat genişletmeye girişebilir. Daha sonra işletme geri verilirken, devletin yaptığı ilaveler teşebbüsün sahibince satın alınmazsa devlet ya kurumun tamamını kamulaştırır; ya da eski haline dönüştürerek sahibine teslim eder.

Hükümete kredilerin verilmesi ve kullanımı üzerinde daha fazla kontrol yetkisi tanınmakta, ticaret üzerine bazı yeni kontroller konmaktadır. Değişiklikler kanun metnin hükümlerini sertleştirmektedir.⁴⁴

⁴³ Timur, a.g.e., s. 181.

⁴⁴ Boratav, a.g.e., s.251-252.

Ayrıca, devlet özel işletmelerin mamullerini, normal maliyetlerine belirli bir kar yüzdesi ekleyerek satın alabilir. Böylece hükümet, üretim miktar ve nevini tesbit ettiği alanlarda müteşebbislerin karlarını kanunla garanti altına almaktadır. Gerekli gördüğü kurumlara hükümet kredi temin eder, ihracı yasaklanan ürün ve malların iç fiyatları düşerse, hükümet üreticiyi doğacak zararlardan dolayı himaye eder.⁴⁵

Sınırlama ve kontrollerin yanı sıra hükümetin özel teşebbüse karşı çeşitli teşvik uygulamalarını izlemesi için gerekli kanuni çerçeve çizilmiştir. Bu alanda bürokrasiye çok geniş yetkiler verilmesi, idari kadro içinde suistimal, rüşvet ve nüfuz ticaretinin artması için de uygun bir zemin hazırlayacak niteliktedir.

Milli Korunma Kanunu çeşitli yönere açık bir kanundur. Üretken faaliyet kollarının çoğunda “*gerekli tazminat*” ödenmek şartıyla devleştirme; başta fiyat tespiti konularında olmak üzere ticaret serbestisini sınırlamak olanakları açıktır. Öte yandan, özel sektöre çeşitli kolaylıklar; kredi, döviz ve kar imkanları, sürüm garantisi, atıl işletmelerin üretime sokulmasında yardım gibi hususlar, hükümete kanunen görev olarak verilmiş; böylece “ihsan dağıtımı” işlemleri meşrulaşmıştır. Bunlara, işçi sınıfının üzerinde ağır bir sömürü mekanizması yükleme niyetleri de eklenince Milli Korunma Kanunu’ nun sermaye çevrelerini destekleyen yönleri de ortaya çıkar. Böylece Milli Korunma Kanunu hem ileri müdahaleci-devletçi politikalara; hem de faşizan sermaye tahakkümüne açık unsurları ile 1940 yılında siyasi iktidarın kullanımına teslim edilmiştir.⁴⁶

Kanuna göre hükümet, sanayi ve maden kuruluşlarının neleri, ne miktarda üreteceğini tayin ve bu hedeflerin gerçekleşmesi için işletmelerde zorunlu değişiklik ve genişletmeleri yaptırmayı ve bunları kontrol etmeye, üretim programları empoze etmeye yetkilidir.

Hükümetin öngördüğü tedbirleri uygulamayan, istenen türden imalatta bulunmayan veya tespit edilen üretim hacmine ulaşmayan kurumlara devlet el koyarak bunları bizzat işletebilir. Ancak devletin işlettiği süre boyunca kurum sahibine münasip bir tazminat ödenir.

⁴⁵ Boratav, a.g.e., s.247-248.

⁴⁶ Boratav, a.g.e., s.249-250.

Devletin geçici el koymasına imkân veren ikinci bir yol, maden ocakları için azami cevher alabilmek için devlet bunları birleştirerek bizzat işletebilir. Ancak devletin işlettiği süre boyunca madenciye uygun bir tazminat verilir. Nakil vasıtalarının, azami nakli ücretlerini de tespit ederek, nerelerde çalıştırabileceğini tayin etme yetkisi, kanunla yine hükümete verilmiştir.

Benzer kontrol ve müdahale yetkilerinden tarım kesimi de nasibine düşeni almıştır. Gerekli görülen bölgelerde hangi ürünlerin ekilebileceğini hükümet tespit edebileceği gibi, ekilmeyen 500 hektardan fazla araziye bir bedel ödemek şartıyla bizzat işletebilir.

Görülüyor ki, Milli Korunma Kanunu ile sanayici, madenci, nakliyatçı, hatta çiftçi aleyhinde emredici planlamaya ulaşan birçok müdahale imkânları tanınmakta; üretimin türü, miktarı, yeri tespit edilebilmekte ve belirli şartlarda geçici devletleştirmeye de olanak tanınmaktadır. Ancak, bu halde “*münasip tazminat*”ın ödenmesi şart konulmuştur.

Doğrudan doğruya üretiminin üzerine konan bu kontrollerin yanı sıra iç ve dış ticaret sıkı sınırlamalara tabi tutulmuş; ayrıca fiyat kontrol ve tespiti için birçok tedbirle alınmıştır. Devlet birçok hallerde bizzat ithalat yapabilmektedir. Ticaret erbabı stok yaparak halkın ve milli savunmanın ihtiyaçlarını tazyik altına alırsa, devlet ilgili mallara değerini ödemek suretiyle el koyar ve kar almaksızın ihtiyacı olan kurumlara dağıtır.

Belirli malların ne miktarlarda tüketileceği hükümetçe tespit edilebilmekte ve böylece savaş yıllarını vesika uygulamasını kanuni dayanağı ortaya konmuş olmaktadır. Gerekli görülen malların azami fiyatları, cins ve vasıfları tespit edilebilmekte ve 100 kuruşu aşan alımlarda müşteri talep ederse fatura vermek mecburi kılınmaktadır. Haklı bir sebep olmaksızın fiyatların yükseltilmesi veya suni olarak yükselmesine sebep olabilecek her türlü hareketin yapılması (malın satışa çıkarılmaması, muvazaa ile satılması, makbul sebep olmadığı halde gümrükten çekilmemesi, lüzumundan fazla mal satın alınması, üretici veya tüketici aleyhine fiyat birliği veya anlaşmalar yapmak)

yasaktır. Dış ticarete de kontroller konmuştur: ithal mallarının azami, ihraç mallarının asgari fiyatları, hangi malların ne miktarda ithal edileceği hükümetçe tespit edilebilir.⁴⁷

Özel teşebbüs aleyhine “*teşebbüs serbestisi*” ni kısıacak, hatta tamamen kaldıracak nitelikte hükümler vardır. Gerçi bunların bir kısmı belli gruplar aleyhine müdahale imkânları getirirken başka grupların himayesini hedef almaktadır. Bazıları,(ithalatın miktarını tespit eden hüküm gibi) yenilik getirmemektedir.

Ancak, her şeye rağmen, Milli Koruma Kanunu’nun yukarıda anlatılan hükümleri ile hükümete verilen yetkiler sonuna kadar kullanıldığında, toplumun mevcut yapısını temelinden sarsılması dahi söz konusu olabilirdi.

Milli Korunma Kanunu’nun tarımsal alanda etkisi büyüktür. MKK ile başlıca tarım ürünlerinin piyasa fiyatlarının çok altında fiyatlar karşılığında devletçe satın alınması yolu izleniyordu. Devlet kontrolündeki satış fiyatları ürününe göre değişen ilkelere tabi oluyordu. Kentli nüfusun hayati ihtiyaçları olarak görülen buğday ve kömür büyük kentlerde vesikaya bağlanarak ucuza dağıtılıyor; pamuklu dokuma ise, çok sınırlı tutulan vesikalı dağıtım hariç, serbest piyasa fiyatlarına yakın fiyatlarla satılıyordu. Pamuk alım fiyatları düşük tespit edildiği için doğan yüksek tekstil karları, devlet kesimi için yönelmiş bir gelir kaynağı sağlıyordu. Ancak bu karlardan, devlet fabrikalarının yanı sıra özel dokuma fabrikatörleri de aynı biçimde yararlanmaktaydı. Şeker üzerinden de devlet yüksek karlar elde ediyordu.⁴⁸ Salma ile tarımsal alana müdahale ediliyor; küçük çiftçi altından kalkamayacağı bir yükü karşı yükü karşı karşıya bırakılıyordu.

Burada kanunun küçük çiftçileri yakından ilgilendiren ve Meclis’te büyük tartışmalara yol açan bir maddesi üzerinde durmakta fayda var. Bu madde 41. maddedir. Tarımla ilgili hükümler üzerinde en ilginç tartışma bu madde üzerinde olmuştur. Bu madde, “*Ekilen her dört hektar arazi için bir çift öküz milli müdafaa mükellefiyetinden istisna edilir*” şeklindedir. Buna göre 40 dönümden az arazisi olan küçük çiftçiler, bütün öküzlerini milli müdafaa mükellefiyeti gereği olarak devlete vermeye mecbur tutulmakta ve öküzlerinden yani en önemli bir üretken kaynaktan yoksun kalarak

⁴⁷ Boratav, a.g.e., s.246-247.

⁴⁸ Boratav, a.g.e., s.221.

çiftçilik yapma imkânlarını büyük ölçüde yitirmekteler.⁴⁹ O dönemde (şimdi de olduğu gibi) tarımda küçük mülkiyetin çok yaygın olduğu düşünülürse, bu maddenin ne kadar önemli olduğu ortaya çıkar. Gerçekten bu maddeye göre küçük çiftçiler en önemli üretim araçlarını devlete vermek suretiyle, tarım yapma olanağını geniş ölçüde kaybetmektedirler. Bunun küçük çiftçi için iktisaden yıkım anlamına geldiği ortadadır. Gerçekten de maddenin küçük köylü mülkiyetinin tasfiyesine yol açacak bir uygulama imkan verebileceği açıktır. Dönemin başbakanı ordunun ve büyük kentlerin yiyecek ihtiyacını karşılamak için böyle bir kararın alındığını ve orta-büyük ölçekli işletmelerin korunması gerektiğini ifade etmiştir. Çiftçi çıkarlarını genel olarak diğer sınıflara karşı korumuş görünen CHP iktidarlarının bu tutumları yoksul köylüyü kapsamamıştır.⁵⁰

Bütün bunlara ek olarak devlet, neyin ne kadar ekilebileceğini tayin edebilecek ve 500 hektarın üstündeki araziye, gerekirse, bir tazminat ödeyerek bizzat kendisi işletebilecektir.⁵¹

Milli Korunma Kanunu uygulanması ile etkileri toplumsal hayatta en çok hissedilen hükümleri, fiyat kontrolü ve dış ticaretin düzenlenmesi ile ilgilidir. Maliyet ve satış fiyatının serbest oluşumu yerine, devlet fiyatı ikame edilmiştir. Fiyatların tetkiki tespiti ve kontrolü tek merkezde toplanmıştır.⁵² Enflasyonist bir politikayla birlikte uygulanan ve (bu yüzden kısa süren) bu fiyat kontrolü politikası Türkiye’de hala “Savaş Vurguncuları” olarak hatırlanan zümreyi yaratmıştır.

Milli Korunma Kanunu; Devlete, iç ve dış piyasaya alıcı olarak girmek suretiyle dolaylı, azami satış fiyatlarını tesbit etmek suretiyle de dolaysız fiyat kontrolü olanakları vermiştir. Aslında fiyat kontrolünde güdülen amaç daha çok karaborsayı önleyerek, ordu ihtiyaçları için yeterli bir stok temin etmektir. Bu yüzden fiyat kontrolü özellikle hububat ve diğer yiyecek maddeleri ile giyim maddelerine uygulanmıştır. Bunlardan, özellikle buğdayla ilgili kontrol önemli gelişmelere yol açmıştır.

Refik Saydam Hükümeti, devletin iç ve dış ticaret üzerindeki denetimini artırmak ve iâşe sorunu ve vurgunculuğu engellemek amacıyla İâşe Müsteşarlığı, Ticaret Ofisi ve Petrol Ofisi gibi yeni örgütlenmelere de gitmiştir. Siyasi iktidar, Toprak

⁴⁹ Timur, a.g.e., s. 177.

⁵⁰ Boratav, a.g.e., s.250-251.

⁵¹ Yerasimos, a.g.e., s.147.

⁵² Aydemir, a.g.e., s. 219-220.

Mahsulleri Ofisi (TMO) ve Ticaret Ofisi gibi kurumlar aracılığıyla iç ticaret iktisat vergisi, ithalat birlikleri gibi yollarla da dış ticaret müdahale ediyordu. Özellikle enflasyon yıllarında çok kazançlı bir işlem haline gelen ithalatçılığın, bütün organlarının seçimi Ticaret Bakanlığı'nın tasdikinden geçen çok çeşitli dallarda ithalat tekeli elinde bulunduran ithalat birliklerince yürütülmesi tüccar-memur işbirliğini kolaylaştırıyordu. Daha çok milli savaş ihtiyaçları için geniş alanda bulunan Ticaret Ofisi de aynı sonuçları doğuruyordu. Fiyat kontrolleri sırasında yapılan stokların ve daha sonra baş döndürücü fiyat yükselmeleri ile artı değerler kazanmasına yardımcı olmaları "*Savaş Zenginleri*"nin mesleki konumu hakkında bilgi verir.

Milli Korunma Kanunu üzerinde 25 Aralık 1940 tarihinde 3954 sayılı Kanun ile yapılan değişiklikle, hükümete özel teşebbüs tarafından üretilen veya ithal edilen malların dağıtımını organize etme yetkisi vermişti. Bu yetkileri kullanmak ve Milli Korunma Kanun'unda mevcut bazı diğer denetim görevlerini ifa etmek amacıyla, 3954 sayılı kanunu izleyen 104 sayılı Bakanlar Kurulu koordinasyon kararı ile Ticaret Vekaletine bağlı bir Ticaret Ofisi kurulmuştur.⁵³ Ticaret Ofisi'ne "*halk ve milli ihtiyaçları için*" iç ve dış ticaretle uğraşmak, fiyat tesbiti konusunda hükümete teklifler yapmak, hakiki ve hükmi şahıslarla iştirak halinde üretimi artırmak vb. gibi görevler verilmiştir.⁵⁴ Devlet, kendisi ithalata iştirak ettiği gibi, Özel İthalatçılar, Esnaf Odaları ve Ticaret Borsaları Kanunu kabul edilerek bütün burjuvazi ve küçük burjuvazi vesayet altına alınmak istenmiştir. Ticaret Ofisi'nin başlıca görevleri şunlardır:

- a.) Her türlü işe maddesini satın almak, satmak ve stoklar oluşturmak
- b) Uğraşı alanına giren maddelerin fiyatlarının tesbiti ve bunların dağıtım konusunda Ticaret Vekaletini öneriler getirmek,
- c) İşe maddelerinin stok edilmesi ve taşınması için gereken depo, ambalaj ve nakil araçlarının yapımı, satın alınması ve kiralanması ile uğraşmak.

Ticaret Ofisi, bu işler için, özel ticari ve mali kurumları iştirak ettirerek belli maddelerin üretim, ithal, ihraç ve dağıtım ile görevli kılınacak tüzel kişilikler kurabilir veya mevcut kurumları bu işlerle görevlendirebilir.

⁵³ Boratav, a.g.e., s. 254.

⁵⁴ Timur, a.g.e., s.180.

Ticaret Ofisine verilen görevler, Ofisin örgütlenmesinin gerçekleşmediği illerde Bakanlar Kurulu kararı ile belediyelere devredilebilir. Ticaret Odası, Ticaret Vekaleti'nin denetimi altındadır. Bu denetiminin vekaleten İaşе Müsteşarlığı tarafından yürütüldüğü anlaşılmaktadır. İaşе Müsteşarlığı'nın 1942 yılı içerisinde Saraçoğlu hükümeti tarafından lağvedilmesi büyük bir ihtimalle Ticaret Ofisinin etkinliğini de olumsuz yönde etkilemiştir. Ancak, her şeye rağmen Ofis, özellikle ticari faaliyetler üzerindeki kontrollerin başlıca icra organlarından biri olmak niteliğini yitirmemiştir.⁵⁵

Hububat piyasasını devlet alımları ile düzenleyerek çiftçiyi korumak amacı ile kurulmuştur. Oysa, savaşın ilk yıllarında uygulama ters yönde olmuş ve buğday devletçe piyasa değerinden de düşük fiyatla (ve zorla) satın alınmıştır. Bu durum çiftçileri buğdaylarını devlete vermemeye sevk etmiş ve karaborsa gelişmiştir. Aynı gelişme diğer maddeler için de olmuştur. Bununla beraber 1942 Temmuz'una kadar fiyat kontrolü devam ettirilmiştir. Hububat fiyatı politikası yine de başarılı olmuş; hiç olmazsa devlet eliyle fert zengin etme sonucunu doğurmamıştır. Buna karşılık pamuk gibi bazı sanayi maddelerine konulan narh sistemi aynı şekilde uygulanmamıştır.⁵⁶ Hükümet benzin, lastik, kağıt, çimento ve demir gibi maddelerin dağıtımını da ele almış ve milyoner yaratma politikasına bu yoldan da hizmet etmiştir. Fiyat kontrolü birçok malı piyasadan çekip, karaborsayı geliştirince, 1942'de Başbakan olan Şükrü Saraçoğlu kabinesi bu kontrolü gevşetmiştir. *"% 25 kararı" adı ile geçen karar alınarak, hububat fiyatları geniş ölçüde serbest bırakılmıştır. Buna göre " Bir kısım müstahsilin % 25, bir kısmının % 35, bir kısmının da % 50 hububat mahsulü alındıktan sonra... kalanı serbest bırakılacaktır."* Bu karar üzerine buğday fiyatları çok büyük hızla yükselmiş ve daha önce yapılan stoklar erimiştir. Diğer maddelerde de büyük fiyat artışları olmuştur.

Yukarıda belirttiğimiz gibi dokuma ve çimentoya el koymanın yanında; buğday, pamuk, şeker pancarında piyasa fiyatlarının altında satın alınmış; özellikle pamuklu dokuma ve şeker (vesikalı dağıtımının dışında) devlete yüksek karlar sağlayacak fiyatlarla; ekmek ve kömür ise ucuza kentli nüfusa satılmıştır. Özel ticaretin egemenliğinde pazarlanan mallarda ise fiyat denetimleri uygulanmıştır.

⁵⁵ Boratav, a.g.e., s.s.254-255.

⁵⁶ Timur, a.g.e., s. 181.

Daha önce kısaca sözünü ettiğimiz Milli Korunma Kanunu'nun geçirmiş olduğu değişiklikler şunlardır:

a) 3954 sayılı ve 25.12.1940 Tarihli Değişiklik:

İşçilerin çalışma şartları ve tatilleri ile ilgili hakları daha da kısılmakta ve haftada bir gün tatil hakkının tamamen kaldırılması da mümkün kılınmaktadır. Lüzum görüldüğü takdirde özel taşıtları devlet satın alabilmekte ve böylece devletleştirme imkanı ulaştırma sektörü için de söz konusu olabilmektedir.

b) 4180 sayılı ve 30.11.1942 Tarihli Değişiklik:

Hükümetin her tür sanayi ve maden işletmesine el koyarak bizzat işletmesi herhangi bir sınır ve şarta bağlı tutulmaksızın sadece görülen lüzum'a bağlanmaktadır. Belirli maddelerin tüketim, satış ve imalinin biçim ve miktarını tayin etmek yetkisi daha da arttırılmaktadır.

c) 4648 sayılı ve 3.8.1944 Tarihli Değişiklik:

İşgücü arazi üzerindeki sınırlayıcı hükümleri daha da ağırlaştırmaktadır. Buna göre ücretli iş mükellefiyetine tabi olan kimseleri iş yerlerine sevk için zabıta kuvveti kullanılabilir. Sevk sırasında kaçanların yakalanıp yeniden sevkleri için yapacakları masraflar, bunları çalıştıracak kurum tarafından ödenirse de, işletme bu masrafları daha sonra ilgili işçilerin ücretlerinden taksitle keser. Çalıştığı işi meşru bir mazeret olmaksızın terk eden işçiler de zabıta kuvvetleri tarafından yakalanıp işyerine sevk edilir; bunların sevk masrafları da ücretlerinden kesilir. Ayrıca hükümete azami ücretleri tesbit etme yetkisi verilmektedir. Hükümet belirli işler için bu yetkiyi ticaret veya esnaf odalarına (yani işverenlere) devredebilir. Tarımda mecburi çalışma hallerinde 15 km'den uzak yerlerde çalışmak mümkün kılınmaktadır. Cebren çalıştırılan ırgatların kaçması halinde de diğer işçilerin kaçmasında uygulanan hükümler uygulanacaktır. Ancak, mecburi iş mükellefiyeti tarımda 1.5 ayı geçememektedir.

Saydam dönemi iktisat politikaları, ne kusursuz işlemiştir; ne de tamamen iflas etmiştir. Asker, ucuza beslenmiş ve giydirilmiştir; kentli nüfus, gelir sınırları zorlanmadan ekmek ve kömür sağlayabilmiştir. Buna karşılık kontrol uygulanan her alanda karaborsa oluşumunun, istifçiliğin, fatura ticaretinin, hava parasının ve zorunlu

olarak rüşvet ve nüfus ticaretinin önüne geçilememiştir.⁵⁷ Bir başka deyişle, normal arz talep mekanizmasının işlemediği bir dönemde, bir kısım yüksek memurlar, “*izin verme*”, “*göz yumma*”, “*haber verme*” vb. çeşitli biçimlerde spekülâtif kazançların yaratıcısı durumuna gelmişlerdir. Süreç, bunlardan bir çoğunun bu “*yaratıcı*” durumdan kendilerinin de yararlandıklarını ortaya koyuyor.⁵⁸ Öyle ki Bakanlar ve bürokratlar da karaborsacılığa ve stokçuluğa soyunmuşlardır. Refik Saydam bu söylentilere(!) karşı çıkmış iddiaların asılsız olduğunu belirtmiştir. Oysa aynı başbakanın ölümüyle terekesi saptanırken evinden çuvallar dolusu stoklanmış çeşit çeşit mallar (çuval çuval şeker, pirinç...) çıkmıştır.⁵⁹

Milli Korunma Kanunu halkın yaşam koşullarını düzeltmek şöyle dursun daha da bozmuştur. Örneğin pamuk fiyatına konulan narh sonucu devlet ve özel işletmeler yoksul köylüden pamuğu ucuz olarak almışlar, işlenen pamuk iplik ve kumaş olarak halka yüksek fiyatla satılmış, devletin elinde olmayan sektörlerde de (örneğin şekerde) bu durum aynen devam etmiştir. Pamuğun toplanmasını ve dağıtımını yine devlet üzerine almıştır.⁶⁰ Buğday fiyatları düşük tutulmuş köylü bu yüzden perişan olmuştur.⁶¹ Bu yüzden kuzey bölgelerinde açlıktan ölenler bile olmuştur.⁶² Saraçoğlu'nun 5 Ağustos tarihli beyanına göre, “*Zenginler ve paralılar için bir mesele mevcut değildir.*”⁶³ İzmir’de savaştan önce büyük iş yapan firma sayısı dokuz iken, savaştan sonra bu sayı kırkiki bulmuştur. İstanbul’da ticaret hayatı ise, sırrına erilmez bir piyasa manzarası vermektedir.

Kanunla devlet, özel teşebbüs için kredi, döviz gibi uygun şartları sağlamış, bu kesimin zarara uğramasını önlemiş, her an bir alıcı olarak karlarını garantilemiş ve üstelik işçinin özel teşebbüs tarafında istismarını da kanun yoluyla temin etmiştir.⁶⁴ Milli Korunma Kanunu ile sağlanan yetkiler sermaye için hayli ölçülü kullanılmıştır. El koyma kararları tarım ve sanayide çok sınırlı maddeler için uygulanmıştır. Sanayi mamullerinden dokuma ve çimentoya el konulmuştur. Bu sayede ufak üreticilerin

⁵⁷ Boratav, a.g.e., s. 222.

⁵⁸ Timur, *Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş*, s.21.

⁵⁹ Nadi, Nadir, *Perde Aralığından*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1979, s.25-26.

⁶⁰ Yetkin, a.g.e., s.192.

⁶¹ Yetkin, a.g.e., s.189-190.

⁶² Karpat, Kemal, *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1967, s.95.

⁶³ Yetkin, a.g.e., s. 190.

⁶⁴ Avcıoğlu, a.g.e., s.471.

dokuma tezgah ve kooperatifleri önemli ölçüde geliştirilmiştir. Milli Korunma Kanunu ve ekleri ile geniş devletleştirme hükümleri getirildiği halde, 1943 yılında CHP programındaki devletleştirme ile ilgili hükümler yumuşatılmıştır. Savaş ekonomisi, kıtlık ve enflasyonla birlikte giden geniş devlet satın alımları dolayısıyla, büyük çiftçi ve tüccarın zenginleşmesine yol açmıştır.

*“MKK uygulaması çeşitli malların dağıtımı, fiyat kontrollerindeki tutarsızlıklar ve ithalat, ihracat olanakları yaratma gibi yollarla toprak ağaları ve ticaret burjuvazisi içinde bir kesimin palazlanmasına yol açtı. Bürokrasinin bunlarla işbirliği halinde bir grubu da aynı süreç içinde ‘Harb Zenginleri’ kategorisine dahil oldular.”*⁶⁵

Milli Korunma Kanunu uygulamasının ağırlığı ticaret üzerine yönelmiş; fiyat kontrollerini etkili kılmak, karaborsacılığı ve istifçiliği önlemek, büyük kentlerin iaşesini sağlayarak ön planda memurlar olmak üzere kentli halkın geçimlik tüketimini garantiye almak için devlet mekanizması, kanunun verdiği bütün yetkileri kullanmak üzere seferber olmuştur. *“Derme çatma”* teşkilat mensupları piyasayı Milli Korunma Kanunu’nun istediği biçimde kontrol edememişlerdir ama, geniş yetkilerini ticaret erbabı üzerinde kötüye kullanarak kolay kolay kazanç sağlama yoluna gitmişlerdir. *“Görevlilerin... dükkanları bölgelere ayırarak küçük haraçlara bağladıklarına ait resmi raporlar”* mevcuttu.⁶⁶

Milli Korunma Kanunu adaletsiz uygulanmış, esnafın veya rastgele ticaret erbabının bir kısmı, küçük usulsüzlükler yüzünden hapis cezaları yemişler, dolandırıcılar çoğu kez doğru dürüst mahkumiyet almamışlardır. Örneğin, Ankara’da satılan fotoğraf kağıdını mağazasında bulundurmadığı için tanınmış bir tacir uzun süreli hapse mahkum olurken, ağır işçi ekmek karnelerini bastıran bir dolandırıcı bu sahte vesikalar tam taklit sayılmadığından (köşedeki çizginin tam aslına benzememesinden) serbest bırakılıyordu.⁶⁷ Azınlıklar suistimal edilmiştir.

Aydemir, Saydam Hükümetinin ordunun ve kentli nüfusun iaşe ihtiyacını karşılamak, dış ticaretin doğrudan devlet denetiminde fiyat sınırlamaları ile yapılmasını sağlamak amacıyla bu önlemleri aldığını, önlemlerin yeterli olduğunu ancak

⁶⁵ Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, Doğan Yayınları, Ankara, 1971, s.182.

⁶⁶ Boratav, a.g.e., s.253.

⁶⁷ Aydemir, a.g.e., s.216.

bürokratların yeteneksizliğinin istenilen başarıya ulaşılmasını engellediğini yazmaktadır.⁶⁸

3. Karaborsa ve Yolsuzluk

Dünya savaşının başlamasıyla birlikte her ne kadar Türkiye kendini savaş dışı bırakmak için politikalar üretmeye çalışsa da bir taraftan da büyük bir ordu beslemek zorunda kalmıştı. Ekonomisinin kaynağı tarım olan Türkiye’de ithalat imkanlarının savaş nedeniyle yok denecek kadar azalması, ihtiyaçların iç pazardan karşılanması mecburiyetini doğurmuştur.

Bu durum sivil halkın ihtiyacı olan malların devlet tarafından alınması, stoklanması gibi bir sonucu getiriyordu. Arz-talep dengesi bozulmuştu. Bu politika sonucu, piyasada bulunan malın azalmasına hatta hiç bulunmamasına neden oldu.

Birinci Dünya savaşının acılarını, halkta yarattığı açlığı ve yaraları bilen halk; her türlü mala hücum etmiş, erzak ve eşya saklamaya çalışmıştır. Bu durumda piyasada azalmış hatta yok olmuş malın fiyat yükselmesine yol açmıştır.

Savaşın getirdiği ekonomik sıkıntı içine düşen halkı Refik Halit Karay şöyle anlatmaktadır: “...harp başladıktan sonra içimizde şu korku vardır. Elimizdeki bitince yenisini bulacak mıyız? Bulsak da kaç misline alacağız? İstifçilik o korkudan doğmuştu. Geliri kıt olanlar bile hiç değilse tıraş bıçağı stoku yapmaya kalkışıyorlar, on paketini bir araya getirmekten memnunluk duyuyorlardı. Her bozulan ampul canımızı yakıyordu; tarağın kırılan her dişi kendi dişimizcesine yüreğimizi sızlatıyordu. Kısacası eşya darlığına ve pahalılığına yürek darlığı da karışıyor, gönül azabı da katılıyordu.”⁶⁹

CHP hükümetleri savaş yılları boyunca zam yapma politikasını takip etmiş, bunun sonucunda inhisar maddelerinde, devlet sanayi mamullerindeki aşırı fiyat yükseltmeleri piyasadaki diğer mamullerde de fiyat artışlarına sebep olmuştu. Bu durumdan yararlanmak isteyen fırsatçı tüccarlar da malını saklayarak yüksek fiyatla piyasaya sürmeye kalkmıştır. Böylece karaborsa ortaya çıkmıştı.

1939-1945 yılları arasında Türkiye’de en çok işitilen ve korkulan sözler karaborsa, ihtikar, karne, istifçilik olmuştur.

⁶⁸ Aydemir, a.g.e., s.224-225.

⁶⁹Refik Halit Karay, “İlk Çatırdılar”, *Akşam*, 6 Şubat 1946.

Ülkenin içinde bulunduğu bu durum dönemin sorumluları tarafından TBMM’de dile getiriliyor, Ticaret Vekili Mümtaz Ökmen, “*Memlekette ihtikar yok değildir, hükümetin aldığı tedbirlere rağmen bizim aziz yurdumuzda da ihtikar yapan ve burada ısrar etmek isteyen bir zümre vardır.*” diyerek karaborsacıları kastediyorlardı.⁷⁰

Devletin bir çok malı piyasadan toplatması, halkın bazı malları stoklamaya başlaması, piyasadaki malı tezgah altına çekmiştir. Devletin takip ettiği politika fiyat artışlarına sebep olmuştu. Halkın temel maddesi olan ekmek ve şeker başta olmak üzere bazı temel gıda maddelerini % 400-500'lere ulaşmıştı.⁷¹

Bazı gıda maddelerindeki fiyat artışlarını 1939-1943 yıllarına göre ortalama olarak gösterirsek, milletin içine düştüğü bu hayat pahalılığının vahametini daha iyi anlamış oluruz. Bazı temel malların 1938-1943 yılları arasındaki ortalama fiyatları ve artış oranları:

⁷⁰ Boratay, a.g.e., s. 320.

⁷¹ Akandere, Osman, *Milli Şef Dönemi, Çok Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan İç ve Dış Tesirler (1938-1945)*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998,s.153.

Tablo IV. 1938-1943 yılları arasındaki ortalama fiyatları ve artış oranları

Maddenin Adı	1938(kuruş)	1943(kuruş)	Artış Oranı (%)
Ekmek (kilo)	0.05	38.67	284.7
Et (kilo)	42.52	198.54	366.9
Taze sebze(kilo)	7.51	29.96	298.9
Zeytinyağı (kilo)	51.85	231.29	336
Şeker(kilo)	28	338	1107
Peynir (kilo)	48.78	155.42	218.6
Yumurta (tane)	1.71	7.94	364.3
Süt (kilo)	14.79	51.25	236.5
Kömür (kilo)	5.33	12.21	129.1
Odun (kilo)	370.08	1316.66	255.7
Tuğla	1500	6000	300
Kereste	4000	20000	400
Kireç	35	399	1040
Kiremit (yerli)	4	300	1400
Çimento (yerli)	50	125	150
Demir	7	70	900

Kaynak: Cemil Koçak, *Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, Yurt Yayınevi, Ankara, 1986, s. 363.

Bu olumsuz gelir bir tarafta ücretli kategorileri, ezerken, öte yandan kalabalık bir “savaş zenginleri” zümresi yaratmıştır. Cumhurbaşkanı İnönü başta olmak üzere memleketin yönetiminde görev alanların da “vurguncular”dan şikayet ettiklerini görüyoruz. İnönü 1942 yılında TBMM’nin açılışında yaptığı konuşmada:

“Bugün hallonulacak ilk mesele, umumi itimat havasının iade edilmesidir. Bulanık zamanı bir daha ele geçmez fırsat sayan eski bataklı çiftlik ağası ve elinde gelse teneffüs ettiğimiz havayı ticaret metai yapmağa yeltenen gözü doymaz vurguncu tüccar ve bütün sıkıntıları politika ihtirasları için fırsat bilen hangi yabancı milletin hesabına çalıştığı belli olmayan birkaç politikacı büyük bir milletin hayatına küstah bir

surette kundak koymaya çalışmaktadır. Üç beş yüz kişiyi geçmeyen bu insanların vatana karşı aşikar olan zararlarını gidermek yolu elbette vardır. Devlet ve millete sövmek, milletin nefsine, hükümetine güvenini zehirlemek iktidarını kimseye vermemeliyiz. Ticaretin ve iktisadi faaliyetlerin serbestliğini bahane ederek milleti soymak hakkını, hiçbir kimseye, hiçbir zümreye tanımamalıyız.”⁷²

Refik Saydam ve ardından kurulacak olan Saraçoğlu hükümetlerinin almış oldukları tedbirler, bir başka ekonomik sıkıntıyı beraberinde getirmişti. Dünya savaşı bütün sıcaklığıyla devam ederken, içerde bunun sıkıntılarını en fazla halk çekmiştir.

Evlerde ekmek kavgaları, kim daha çok yedi, kim az yedi tartışmaları başlamıştı. Francala ekmek bulmak bile zordu. Halk ile memur iki sınıf birbirinden ayrılmıştı. Devlet kendi memurunun kısmen koruyabilmenin gayreti içindeydi. Hükümetin istikrarlı bir ekonomi politikası olmaması, kararların bir gün alınıp ertesi gün bozulması, sıkıntıyı daha çok artırmıştır. “*Hacıağa*” tipi de o günlerin icadıdır.⁷³

Köylünün durumu şehirlie nazaran daha iyi idi. Köylü tarlasında ektiğini yiyebiliyordu. Ancak ölüsünü sarmak için kefen bezini bulamıyordu.⁷⁴

Şehirli her iki alanda en az elverişli durumda idi. Özellikle Ankara ve İstanbul gibi şehirlerde yaşayanlar karaborsa ve yolsuzluklardan büyük zararlara uğramışlardı.

Aydınlar yavaş yavaş gördükleri haksızlıklardan dolayı iktidardan uzaklaşıyorlardı.

Bütün tedbirler karaborsanın önüne geçmemiş, karaborsayla mücadele için görevli olanlar büyük rüşvetle susturuluyorlardı. Ancak bu durumu menfaatleri için kullananlar da olmuştur. Yakup Kadri dönem ilişkin şunları yazmaktadır. “*Zeytin yağı piyasasını inhisar altına alan bakan mı istersiniz, o devirde bunların her köşe başında size sırttıklarını görebilirdiniz.*”⁷⁵

Vurguncuların cebi dolarken fakir fukarının da cebi boşalıyordu. Sağlıksız beslenme sebebiyle Cumhuriyet yıllarında önü alınan salgın hastalıklar tekrar

⁷² TBMM Zabıt Ceridesi, D.6, C.28, İ.F., (1.11.1942), 1.İnikat, Ankara, 1942, s.4; Ayrıca bkz. Kop, Kadri Kemal, *Milli Şef'in Söylev, Demeç ve Mesajları*, İstanbul, 1945, s.133-137.

⁷³ Toker, Metin, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları*, Tek Partiden Çok Partiye 1944-1950, 3. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1990, s.s.23.

⁷⁴ Toker, a.g.e., s.24.

⁷⁵ Timur, Taner, *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*, İletişim Yayınevi, İstanbul, 1994, s.19.

yaygınlaştı. Gençler ve çocuklar, dispanser ve senatoryumları doldurdular. Hastalıklar karşısında çaresiz kalan halk bir kutu ilaç uğruna el ayak öpecek hale geldi.⁷⁶

Türkiye savaş ateşinin dışında fakat vurguncuların pençesinde ve kötü bir hükümet yönetiminin içindeydi.⁷⁷

Savaşa girmememize rağmen işçi, köylü, küçük memur gibi toplumun geniş kesimini oluşturan sabit gelirliler savaş yıllarını, yokluk, açlık, pahalılık, beslenme yetersizliğinden kaynaklanan hastalıklarla perişanlık içinde yaşamışlardır. Hükümetlerin ve yöneticilerin zora ve baskıya dayalı uygulamaları bu sıkıntıları daha da artırmıştır. Halk savaş yıllarında çektiği açlık, sıkıntılar ve sefaletten ülkeyi idare edenleri sorumlu tutmuştur. Tek parti yönetiminden çok partili rejime geçişte halkın savaş yıllarında çektiği sıkıntıların büyük payı olacaktı.

B. SAVAŞ DÖNEMİNDE DEVLETİN FİYATLARA MÜDAHALESİ

1. Fiyat Artışlarının Nedenleri

II. Dünya Savaşına girildiğinde Türkiye’de devletin ekonomi içinde etkin bir işlev yüklenmesine karşın, piyasalarda oluşan fiyatlara yönelik müdahaleci tavrı oldukça sınırlı idi. Ancak, savaş ile birlikte hızla yükselmeye başlayan fiyatları kontrol edebilmek için doğrudan müdahaleye girişmiştir. Müdahalenin yasal çerçevesini yine Milli Korunma Kanunu ile bu kanuna göre çıkartılan bakanlar kurulu kararları çizmiştir. 1940 yılından itibaren fiyatların hızla yükselmesinin altında yatan nedenlere kaynaklık eden olgu savaş ekonomisinin yarattığı koşullardır. Fiyat artışlarının nedenleri kısaca şunlardır: Üretimdeki düşüşler, tüketim artışları, ithalatın azalması ve ithal fiyatlarının yükselmesi, ürünün pazara ulaşmasının güçlenmesi, para arzındaki artışlar ve stokçuluk yoluyla yapılan vurgunlar (ihtikar). Bu nedenlere kısaca baktığımızda:

-Üretim Azalışların Fiyatlar Üzerindeki Etkisi

Savaş sürecinde üretim, özellikle tarımsal üretimdeki azalışlar, fiyatlar üzerinde olumsuz bir baskı yaratmıştır. Savaş ile birlikte ordudaki asker sayısında ortaya çıkan

⁷⁶ Refik Halit Karay, “İlk Çatırdılar”, *Akşam*, 6 Şubat 1946.

⁷⁷ Toker, a.g.e., s. 24.

büyük artışlar, nitelikli emek gücünün üretimden çekilmesine neden olmuştur. Ülkenin sanayi ve tarım sektörünün emek yoğun üretim yapmasından dolayı da işgücündeki azalışın doğal bir sonucu olarak üretim de düşmüştür. Tarım sektöründe kullanılan at, araba vb. tarımsal üretim araçlarına el konulması, bu sektördeki üretim düşüşünün bir nedeni olmuştur.⁷⁸ Yine üretilen tarım ürünlerine devletin el koyması ve el koyma fiyatının (narh) düzeyinin düşük tutulması üreticiyi üretim yapma kararından vazgeçmesine dolayısı ile üretimin düşüşüne yol açmıştır.

Sanayide ise hammadde ve ara malı ithalatının yapılamaması nedeni ile azalan üretim hacmi, fiyatları artırıcı bir fonksiyon olmuştur. Sanayi üretimini olumsuz olarak etkileyen bir başka faktörde, savaş ile birlikte artan ticari karların, sermayenin sanayiden ticari sektöre yönelmesine neden olmuştur.

- İthalattaki Artışlara ve Fiyatlar Üzerindeki Etkisi

Savaş sürecinde Türkiye'nin dış ticaret hacmi, diğer ülkelerde olduğu gibi daralmıştır. Ancak bu daralma ithalata daha büyük oranlı olmuştur. Dış ticaret hacmindeki değişimler aşağıdaki Tablo V'de verilmiştir.

Tablo V. Dış Ticaret Hacminde Bir Önceki Yıla Göre Olan Değişmeler (% Olarak)

Yıllar	İthalat	İhracat
1939	-22.2	-13.4
1940	-45.9	-18.7
1941	10.6	12.6
1942	104.1	38.4
1943	37.5	55.9
1944	-18.7	-9.5
1945	-23.1	-5.3
1946	22.5	-27.5

Kaynak: DİE., Yıllıkları kullanılarak hesaplanmıştır.

⁷⁸ Oruz, İsmail Hakkı-Yırcalı Sırrı, *Türkiye'de Fiyat Murakabesi : Mevzuat ve Tatbikat*, Numune Matbaası, İstanbul, 1944, s.216.

Burada görüldüğü gibi ithalat hacmi, Şükrü Saraçoğlu hükümetinin 1942 yılında fiyatları serbest bırakması ve dış ticarete getirilen serbestlik sırasında hızla artmış, ancak daha sonra yine düşmüştür. Dış ticaretin fiyatlar üzerinde yarattığı olumsuz etkilerden bir diğeri de, 1941 yılı sonrası artan ihracatın ülke içine yönelik mal arzını azaltarak var olan arz-talep dengesizliğini artırmasıdır. Tablodan çıkarabileceğimiz bir başka sonuç, ithalat ve ihracattaki azalış ve değişimler farklı oranlarda olmasına rağmen aynı eğilimi göstermeleridir. Bunun nedeni ise hükümetin dış ticaret politikasındaki yanlışlıktır. Çünkü fiyatların hızla yükseldiği ve savaşın olduğu bir ekonomide ihracatı, ithalat ile birlikte artmasını engelleyici önlemler almamak, fiyatların yükselmesine neden olmuştur. Dış ticaret hareketlerindeki bu yapı fiyat artışlarını körükleyici bir etki yaratmıştır.

- Tüketimdeki Artışın Fiyatlar Üzerindeki Etkisi

Tüketim hacmi, savaş döneminde büyük bir ordunun beslenmesi, devletin ve halkın ihtiyat olarak stoklama yapması nedeni ile hızlı bir artış göstermiştir. Tüketimdeki artışa üretimin eşlik edememesi sonucunda fiyatlar, talep baskısı nedeni ile yükselmiştir.

Fiyatlar üzerindeki talep baskısını azaltmak için hükümet, tüketime müdahale etmiş ve kurduğu örgütler ile tüketimi kontrol etmeye çalışmıştır.

- Ulaşım Zorlukları

Özellikle tarımsal ürünün pazara ulaşımı, Cumhuriyet sonrası izlenen demiryolu politikası ile oldukça kolaylaşmasına karşın, savaş yıllarında bu ulaşım hızı yetersiz kalmıştır. Karayolları uzunluğunun yetersizliği, ulaşım sektöründe kullanılan bazı kara-deniz araçlarına hükümetçe el konulması, ürünün pazara ulaşmasını güçleştirmiştir. Bu durum eski Ticaret Bakanlarından Nazmi Topçuoğlu şöyle dile getirmektedir: *“... İstihsal yerinden istihlak yerine kadar nakliyatçı çıkan zorluklar; vilayetler, hatta bir vilayet içindeki kazalar arasındaki nakil kayıtları, bu maddeler ihtiyacı olanları kara müşterisi yapmakta, daha doğrusu bu durum kara pazar meydana*

getirmektedir.”⁷⁹ Nitekim, 1942 yılında, İstanbul’da odun ve kömür sıkıntısının nedeni Zonguldak’taki kömürün İstanbul’a ulaştırılamamasıdır. “İstanbul’un odun ve odun kömürü ihtiyacının % 50’sini temin eden Trakya muntikasındaki nakil vasıtalarının askeri ihtiyaçlara tahsisi; Karadeniz yolu ile Bulgaristan’dan yapılan mangal kömürü ithalatının siyasi vaziyet dolayısı ile gerek Bulgaristan’ın kömür vermemesi, gerek Karadeniz yolunun tehlikeli hale gelmesi yüzünden azalması 1942 yılı kışında İstanbul bölgesinin mahrukat sıkıntısı çekmesine sebep olmuştur. Bunun gibi, zaman zaman ortaya çıkan İstanbul’un mahut et kıtlığı ve et fiyatları yüksekliği meselesinin, nakliyat düzenindeki aksaklıkla sıkı bir alakası olduğu şüphesizdir.”⁸⁰ Tüm bu engellerin sonucunda fiyatlar sürekli bir yükseliş eğilimi göstermiştir.

2. Savaş Döneminde İzlenen Fiyat Politikaları

Savaş döneminde hükümetin uyguladığı fiyat politikası ikili bir görünümde dir. Birinci olarak, hükümet, üretimi artırıcı, tüketimi kısıtlayıcı önlemler ile fiyatları düşürmek istemiştir. İkincisi, hükümet doğrudan fiyatları belirleyici bir işlev yüklenmiştir. Bu işlevini yerine getirmek için ise narh ile azami kar oranlarını belirleme yolunu izlemiştir. Diğer yandan, izlenen fiyat politikasını, müdahalenin derecesi açısından farklı dönemlere ayırmak gereklidir.

2.1. Milli Korunma Kanununun Fiyatları Düzenleyici Olarak Kullanılması

Hükümet MKK ile fiyatları ve azami kar oranlarını belirleme yetkisine sahip kılınmıştır. Buna ilişkin olarak kanunun 31. ve 32. maddeleri kısaca şöyledir:

“Madde 31. I) Hükümet , dahilde lüzum gördüğü maddelerin azami fiyatlarını, maliyete zammedilebilecek azami kar nisbetlerini ve bu maddelerin cinslerini, nevilerini ve vasıflarını tespit ve tayin edebilir.

II) Bu suretle tespit olunan fiyatlar veyahut kar nisbetleri fevkinde veya cins nevi veya vasıflara muhalif olarak bir malın satılması veya arz olunması yasaktır...

Madde 32. Aşağıdaki hareketler yasaktır:

-Muhik bir sebep olmaksızın bir malı fazla fiyatla satmak ve satışı arzetmek,

⁷⁹ Topçuoğlu, Nazmi, “İaşe Durumumuz” *İktisadi Yürüyüş Dergisi*, Cilt:5, Sayı:50-60, İstanbul, 1942, s.4.

⁸⁰ Oruz-Yırcalı, a.g.e., s. 223.

- Muhik bir sebep olmaksızın mevcut malı satışı arz etmemek,
- Mevcut malı herhangi bir suretle kaçırmak veya saklamak...
- Malları piyasada darlık veyahut fiyatlarda yükseklik doğuracak derecede mahdut ellerde toplamak...
- Herhangi bir maddenin ticari teamül haricinde muhtelif ellerden geçirilmesi suretiyle fiyatın yükselttirilmesini istihdaf (amaçlamak) veya intac (sonuçlandırmak) eden zincirleme muameleleri yapmak...
- Bir malı fazla fiyatla satmağa matuf (yönelik) herhangi bir fiil ve harekette bulunmak veya vesika tanzim ve bilerek istimal etmek (kullanmak)”⁸¹

Hükümet böylece Milli Korunma Kanunu’nu kullanarak fiyat yükselişlerini engellemenin yanında, ticaret sektörünü denetim altına almayı amaçlamıştır.⁸² Hükümet sadece yukarıdaki MKK maddesini kullanarak, fiyat politikasını uygulamamıştır. Milli Korunma Kanunu’na dayanılarak çıkartılan Bakanlar Kurulu kararları ile fiyat politikasının belirleyicisi olmuşlardır. Fakat bu kararlar savaş döneminde bir bütünlük göstermemiştir. Kararlardaki değişimleri fiyatlardaki artışlar yanında ihtikarın etkinliği belirlemiştir. Nitekim fiyatlardaki değişimlere ilişkin olarak toptan eşya fiyat endeksini veya ürün bazındaki fiyatları kullandığımızda görüleceği üzere, fiyat değişimlerindeki oranların büyüklüğü, alınan kararların birbirine karşıtlığını ortaya koyar. 1938-1946 döneminde gerçekleşen fiyatlara ilişkin bilgiler aşağıdaki tabloda verilmiştir.

⁸¹ Bengi, Hüsnü, *Milli Korunma Kanun ve Kararları*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1943, s.17-18.

⁸² Ağaoğlu, Samet, “Milli Korunma Kanununun Tatbikatı”, *Siyasi İlimler Dergisi*, No:114, İstanbul, 1940, s.308.

Tablo VI. İstanbul Toptan Eşya Fiyatları Endeksi (1938=100)

I. GIDA MADDELERİ						II
Yıl	Zahire ve Taneliler	Hayvani Gıda Maddeleri	Bitkisel Gıda Maddeleri	Meyveler	Grup Endeksi	Keyif Maddeleri(Tütün, Alkol vs.)
1938	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
1939	102.7	195.6	106.8	106.6	102.6	103.9
1940	133.0	116.5	125.7	84.9	119.1	113.4
1941	193.7	150.0	174.1	162.1	174.5	136.0
1942	375.0	290.0	422.0	307.4	353.0	249.9
1943	113.0	430.2	674.4	410.6	700.4	354.8
1944	595.6	464.0	580.7	291.8	480.2	411.7
1945	568.6	474.3	516.1	291.0	461.7	394.4
1946	491.0	470.3	540.7	324.2	465.0	411.4

III. HAMMADDELER			IV	V.MUHTELİF			
Hayvani	Bitkisel	Grup Endeksi	Madenler	Dokuma	Diğer	Grup Endeksi	Genel Endeksi
100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
103.9	103.3	103.4	103.0	105.4	97.0	101.7	102.9
113.4	135.4	132.6	136.5	119.4	100.2	110.9	123.7
136.0	172.6	177.8	161.6	136.3	129.0	133.1	165.4
249.9	260.8	288.2	198.8	190.3	201.4	195.0	280.4
354.8	376.7	357.4	439.2	287.7	312.4	298.0	465.5
411.7	390.2	365.1	485.6	439.2	347.8	397.4	420.4
394.4	401.7	355.2	411.5	418.0	343.1	384.1	399.8
411.4	439.9	378.7	337.6	381.3	357.3	370.8	403.6

İthal Maddeleri	İhraç Maddeleri
100.0	100.0
104.8	103.5
130.0	121.3
155.9	169.2
228.8	276.0
409.6	354.7
499.5	353.8
441.0	345.3
382.8	375.7

Kaynak: DİE., *Yıllık İstatistikleri*.

Bu endeksteiki veriler ile alınan kararların tarihlerini karşılaştırdığımızda, hükümetin fiyatları denetlemedeki (düzenlemedeki) başarısını tespit etmiş oluruz. Fiyatların denetlenmesine ilişkin kararların üçü, aynı zamanda üç farklı fiyat politikasının da belirleyicisi olmuştur.

2.2. 29 Sayılı Karar İle Uygulanan Müdahaleci Fiyat Politikası

Refik Saydam hükümeti, savaşın ülkede yaratacağı fiyat kargaşasının önlenmesinin, ancak devletin fiyatlara müdahalesi ile mümkün olacağına inanıyordu. Milli Korunma Kanunu'nun yasallaşmasının hemen ardından 8.6.1940 tarihinde çıkartılan 29 sayılı karar ile Ticaret Bakanlığına bağlı olarak "Fiyat Murakabe Komisyonları" kurulması kararlaştırılıyordu.⁸³ Fiyat Murakabe Komisyonlarının (FMK) temel görevi, Ticaret Bakanlığınca saptanacak olan ürünlerin, toptan ve perakende fiyatları belirlemek, fiyatları denetlemektir. 29 sayılı kararın yürürlüğe girmesiyle temel ihtiyaç maddelerinin belirlenmesi yanında azami kar oranlarının ne olacağını da ilan etmişlerdir. 19.11.1940'da Ticaret Bakanlığı ithal ürünlerinin fiyatlarının ve azami kar oranlarının da FKM tarafından yapılmasına karar vermiştir.⁸⁴

⁸³ Fiyat Murakabe Komisyonlarında yer alacak kişiler, kararın 2. maddesinde sıralanmıştır: "*Bilimum vilayet merkezlerinde birer "Fiyat Murakabe Komisyonu" kurulmuştur. Ankara, İstanbul ve İzmir Fiyat Murakabe Komisyonları; Valinin... Mıntka Ticaret Müdürü, İktisat Müdürü, ... Belediye İktisat Müdürü, ...Ticaret ve Sanayi Odası Umumi Katibi ile birisi sanayi erbabından olmak üzere tacir sıfatını haiz şahıslar arasından seçilecek iki azadan mürekkeptir.*" Bkz. Bengi, a.g.e., s.73-74, diğer illerde de benzer komisyonlar seçilmiştir.

⁸⁴ Bengi, a.g.e., s.93-94.

Böylece, hükümet bir çok ürünün kar oranları ile fiyatları üzerinde tam bir denetim sağlamış oluyordu. Ancak bu denetim kağıt üzerindedir. Çünkü, FKM ile birlikte ihtikar ve karaborsanın ekonomideki etkinliği daha çok artmıştır.

Fiyat kontrolünün işlerliğini sekiz aylık bir sürede yitirmesi, hükümetin tayınlama mekanizmasını devreye sokmasına neden olmuştur. 14.02.1941 tarihinde 102, 103, 104 sayılı kararlar ile sırasıyla İaşe Müsteşarlığı, Petrol Ofisi ve Ticaret Ofisi kurularak, tayınlama politikasını yürütecek ilk örgütler oluşturulmuştur. Bu örgütlenmeye, 16.3.1942'de 295 sayılı karar ile Dağıtma Ofisi eklenmiştir. Oluşturulan bu örgütlerin tümünün temelinde tek bir amacı vardır: Fiyatları kontrol ederek vurgunculuğu yok ederken halkın ihtiyaçlarını karşılamaktır.

Hükümet, bu amaçlar doğrultusunda yayınladığı kararlar ile, belirlenen ürünler için azami fiyatlar ilan etmiş ve bu fiyatlar dışında satış yapılmasını yasaklamıştır. Ancak belirlenen fiyatlar ile piyasadaki farkın büyük olması, karaborsanın ve vurgunculuğun etkinliğini körüklemiştir.

Fiyatlardaki sürekli artışların sonucu olarak azalan reel ücretler bürokratları rüşvete yöneltmiştir. Fiyat Murakabe heyetlerinin ilan ettiği fiyatlar, amaçlanan fiyatların üzerinde tespit edilmeye başlanmıştır. Bu unsurların bir araya gelmesi ile fiyat kontrollerinin etkinliği azalmıştır. Çünkü *“komisyonlar, gayri tabii şartların tesiriyle serbest piyasada teşekkül etmiş münferit (ayrı) fiyatları ancak tasdikle iktifa ediyorlardı. Bu tastik de Hükümetçe, fiyat tesbiti yerine geçiyordu. Binaenaleyh Fiyat Murakabe Komisyonları, hadiselere sadece intibak ediyordu. Bundan başka bu murakabe tarzı fiyatların yükselmesine de amil olmakta idi. Ekseriyetle mahalli menfaatlerin tesiri atında kalan komisyonlar, fiyatları olduğundan daha yüksek tespit ediyorlardı. Bazı fiyatlar, doğrudan doğruya merkezden, İaşe Müsteşarlığı tarafından tespit edilerek vilayetlere tebliğ olunuyordu. Mahalli Şartları ve hususiyetleri göz önünde tutmadan yapılan bu tebliğlerden... mahalli komisyonların fiyatlarından daha yüksek oluyor ve vilayetler, mahalli komisyonların fiyatlarından daha yüksek oluyor ve vilayetler, mahalli piyasayı bozmamak için, merkezin bu nevi fiyatlarını bazen ilan etmeği daha faydalı buluyordu.”*⁸⁵

⁸⁵ Tökin, İ. Hüsrev, “Türkiye’de Fiyat Politikası”, *Türk Ekonomisi*, Sayı:5, 1943, s.157-158.

Azami kar oranları, ithalatçı, toptancı ve perakendeciler için ayrı ayrı belirlenmiştir. Çeşitlerine göre de bu oran farklılaşmaktaydı. Ancak genel olarak ithalatçı ve toptancılar için % 3-15 arasında, perakendeciler için %15-20 arasında değişiyordu.⁸⁶

Yukarıdaki tablodan gözlendiği gibi, 1940 ile 1942 yılları arasında Toptan Eşya Fiyatları hızla yükselmeye başlamış, bu arada İstanbul'da gıda maddelerinin fiyatları % 206 artmıştır. Yine İstanbul TEFE genel indeksi % 76 yükselmiştir. Öte yandan, karaborsa piyasasında oluşan fiyatların bir kısmının endekse yansımaması enflasyon oranının bu düzeyde gerçekleşmesini sağlamıştır. Karaborsa fiyat ile güdümlü fiyat arasındaki farklarının nedeni, fiyat tesbitlerinin belirlenişindeki ilkesizliktir. Fiyatları belirlenmiş mal sayısı günden güne artarken, bu fiyatlara ilişkin iktisadi unsurlar göz ardı edilmiştir. Böylece, *“aynı aileye ait maddelerden birinin fiyatı tespit edilince, ailenin diğer maddelerinin fiyatı yükseliyor ve fiyat müdahalesi bu fiyatlar arasındaki nisbet muvazenesini bozuyordu. Mesela iplik fiyatları tespit ediliyor, buna mukabil pamuk fiyatlarının temevvücü serbest bırakılıyordu. Şeker yerine kaim olacak maddelerin... fiyatları yükseliyor. Hizmet ücretleri tayin edilmemiş olduğundan emtia fiyatları tespit olunurken, iş ücretleri ve diğer hizmet bedelleri serbest kalıyordu.”*⁸⁷

Fiyat politikasının uygulanışındaki aksamaların doğal bir sonucu olarak günden güne ihtikar ülkede artmıştır. Hükümet bu konuda zimni olarak bir acz içine düşmüştür. Nitekim, 1941 yılı bütçesinin görüşmelerinde dönemin Ticaret Bakanı Mümtaz Ökmen şöyle konuşmaktadır: *“İhtikarla daha şümüllü ve devamlı mücadele edeceğiz, uğraşacağız, fakat... söz veremem ki, biz bu memlekette ihtikarı kökünden kesip atacağız. Yanlız dün ile bugün arasında fark şu olacak ki, bu memlekette hangi sınıfa mensup olursa olsun, hangi zümreye mensup olursa olsun, kime mensup olursa olsun hiç kimsenin müstehlikin sırtından eli kolu serbest olarak ve haksız yere geçinmesine, ihtikar yapmasına asla müsaade etmeyeceğiz.”*⁸⁸ Tüm bunlara rağmen oluşan fiyat düzeyinin yarattığı olumsuz tablo, Refik Saydam'ın ölümü sonrası gelen hükümeti, fiyat politikasında nisbi değişmelere yöneltmiştir.

⁸⁶ Oruz-Yırcalı, a.g.e., s.422-431.

⁸⁷ Tökin, a.g.m., s. 158.

⁸⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:6, cilt:18, i:58, 28.5.1941, s.254.

2.3. Şükrü Saraçoğlu Hükümetinin İlk Dönemi ve 371 Sayılı Koordinasyon Kararı

9.7.1942'de kurulan yeni hükümet, ülkede sürmekte olan fiyat kargaşasını sona erdirmek için, fiyat mekanizmasına işlerlik kazandırılmasının zorunlu olduğunu düşünüyordu. Zira, ihtikar ve enflasyonun ulaştığı düzey Milli Şef İsmet İnönü'yü olabildiğince sertleştirmişti. İnönü, 1 Kasım 1942'de Mecliste şöyle konuşuyordu: *“Şuursuz bir ticaret davası, haklı sebepleri çok aşan bir pahalılık belası, bugün vatanımızı ıstırap içinde bulunduruyor... Bulanık zamanı, bir daha ele geçmez fırsat sayan eski bataklık çiftlik ağası ve elinden gelse teneffüs ettiğimiz havayı ticaret metaı yapmaya yeltenen gözü doymaz vurguncu tüccar ve bu sıkıntıları politika ihtirasları için büyük bir milletin bütün hayatına bütün hayatına küstah bir surette kundak koymaya çalışmaktadır... Devlete millete sövmek, milletin nefesine ve hükümetine güvenini zehirlemek iktidarını kimseye vermemeliyiz. Ticaretin ve iktisadi faaliyetlerin serbestliğini bahane ederek milleti soymak hakkını hiç kimseye, hiçbir zümreye tanımamalıyız. Hırslı politikacıların, millet iradesi üstünde, dahili ve harici bir siyaset yürütmelerine asla müsaade etmemeliyiz.”*⁸⁹

Bu yargı nedeni ile 23.7.1942'de alınan 371 sayılı karar ile İaşe Müsteşarlığı ve FMK kaldırılıyor ve görevleri ve görevleri belediyelere devrediliyordu.⁹⁰ Hükümet aldığı bu karara ek olarak alınan 366 sayılı karar ile *“istihsal kabiliyetlerine göre bir kısım müstahsilin % 25, bir kısmının % 35, diğer bir kısmının da % 50 hububat mahsulü bedeli mukabilinde alındıktan sonra... kalan serbest bırakılacaktır.”*⁹¹ Böylece üretim miktarına göre el konulacak ürün miktarını farklılaştırılmış olmaktadır.

Hükümet, amaçladığı serbest piyasayı yaratmaya yönelik koşulları da bu kararın ardından yürürlüğe koymuştur. Nitekim 23.6.1942-4.8.1942 tarihlerinde aldığı iki karar ile zeytin yağı, sabun, pirinç, bulgur, sade yağ, peynir çeşitleri, tereyağ, fasulye, mercimek, nohut, bakla fiyatlarını serbest bırakmıştır. Hükümet aldığı bu kararlar ile iki gelişmenin olmasını bekliyordu. Birincisi, üretimin artışı, ikincisi ise, üretim artışının bir sonucu olarak karaborsa piyasasının çökmesi ve fiyatların düşmesi idi. Fakat gelişmeler bu yönde olmadı. Üretimdeki nisbi artışa karşın fiyatların serbest bırakılması

⁸⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 6, cilt: 28, İ:1, s.4.

⁹⁰ Bengi, a.g.e., s. 27-28.

⁹¹ Kararın tam metni için bkz: Bengi, a.g.e., s.412-414.

ile birlikte, fiyatlar aniden tırmandı. Böylece beklentiler boşa çıktı ve TEFE'deki artış % 63'e ulaştı.

Aşağıdaki tabloda seçilmiş ürünlerin, bazı illerdeki fiyatlarına baktığımızda, TEFE indeksine göre belirlenen artıştan çok daha yüksek fiyat artışları ile karşılarız. Örneğin 1942'de Ankara'da ekmek fiyatındaki artış % 94, 1943'de % 63.6, olurken, aynı yıllar için kesme şekerindeki artış oranları % 204.1 ve % 104.7 olmuştur.

Fiyat politikasının yetersizliğinin ortaya çıkması, hükümeti yeniden devletin egemen olduğu güdümlü bir piyasaya doğru itti. Ancak olayların bu şekilde gelişmesi büyük ölçüde sürpriz olmadı. Zira hükümet, istenilmese de bu tür olumsuz bir tabloyu her zaman bekliyordu.⁹² Bu nedenle serbest piyasadan güdümlü (müdahaleci) piyasaya geçişe hızla geri döndü.

⁹² Nitekim hükümetin 19.10.1942 tarihinde belediyelere gönderdiği tamimde şunlar yer alıyordu: Elkoymalar ve tesbit edilmiş bulunan azami satış fiyatlarının kaldırılması ile nasıl olan serbestiyi, fiyat hareketlerinin dizginsiz bırakılması ve makul sebebe istinat etmeyen fiyat yükselmesine meydan verecek bir hava yaratılması şeklinde telakki etmek lazımdır. Bunun için esasen normal zamanlarda zaruri ihtiyaç maddelerini kontrol vazifesi... verilmiş olan Belediyelerin, bu sahadaki selahiyetlerini bugünkü şartlara teşmil edilmiş olan yeni vaziyeti göz önünde tutarak kullanması mümkündür." (Oruz-Yırcalı, a.g.e., s.314.)

Tablo VII. Seçilmiş Ürünlerin Bazı İllerdeki Perekende Fiyatları (Yıllık ortalamaları alınmıştır, fiyatlar kilo ve kuruş cinsinden gösterilmiştir)

EKMEK			PİRİNÇ			KESME ŞEKER			
Yıl	Ankara	İstanbul	İzmir	Ankara	İstanbul	İzmir	Ankara	İstanbul	İzmir
1940	11.07	10.73	11.00	28.45	34.60	35.72	40.33	38.32	39.00
1941	12.24	13.25	12.62	38.30	46.75	44.86	49.50	47.50	49.24
1942	24.99	25.72	24.48	89.71	94.84	110.75	168.37	165.32	165.38
1943	40.90	39.58	39.44	148.79	170.12	166.81	344.67	343.85	339.37
1944	32.08	30.50	30.29	139.19	158.89	148.58	219.00	219.71	214.00
1945	33.05	29.91	32.72	135.45	150.54	145.68	207.67	209.33	205.21

SIĞIR ETİ			ZEYTİN YAĞI			YERLİ PEYNİR			
Yıl	Ankara	İstanbul	İzmir	Ankara	İstanbul	İzmir	Ankara	İstanbul	İzmir
1940	38.00	46.32	40.20	62.35	28.42	27.61	36.87	91.38	49.85
1941	43.87	54.72	55.31	84.50	37.35	37.45	54.16	145.34	65.78
1942	84.02	133.73	110.28	145.73	67.40	71.63	102.29	218.05	108.92
1943	116.73	190.07	157.07	202.06	77.41	79.62	141.25	-	149.40
1944	148.75	202.33	130.00	249.85	100.89	88.25	149.81	-	152.37
1945	121.25	189.37	117.42	184.20	145.56	133.15	179.33	-	170.00

ODUN			ODUN KÖMÜRÜ			KAHVE			
Yıl	Ankara	İstanbul	İzmir	Ankara	İstanbul	İzmir	Ankara	İstanbul	İzmir
1940	2.33	2.11	2.18	5.75	5.82	5.64	146.46	136.63	129.70
1941	2.71	2.10	2.94	7.16	6.71	6.69	165.00	136.45	-
1942	3.97	3.78	3.88	10.50	10.43	11.01	554.67	458.24	-
1943	6.28	6.42	5.72	15.24	12.08	13.63	625.00	548.22	600.0
1944	7.45	6.50	6.43	14.00	13.95	16.37	600.00	637.50	600.00
1945	7.10	6.52	6.23	17.15	18.51	17.24	500.00	-	-

ÇAY			BASMA(1)			KAPUT BEZİ (1)			
Yıl	Ankara	İstanbul	İzmir	Ankara	İstanbul	İzmir	Ankara	İstanbul	İzmir
1940	613.65	590.56	540.78	37.87	32.75	32.83	27.08	29.91	23.9
1941	757.46	762.82	626.67	37.12	33.87	37.18	27.62	31.62	30.1
1942	1482.67	1425.75	1541.18	60.50	47.87	58.36	40.64	32.08	32.1
1943	1504.17	1623.56	1822.22	112.00	80.00	105.79	66.89	48.75	58.2
1944	1600.00	1600.00	-	161.76	88.00	154.29	113.76	54.00	115.0
1945	1600.00	1600.00	-	161.00	88.00	143.92	114.00	54.00	-

Yıl	SABUN			BERBER			HAMAM		
	Ankara	İstanbul	İzmir	Ankara	İstanbul	İzmir	Ankara	İstanbul	İzmir
1940	40.87	39.04	38.31	25.00	20.62	-	22.50	24.37	25.00
1941	52.08	53.19	51.11	27.08	22.44	-	22.71	23.69	25.00
1942	89.17	88.12	89.96	34.72	26.61	-	26.53	30.25	30.41
1943	126.74	139.60	134.12	41.67	30.32	25.83	37.71	55.28	40.58
1944	178.15	181.58	169.29	55.00	31.53	25.00	60.33	70.23	45.26
1945	172.78	164.97	168.77	54.58	32.81	25.00	59.72	93.36	44.87

Kaynak: DİE., *İstatistik Yıllıkları* (1940-1946) kullanılarak hazırlanmıştır.

(1) Metre hesabı ile alınmıştır.

2.4. Devletin Fiyatlar Üzerinde Yeniden Etkinleşmesi ve 510 Sayılı Karar

Fiyatlardaki yükseliş ile birlikte vurgunculuğun artması, hükümeti çaresiz olarak devletin, ekonomideki düzenlemeci rolünü yeniden öne çıkarmasına neden oldu. Etkin fiyat kontrol politikasına geriye dönüşü sağlamak için, 4.3.1944 tarih, 510 sayılı “Ticaretin Tanzimi ve İhtikarla Mücadele” hakkındaki koordinasyon kararı yürürlüğe konuldu. Bu karar savaş sonrası 7 Ağustos 1946’da Recep Peker hükümetince kaldırıldı.

510 sayılı karar ile getirilen yeni fiyat kontrolü ve azami kar oranları ilişkin temel düzenlemeler şunlardır:

- Fiyatlar kontrol altında alınmıştır. Ürünleri fiyatları, ilgili oldukları bakanlıklarca belirlenecektir. Örneğin, sanayi için gerekli hammaddelerin ve yurt içinde üretilen sanayi ürünlerinin fiyatları İktisat ve Ticaret Bakanlıklarınca tesbit edilmesi kararlaştırılmıştır. Sanayi hammaddeleri dışındaki zirai ürünlerinin fiyatları Ziraat ve Ticaret Bakanlıklarınca tesbit edilecektir.

- Azami satış fiyatı belirlenmiş olan ürünlerin fiyatları, o ürünün maliyetine, satıcının dahil olduğu grup için belirlenen azami kar oranının eklenmesi ile bulunacaktır.

- Diğer yandan Ticaret Bakanlığına gerekli gördüğü ürünlerin tüketimi ve satış şekli ve miktarını belirleme yetkisi verilmiştir.⁹³

Görüldüğü gibi hükümet, yeni ofisler, iaşe müsteşarlıkları kurmasa da belediyeler, fiyat ve kar oranını belirleme görevini üstlenmiştir. Böylece savaşın başında uygulanan fiyat politikasına dönmüş oluyordu.

⁹³ Oruç-Yırcalı, a.g.e., s.321-330.

Son dönemde üretimdeki artış ile tarım ürünlerinin pazara ulaşımında sağlanan gelişmeler nisbi olarak fiyat artış oranlarını düşürmüştür ise de, savaş sonunda, 1940 yılının başına göre enflasyon oranı yaklaşık % 400'ü buluyordu. Bu artışın yanında “mal darlığı ve unlu maddelerin vesikaya bağlanması spekülasyon kazanç imkanlarını yaratmış, “harp zengini” denen bir sınıfın ortaya çıkmasına, geliri sabit olanların ise moral bakımından zayıflamalarına yol açmıştır.”⁹⁴

C. SAVAŞ DÖNEMİ EKONOMİSİNİ KONTROL ETMEYE YÖNELİK POLİTİKALAR VE SAVAŞ EKONOMİSİNİN FİNANSMANI

1. Tüketim Kontrolü ve Karne Uygulaması

Türkiye’de Savaş ekonomisinin uygulama konuluğu ile tüketimin kontrolüne yönelik girişimler arasında bir yıllık bir süre vardır. Çünkü, İaşe problemlerinin çözümünün iki aşamada gerçekleşebilecek olması (yani ilk olarak ürüne el koymak, daha sonra bu ürünü dağıtmak), kurumsal düzenlemeler yapılmasını gerekli kılmıştır.⁹⁵ Gerçi savaş ekonomisine ilişkin politikaların sınırlarını ve işlevlerini belirleyen Milli Korunma Kanununun 21. maddesi “Hükümet lüzum gördüğü maddelerin istihlakını, satışını ve imalini men edebileceği gibi bunların istiklak, satış ve imal şekil ve miktarını da tayin ve takib edebilir.” diyor ise de bu maddenin doğrudan tüketimi sınırlayıcı uygulamasına 1941’de geçilmiştir. Savaş ekonomisinin yürütücüsü durumundaki Koordinasyon kurulu 14.2.1941’de aldığı 102 sayılı karar ile İaşe Müsteşarlığının kurulmasını öngörmekte ve Müsteşarlığa “memleketin ihtiyaçlarının icap ettirdiği şekilde ithal, ihraç, stok ve tavzi işler ile istihlakı tanzim ve tedbir” görevi verilmiştir.⁹⁶ İaşe müsteşarlığının üstlendiği bu işlevi desteklemek için hükümet aynı tarihte 103 sayılı karar ile Petrol Ofisi ve 104 sayılı karar ile de Ticaret Ofisi kurulmuştur. Petrol Ofisinin işlevi petrol ürünlerini satın almak ve satmak, bu ürünleri ithal etmek ve fiyatlarını belirlemek ile bu ürünlerin dağıtımını üstlenmek olarak belirlenmiştir. Ticaret

⁹⁴ Alacaklıoğlu, Suat, *Cumhuriyetimizin Ekonomik Kalkınmasında Özel Teşebbüsün Yeri*, İstanbul Ticaret Odası Yayını, İstanbul, 1974, s. 24.

⁹⁵ Pamuk, Şevket, “II. Dünya Savaşı Yıllarında İaşe Sorunu ve Köylülük”, *Tarih ve Toplum*, Cilt: 6, Sayı: 35, İstanbul, 1986, s. 281.

⁹⁶ Bengi, a.g.e., s.126.

Ofisinin ise “her türlü iye madde ve malzemesini satın almak, satmak ve bu hususta icabeden ithalat ve ihracatı yapmak ve memleketin muhtelif mahallerinde stoklar vücuda getirmek veya bu işleri mevcut veyahut kuracağı teşekküller vasıtası ile gördürmek” işleri ile uğraşması öngörülmüştür.⁹⁷

Ancak, 1942 yılında örgütlerin karne uygulamasında yetersiz kalacağı düşüncesi ile 16.3.1942 tarih, 295 sayılı karar ile Dağıtma Ofisi kurulmuş ve bu yeni örgüte her türlü ürünü, ordu ve halk için satın alma ve dağıtma görevi verilmiştir.⁹⁸ Dağıtma Ofisine yardımcı olmak ve en küçük yerleşim birimlerine dahi dağıtımın düzenli yapılabilmesini sağlamak için 5.5.1942 tarih, 319 sayılı kanunla Dağıtma Birlikleri kurulmuştur. Karara göre şehirlerde her 250 evlik veya 1000 nüfusluk halk kitlesi bir Halk Dağıtma Birliğini oluşturmaktadır. Halk Dağıtma Birliklerinin görevleri kısaca şöyledir:

- Hükümet tarafından dağıtılması kart usulüne bağlanmış olan maddelerin kartlarını dağıtmak,
- Doğrudan doğruya tüketiciye dağıtılması hükümetçe karar verilen ürünlerin dağıtımını sağlamak,
- Fazla kart dağıtımına engel olmak,
- Perakendeci esnaf dolayısı ile yapılacak dağıtımlarda hangi gün hangi bakkal ve mağazadan ne alınabileceğinden birlik üyelerini bilgilendirmek⁹⁹

Halk Dağıtma Birliği (HDB) karne uygulamasında, karnelerin dağıtımını ve ürünlerin paylaştırılmasındaki yasal işlevleri büyük ölçüde ABD’deki yerel dağıtma birlikleri ile benzerlik gösterir. Zira bu ülkedeki karne uygulaması sürecinde bölgesel kupon bankaları oluşturulmuş ve bunların yönetimi yerel yöneticilere bırakılmıştır. Dolayısı ile Türkiye’nin savaşa girmemesine karşın savaş ekonomisinin gerektirdiği örgütsel yapıyı kurmaya çalıştığını söyleyebiliriz.

Hükümet tüketimi kontrol etmeye yönelik kurumsal yapılanmayı oluşturmasının ardından, bu kurumları kullanarak çeşitli ürünlerin tüketimlerini kontrol etmeye yönelmiştir. Böyle bir yönelimin iki gerekçesi vardır;

⁹⁷ Bengi, a.g.e., s.129, 132.

⁹⁸ Dağıtma Ofisinin kuruluş kararı metni için bkz: Bengi, a.g.e., s. 291–293.

⁹⁹ Bengi, a.g.e., s. 328-331.

- Tüketim malları fiyatlarının daha hızlı yükselişi ve bunun neden olduğu karaborsa piyasası,
- Ordu iaşe probleminin gittikçe ağırlaşması.

Bu nedenlerden dolayı Refik Saydam Hükümeti, sorunu etkili bir kontrol mekanizması ile çözebileceğini düşünmüştür. Bunun için de dar gelirliilerin yüksek enflasyondan ve karaborsa piyasasının neden olduğu fiyat kargaşasından korunmalarını sağlamak ile zorunlu tüketim mallarına yönelik stokçuluğu engellemek için karne uygulamasına geçmiştir.

Karne uygulamasına geçiş birden bire olmamış, tedrici bir geçiş politikası izlenmiştir. Önce ülkenin ekonomik yapısı ve kişi başına gelirin bir sonucu olarak temel gıda niteliğinde olan ekmeğin üretim ve satış koşullarına denetim getirilmiştir. 18 Şubat 1941’de alınan 115 sayılı karar ile Ankara, İstanbul ve İzmir’de belediye sınırları içinde, diğer maddeler hariç, *“100 kilo buğdaydan 84.86 kilo arasında un alınacak surette tek tip olarak imal edilen unlarla, bu unlardan yapılan ekmekler istihlak olunur... Unların imalinde kullanılacak buğday harmanların asıllarında mevcut çavdarla birlikte azami % 15’i geçmeyecek nisbette çavdar katılır.”*¹⁰⁰ Ekmek üretiminin nasıl yapılacağına ilişkin alınan bu kararın ardından 13.1.1942’de *“Ekmek ve Ekmeklik Hububat İstihlakının Tahdidine Dair Karar”* ile ekmek karneye bağlanmıştır.¹⁰¹ 247 sayılı karar ile günlük ekmek dağıtma miktarı şöyledir:

7 yaşına kadar çocuklar (7 yaş hariç)	187.5 gr.
7 yaşından yukarı olanlar	375 gr.
Ağır işçiler (sanayi, maden, bina, taş ocağı vb.)	750 gr.

“Alınan bu karar ile aynı zamanda buğday ve diğer ekmeklik hububat unlardan ekmekten gayri unlu maddelerin yapılması ve satılması men olunmuştur. Lokantalarda resmi daire ve müesseseler ve eşhas tarafından işletilen aşevlerine yapılacak hamur

¹⁰⁰ Bengi, a.g.e., s. 143.

¹⁰¹ Ulus, 13 Ocak 1942, Cumhuriyet 13 Ocak 1942.

işleri de memnu maddeler arasındadır.”¹⁰² Ekmeğin üretim sürecinde kullanılacak hububatın bileşimine kadar kontrolü elinden bırakmayan hükümetin bu kararları sürekli olmamıştır.¹⁰³ Çeşitli sapmalar göstermiştir. Tüketime kontrolü açısından açık bir örnek, üretiminin düştüğü yıllarda ekmeğin yapılışındaki bileşimin sık sık değiştirilmesi halkın üretici ve bürokrat ile birbirine düşmesine neden olmuştur. İzmir’de palamutun küspesinin una karıştırılması sonrası, moloza benzer bir ekmeğin çıkması bürokratları bile çaresizliğe sürüklemiştir.¹⁰⁴ “*Bu zamanda tabiatile buğdayın içine mısır, arpa, yulaf velhasıl ne uygunsu karıştırıldı. Yine de karın doyurmuyordu. Kestane, fındık, kuru üzüm vesair yemişler, karın doyurmak için mevki aldılar.*”¹⁰⁵ İaşe darboğazı savaş boyunca orduyu ve halkı etkiledi. Bazı dönemlerde halka verilen günlük ekmek miktarı 150 gr’a kadar düşmüş ve ancak 1944 yılının sonunda yeniden 7 yaşından büyükler için 375 gr olmuş, Ocak 1945’de ise bu miktar 450 gr’a yükseltilebilmiştir.

Hükümetin tüketim kontrolü genel iktisat politikasının bir parçası idi. Bundan dolayı da Refik Saydam’ın başbakanlığı dönemi ile Şükrü Saraçoğlu’nun başbakan olduğu ilk aylardaki tüketim kontrolüne yönelik uygulamalar farklı olmuştur. Şükrü Saraçoğlu hükümetinin ilk kurulduğu günlerde serbest fiyat mekanizmasına işlerlik kazandırmaya yönelik çabaları nisbi olarak tüketim kontrollerini azaltmış ise de bu çabaları sonuçsuz kalması, kontrollü ekonominin gücünü daha arttırmasına neden olmuştur. Tüketim üzerinde uygulanan kısıtlamalar ancak savaşın sonuna doğru kaldırılmıştır. Uygulamanın biçimi halkın yönetime karşı bir güvensizlik duymasına neden olmuş, sonuç olarak tarım sektöründeki küçük ve orta büyüklükteki çiftçiler gibi kentlerdeki küçük burjuvazinin CHP’den vazgeçmesine kaynaklık etmiştir. (Köylünün CHP ile çatışması sadece üretime yapılan müdahalelerden dolayı değildir. Köylü, aynı zamanda hükümetin uyguladığı genel ekonomi politikasının bir sonucu olarak düştüğü durumdan partiyi sorumlu tutmuştur. Bunda da pek haksız değildir. Çünkü köylü, esnaf ile olgunlaşmaya çalışan burjuvazi arasında kalmıştır. Eşraf “*köylere kadar sokularak ardiye ve depolarında istif ettikleri gaz yağı, bez, elbise, ayakkabı ve hatta ziraat*

¹⁰² Bengi, a.g.e., s. 248.

¹⁰³ Koçak, Cemil, “Türkiye’de Karneli Yıllar”, *Tarih ve Toplum*, Cilt: 5, İstanbul, Ocak 1986, s.25-27.

¹⁰⁴ Aydemir, a.g.e., 203.

¹⁰⁵ Ahıskalı, Yusuf, “Harp İktisadiyatımız”, *Bütün*, Sayı: 30, 1940, s. 34.

*aletleri gibi köylünün zaruri ihtiyaçlarını azar azar, gizli, kaçak satışa çıkararak müstahsilin elindeki her türlü hububat ve gıda maddelerini çekip almışlar, sonunda birkaç misli fiyatla köylünün darda kaldığı bir sırada kendi tabirlerince canlarına yetmişlerdir.”*¹⁰⁶

2. Varlık Vergisi

2.1. Varlık Vergisi Kanununun Çıkarılması

II. Dünya Savaşının devam ettiği yıllarda, bütün ısrarlara rağmen savaşa katılmayan Türkiye, sınırlarını korumada başarılı olurken, ekonomik yapıyı korumakta zorlanmıştır. Bir milyona yakın bir ordunun beslenmesi ve silah altına alınan aktif nüfusun üretim dışında kalması, bu yıllarda Türkiye ekonomisini felce uğratmış durumdadır. Savaş başlayıp da bir milyona yakın asker silah altına alınınca, iktidarın çözmek kaldığı bir numaralı mesele artan askeri masrafları karşılamak olmuştur. Bu gelişmeler sonucu 1939-1945 yılları arasında, milli savunma harcamaları, bütçe giderlerinin % 54,71’ini oluşturmuştur.¹⁰⁷

1938’den 1942 yılına kadar piyasada dolaşan para miktarı, hükümetin cari harcamaları için açıktan para basması sonucu üç kat artarak, toplumsal temelleri sarsacak biçimde bir enflasyona neden olmuştur. 1942 yılından başlayarak, hükümetin kira artışlarını sınırlamasına karşın, İstanbul ve Ankara gibi büyük kentlerde toptan eşya fiyatları üç kat artmıştır. Ertesi yıl ise, yaşam koşulları daha da zorlaşmış, özellikle gıda maddelerindeki artış altı katına ulaşmıştır. Karne uygulamasının, alıcı ve satıcıların tüm denetimine karşın etkisiz kalması, “*Tezgah altından ödeme*” nin yaygınlaşmasına koşut olarak, birçok ithalatçı, ihracı ve komisyoncunun karaborsa faaliyetleri, aşırı kârların gerçekleşmesi sonucunu getirmiştir.¹⁰⁸

Yukarıda sıraladığımız gerekçeler, Başbakan Refik Saydam’ın ani ölümü sonucunda yeni hükümeti kuran Şükrü Saraçoğlu’nu bazı önlemler almaya zorlamıştır. Başbakan Saraçoğlu 5 Ağustos 1942 günü TBMM’de okuduğu hükümet programında

¹⁰⁶ AYTEKİN, Halil, “Köylerin Bugünkü İaşe Durumu”, *Yurt ve Dünya*, Sayı: 36, 1943, s.487.

¹⁰⁷ TIMUR, Taner, *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Yayınevi, Ankara, 1997, s.209.

¹⁰⁸ EKİNCİ, Necdet, *İkinci Dünya Savaşından Sonra Türkiye’de Çok Partili Düzene Geçişte Dış Etkiler*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1997, s.180.

gittikçe artan fiyatlardan ve alınacak ekonomik tedbirlerden bahsederek sözlerini şöyle tamamlamıştır:

*“Arkadaşlar biz Türküz, Türkçüyüz ve daima Türkçü kalacağız. Bizim için Türkçülük bir kan meselesi olduğu kadar ve lâakal (en az) o kadar bir vicdan ve kültür meselesidir. Bizde imtiyazlar ve sınıflar asla mevcut olmadı... Biz ne sarayın, ne sermayenin, ne de sınıfların saltanatını istiyoruz. İstedığımız sadece Türk milletinin hâkimiyetidir.”*¹⁰⁹

“Türkçülük” kavramını öne çıkaran bu konuşmanın da etkisiyle, basında zaten örneklerine daha önce de rastladığımız gayrimüslüm karşıtı yayın siyaseti artarak devam etmiştir. Bu yayınlarda genellikle gayrimüslimlerin hırsızlık, karaborsacılık, soygunculuk, vurgunculuk ve ihtikâr fiilleri ile ilişkilendiren haberler öne çıkarılmıştır. “İki Yahudi çocuğu hava kurumu için toplanan rozet paralarını çaldılar”¹¹⁰ haber başlığı ve bir karikatürde yer alan, “- Yahudiler İstanbul’a altın kapı diyorlarmış. – Nasıl demesinler 100 kuruşluk malı, 350’ye satıyorlar.”¹¹¹ sözleri bu yayın siyasetine örnek olarak verilebilir.

Basında özellikle, Hükümetin vurgunculukla mücadele edilmesine ilişkin yazılar çıkmaktaydı¹¹²: “Acaba cezalar mı çok hafif geliyor yoksa bir takım kazançlara yeni hükümet tedbirlerinin halk iaşesi üzerinde istendiği gibi hareket etmek hakkı vermekte olduğu mu sanılmıştır? Kim diyor ki halk hükümeti zaruri geçim maddelerini kontrolsüz ve bunları kolay, çabuk ve bol kar mevzuu edinmek isteyen kimseleri takipsiz bırakabilir?”

Her halde şurası görülüyor ki bir kısım vatandaşlar, gazetelerde okuduğumuz adlarına soyadlarına göre, bir çoğu öz Türk kanından vatandaşlar, bu harbin buhranlarını zengin olmak için müstesna bir fırsat sayılmaktadır. Asıl illet bundandır.”

Savaş boyunca yaşanan ekonomik bunalım, bütçe açıkları, enflasyon ve vurgunculuk, Varlık Vergisi adı altında olağanüstü bir uygulamanın gerekli koşullarının

¹⁰⁹ *Ayin Tarihi*, Sayı 105, Ağustos 1942, s.31-32; Aktar, Ayhan, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s.142-143.

¹¹⁰ Cumhuriyet, 31 Ağustos 1942.

¹¹¹ Cumhuriyet, 25 Şubat 1944.

¹¹² Ulus, 5 Eylül 1942.

oluşmasına yol açmıştır.¹¹³ Türkiye’de savaş döneminde uygulamaya konan ve bir servet vergisi olan Varlık Vergisi, konusu nedeni ile değil, uygulanış biçimi ile öne çıkmıştır. Varlık Vergisi, diğer olağanüstü servet vergileri gibi, savaş nedeni ile ortaya çıkan aşırı kazançların vergilendirilerek kamuya ek bir finansman yaratmanın yanında bir anlamda düşük gelirlilere karşı bir vergi adaleti sağlamaya yönelik geleneksel servet vergisi amaçları taşımakla birlikte uygulamaya konuluş açısından farklı amaçları da içeriyordu. Verginin öncül ve ardıl amaçları şunlardır:

- Vergi gelirini artırmak,
- Verginin ödenişi sürecinde ortaya çıkacak ürün arzı fazlalığı yolu ile fiyatları düşürmek,
- Açıkça ifade edilmemekle birlikte, zımni olarak ticaret kesimindeki gayrimüslimleri tavsiye ederek milli burjuvaziye bir rant yaratmaktır.

Varlık Vergisi Kanunu, ilk olarak Başbakan Şükrü Saraçoğlu tarafından hazırlanmış, hazırlık çalışmalarına Maliye Bakanı Fuat Ağralı, Müsteşarı Esat Tekeli, ve Teftiş Kurulu Başkanı Şevket Adalı katılmıştır.¹¹⁴ Necdet Ekinci’ye göre, önceleri ekonomik konularda liberal uygulamaları benimseyen Saraçoğlu Hükümetinin, daha sonraları Varlık Vergisi Kanunu, Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu ve el koyma yöntemleri gibi daha önce başvurulmayan radikal önlemlere yönelmesi, üzerinde durulması gereken önemli bir noktadır.¹¹⁵

Tek Parti yönetimi altında Türkiye’de Varlık Vergisinin yasallaştırıldığı 1942 yılının Kasım ayı, daha önce de belirttiğimiz gibi, II.Dünya Savaşının ülkede oluşturduğu sıkıntı ve darlıklardan yararlanan, kişi ve çevrelerin vurgunculuğunun, karaborsacılığının, her türlü haksız kazanç sağlamanın doruğa ulaştığı bir dönemdir. Savaş yıllarında ortaya çıkan bu haksızlığın düzeltilmesi amacıyla, yasal düzenleme yapılması gereğinin ilk işareti, 1 Kasım 1942’de yaptığı Meclis açış konuşmasında Cumhurbaşkanı İnönü’den gelmiştir. İnönü bu konuşmasında, “...*Bulanık zamanı, bir*

¹¹³ Goloğlu, Mahmut, *Milli Şef Dönemi (1934-1945)*, Kalite Matbaası, Ankara, 1974, s.175; Ekinci, a.g.e., s.181.

¹¹⁴ Koçak, Cemil, “Siyasal Tarih (1923-1950)” *Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye 1908-1980*, Cilt: II; Yayın Yön. Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul, Ekim 1995, s.369; Ekinci, a.g.e., s. 180.

¹¹⁵ Ekinci, a.g.e., s. 180.

daha ele geçmez fırsat sayan bataklı çiftlik ağası ve elinden gelse teneffüs ettiğimiz havayı ticaret metai yapmaya yeltenen gözü doymaz vurguncu tüccar”lardan söz etmiş, üç beş yüz kişiyi geçmeyen bu insanların “vatana karşı aşikâr olan zararlarını gidermek yolu” üzerinde durmuştur. İnönü konuşmasının devamında, “Ticaretin ve iktisadî faaliyetlerin serbestliğini bahane ederek milleti soymak hakkını hiç kimseye, hiçbir zümreye” tanımamak gerektiğini belirtmiştir.¹¹⁶

Cumhurbaşkanı İnönü'nün bu konuşmasının ardından, hükümet hazırladığı kanun tasarısını 9 Kasım'da Meclise getirmiştir. Başbakan Saraçoğlu tasarımı sunuş konuşmasında, ülkenin içinde bulunduğu ekonomik durumu ve bunun yarattığı sonuçları anlatmış ve bu nedenle bazı önlemlerin gereğinden söz etmiştir. Başbakan Saraçoğlu Mecliste yaptığı bu konuşmada Varlık Vergisi ile ilgili olarak şu düşünceleri ileri sürmüştür:

“Harb yıllarında en çok parayı tüccarlar kazandığı için bu varlık vergisinin en büyük yükünü bittabi taşıyacaktı... Verdikleri vergi ve yaptıkları iş malum olan bu sınıf malum olan bu sınıf mensubları hakkında kazandıkları paraların komisyonca takdir edilen bir kısmını vergi olarak istemekte tereddüd duymuyoruz ve beşyüz liradan aşağı bir mükellefiyet teklif etmemiş olduğumuza göre fakirleri ve zayıfları bu vergiden tamamen muaf tutmaktayız.”¹¹⁷

Saraçoğlu konuşmasının devamında, ikinci matrah olarak han, hamam ve apartman sahiplerini, üçüncü matrah olarak ise büyük çiftçileri göstermektedir. Yine kurulacak altışar kişilik komisyonlar, verginin şahıslara göre miktarını belirleyecekler, vali ve kaymakamlar komisyonlara başkanlık edecek, defterdar veya malmüdürleri ise komisyonlarda maliyeyi temsil edecekler. Başbakan konuşmasının aşağıdaki bölümünde ise Varlık Vergisinin nasıl uygulanacağını ve uygulamanın hangi yönde gelişeceğini ipuçlarını vermektedir:

“... Vergilerin tesbit ve îanı için 15 gün koyduk. Bunu takib eden 15 gün içinde tahsilatı şart koyduk. Bu müddeti takib eden birinci haftada yüzde bir fazlasile, ikinci haftada ise yüzde iki fazlasile tahsili şart koştuk. Parayı vermeyenler için bir taraftan

¹¹⁶ TBMM. Zabıt Ceridesi, D. VI, C. 28, İ.4, C.1, 3.İ, s.4; ayrıca İnönü diyor ki..., 107; Cumhuriyet, 2 Kasım 1942; İkinci, a.g.e., s.183; Şenşekerci, Erkan, *Türk Devriminde Celal Bayar (1918-1960)*, Alfa Yayıncılık, İstanbul, 2000, S. 174.

¹¹⁷ TBMM. Z.C., D. VI, C. 28, İ.4, C.1, 3.İ, s.26.

tahsili emval kanunu harekete geçirmekle beraber diğer taraftan mükellefleri amele teşkilâtına göndermeği hem işçi tedarikini hemde para tahsilini kolaylaştırıcı müeyyideler addettik.”¹¹⁸

Başbakan Şükrü Saraçoğlu gazete başyazarlarının katıldığı bir toplantıda vergi tasarısının amacını şu ifadelerle anlatmaktadır:

“Tarihin önemli bir devresinde yaşıyoruz. Harp, bütün dünyanın ekonomik muvazenesini bozmuştur. İthalat ve ihracatımız durmuştur. Ne mallarımızı dışarıya sevk edebiliyor, ne de gerekli maddeleri ithal edebiliyoruz. İngiltere ile yaptığımız ticaret, piyasamızı doyuracak durumda değildir. Harp bugün sınırlarımızın dışındadır. Fakat biz her her ihtimale karşı hazırlanmak zorundayız. Askerî masraflarımız büyüktür. Bütçemiz açıktır. Bunu devlet gelirleriyle, mevcut vergilerle kapatmak mümkün değildir. Memleketimizde dış memleketlere iş yapmak imkânını bulan bazı sermayedarlar, komisyoncular, karaborsacılar büyük servetler yapmışlardır. Halk sefalet içinde, harp güçlükleri içinde kıvranırken, bunlar kendilerine büyük kârlar sağlamışlardır. Şimdi Varlık Vergisiyle, hem hükûmetin zorluklarını karşılamak, hem de, dar gelirli sınıfın geçim sıkıntısını çözmek için, hükümet böyle bir verginin konmasına lüzum görmüştür. Şimdi gazetecilerden istediğim, bu kanunun niteliğini halka anlatmaları, bunun halkın ve memleketin yararına olduğunu genel eskâra bildirmeleridir.”¹¹⁹

Saraçoğlu, bu toplantıda gerçekten oldukça korkunç bir tablo çizmiş, adeta çaresizlikten yakınmıştır. Saraçoğlu ithalatın ve ihracatın durduğunu, buna karşın askeri amaçlı harcamaların her geçen gün arttığını ifade ederek, karaborsanın ve pahalılığının artmasından yakınmıştır. Ancak burada dikkat edilmesi gereken noktalardan biri de Saraçoğlu'nun İngiltere ile süregelen dış ticaretin yetersizliğinden yakınmış olmasıdır. Bir taraftan Almanya'nın Avrupa'daki etkinliğinin artması, diğer taraftan dış ticaret dengelerinin düzeltilmeye ihtiyaç duyulması Saraçoğlu Hükümetini Almanya ile daha çok yakınlaştırmaya zorlayacaktır. Nadir Nadi de o dönemin ekonomik tablosunu çizerken benzer ifadeler kullanmakta ve döneme ilişkin şu bilgileri vermektedir:

¹¹⁸ TBMM. Z.C., D. VI, C. 28, İ.4, C.1, 3.İ, s.26; Cumhuriyet, 12 Kasım 1942, Ulus 12 Kasım 1942; Ekinci, a.g.e., s. 183.

¹¹⁹ Aktar, a.g.e., s.186, Sertel, Sabiha, *Roman Gibi*, Belge Yayınevi, İstanbul, 1987, s. 239; Şenşekerci, a.g.e., s. 175.

“Askere alınan erler yüzünden üretim gücümüz azalmış, tüketim ihtiyaçlarımız artmıştı. Devlet, masraflarını karşılarken fiyat yükselmelerini önlemek amacıyla yürürlüğe konan Milli Korunma Kanunu ne istifçiliğe, ne de karaborsacılığa engel olabilmmişti. Enflasyon gittikçe göze batar bir hâl alıyordu. 1939 yılında 270 milyon lirayı bulan bütçemiz 1942’de 400 milyona yaklaşmıştı. Paramızın değeri habire düşüyordu.”¹²⁰

Görüldüğü gibi, askere almalar, buna paralel olarak üretimin düşmesi ve olası bir savaşın hazırlıkları nedeniyle bir yandan bütçe açıkları artarken, diğer yandan paranın değeri düşmektedir. Cemil Koçak’a göre Varlık Vergisi, savaş yıllarında elde edilen servet ve kazançlara, bir ölçüde müsadere görüntüsü altında, hükümet tarafından el konulmasına imkân tanıyan bir düzenlemeydi. Varlık Vergisi, ellerinde önemli bir miktarda servet birikimi olan kent, ama özellikle de İstanbul ticaret grubuna karşı düşünülmüştü.¹²¹ Korkut Boratav da benzer düşüncelerle bu verginin amacını, *“Yüzde 25 kararı ile büyük çiftçiye ve aracı tüccara intikal eden büyük kazançları, kısmen aynı tüccardan, fakat daha ziyade dış piyasalara dönük İstanbul burjuvazisinin sırtından finanse etmek”* olarak yorumlamaktadır.¹²² Nadir Nadi ise anılarında o günlere ilişkin olarak şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

“Kulaktan kulağa fısıldanan, hatta yüksek sesle anlatılan özel gerekçeye göre bu kanun piyasayı azınlık unsurlarının egemenliğinden kurtarıp Türklere açmak gibi, birincisinden bekliyeceğimiz hizmeti yok edici bir ikinci amaç daha taşıyordu. Yani ‘bundan böyle milleti azınlık zenginleri soymasın da Türk zenginleri soysun’ mu demek istiyordu bu gerekçe?”¹²³

Sabiha Sertel ise konuya tarihsel süreç açısından bakmakta, Varlık Vergisini *“Ekonomiyi Türkleştirme Politikası”* olarak değerlendirmektedir. Sertel’e göre Varlık Vergisi Kanunu, *“İttihat ve Terakki döneminden beri sürdürülmeye çalışılan millileştirme siyaseti”* nin bir parçasıdır. Sabiha Sertel anı kitabı *Roman Gibi*’de bu konu ilgili düşüncelerini şu cümlelerle ifade etmektedir:

¹²⁰ Nadi, Nadir, *Perde Aralığından*, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul, 1964, s.234.

¹²¹ Koçak, a.g.e., s.506.

¹²² Boratav, a.g.e., s.301; Koçak, a.g.e., s. 506.

¹²³ Nadi, a.g.e., s. 235.

*“Atatürk, yabancı sermayeye, memleketin ekonomisini elinde tutan azınlık sermayesine karşı, Türk burjuvazisinin geliştirilmesini istiyordu... Devletçiliğin amacı yabancı sermayeye karşı, Türk burjuvazisini korumak, emperyalistlerin ekonomik, politik nüfuzlarını kırmaktı. Birçok yabancı şirketlerin kaldırılması, yabancı sermayeye karşı sınırlar konması bu amaca dayanıyordu.”*¹²⁴

Kanun tasarısının daha Mecliste görüşülmediği günlerde, gazetecilerin bu yasayla daha çok azınlıkların vergilendireceğini düşünmeye başladığı görülmektedir. Başbakan Şükrü Saraçoğlu, kanun tasarısı Mecliste görüşülmeden önce, bir basın toplantısı için gazetelerin başyazarlarını Ankara’ya davet etmiş, başyazarlar toplantıya katılmak için Ankara’ya giderken konuyu trende tartışmışlardır. Trende Akşam gazetesi başyazarı Necmeddin Sadak, Vakit gazetesi sahiplerinden ve yazarlarından Hakkı Tarık Us ve Tan gazetesinden Sabiha Sertel yer almaktadır. Sabiha Sertel’in aktardığına göre Akşam gazetesinden Necmeddin Sadak, *“Milli burjuvazinin gelişmesini istediğimiz bu devirde, bunların kazançları, servetleri üzerine böyle ağır bir vergi koymak bu sınıfın gelişmesini durduracaktır.”* sözleriyle vergiyle hakkındaki endişesini belirtirken, Vakit gazetesi sahiplerinden Hakkı Tarık ise verginin daha ziyade *“azınlık sermayedarlarını”* zayıflatacağını ileri sürmüştür.¹²⁵ Görüldüğü gibi tasarı henüz yasallaşmadan gazeteciler yasa ile hedeflenen amacı kendi aralarında tartışmaya başlamışlardır.

Bu tartışmanın yapıldığı günün ertesinde, Başbakan Saraçoğlu’nun basın toplantısında Tarık Us Başbakan’a *“Memleketimizde en büyük servetler, azınlık sermayedarlarının elinde toplanmıştır. Türk sermayedarları henüz palazlanma halindedir. Bunlara eşit vergi koymak, millî ekonomimiz için zararlı değil midir?”* sorusunu yöneltmiş, Saraçoğlu bu soruya şu politik yanıtı vermiştir: *“Kanun önünde vatandaşları birbirinden ayıramayız. Büyük servetler en çok kimin elinde ise, onlar daha çok vereceklerdir. Bu vergi 15 gün içinde ödenecektir. Vergiyi ödemeyenlerin veya kısmen ödeyenlerin mallarına el konacaktır.”*¹²⁶ Saraçoğlu’nun sözleri, gerçeği tam vurgulamamakla birlikte verginin baskı yolu ile alınacağını sezdirmektedir.

¹²⁴ Sertel, a.g.e., s.193-194.

¹²⁵ Sertel, a.g.e., s.236-237; Ekinci, a.g.e., s. 184.

¹²⁶ Sertel, a.g.e., s.239.

2.2. Varlık Vergisinin Uygulanması

Yukarıda verdiğimiz konuşma, tartışma ve eleştiriler sonrasında tasarı Mecliste 11 Kasım 1942’de görüşülmüş ve aynı gün kabul edilerek yürürlüğe girmiştir.¹²⁷ Kanunla, servet ve kazanç sahiplerinden “*servet ve fevkalâde kazançları üzerinden alınmak ve bir defaya mahsus olmak üzere*” Varlık Vergisi adıyla bir mükellefiyet meydana getirilmiştir. Kanuna göre, servet ve kazanç sahiplerinin mükellefiyet derecelerini belirlemek amacıyla her vilayet ve kaza merkezinde mahallin en büyük mülkî amirinin başkanlığında, defterdar, ticaret odası ve belediyenin seçeceği iki üyeden oluşan komisyonlar kurulacaktır. Komisyon kararları kesindir, bu kararlara karşı idarî ve adlî yargı organlarında dava açılmaz. Kanunla 2500 lirayı aşan kira gelirleri ve değeri 5000 lirayı aşan arsa ve binalar vergilendirilirken, ücret ve maaşlar vergi dışında tutulmuştur. Kanunla ağırlık olarak büyük çiftçiler, komisyoncular ve tüccarlar vergilendirilmişlerdir. Mükelleflerin ödeyeceği vergi oranı kanunda belirtilmemiş olup tamamen komisyonların takdirine bırakılmıştır. Komisyonlar, onbeş gün içinde mükellefleri ve ödeyecekleri vergi miktarını tesbit edecek, hazırlanan listeleri mahallin yerel basınında yayınlayarak mükelleflere duyuracaklardır. Varlık Vergisi Kanununun 12. maddesine göre ise, vergisini ödemeyen mükellefler borçlarını, icra-haiz ve zorunlu çalıştırma yolu ile ödeyeceklerdir.¹²⁸

Kanunun uygulanmasına ilişkin asıl gerçeği Başbakan Şükrü Saraçoğlu CHP Meclis Grubunun gizli oturumda ifade etmiştir. Saraçoğlu’nun bu konuşmasında, kanunun yazılı metninde ve Başbakanın tasarımı Meclisteki sunuş konuşmasında rastlayamadığımız asıl gerçeği görmekteyiz. Saraçoğlu’nun CHP Grubunda yaptığı bu konuşmaya göre, Varlık Vergisi Kanunu “*bir devrim kanunudur*” ve “*Bize ekonomik bağımsızlığımızı kazandıracak bir fırsat karşısındayız.*” Saraçoğlu ekonomik bağımsızlığın nasıl kazanılacağı konusuna ise, “*Piyasamıza egemen olan yabancıları böylece ortadan kaldırarak Türk piyasasını Türklerin eline vereceğiz*” sözleriyle açıklık getirmektedir.¹²⁹ Türkiye’de yaşayan azınlıkların “*piyasamıza egemen olan yabancılar*”

¹²⁷ 4305 No’lu Varlık Vergisi Kanunu için bkz.: Resmi Gazete, 12 İkinciteşrin 1942; ayrıca, Ökte, Ek.217. vd.

¹²⁸ *Düster*, 3. Tertip, XXIV, 9-11; Aktar, a.g.e., s.182; Ekici, a.g.e., s. 186-189, Aktar, a.g.e., s. 182; Ekinci, a.g.e., s. 186-189

¹²⁹ Koçak, a.g.e., s. s.508; Ekinci, a.g.e., s. 184; Barutçu, Faik Ahmet, *Siyasi Anılar (1934-1954)*, İstanbul Yay., İstanbul, 1977, s. 263.

olarak değerlendiren Başbakanın bu sözleri, yaklaşık onaltı aya devam edecek Varlık Vergisi uygulamasının daha çok azınlıklar üzerinde yoğunlaşacağına habercisi olması bakımından çok önemli sayılmalıdır. Zaten, Maliye Bakanlığı da, “*Harp ve ihtikâr dolayısı ile kazanılan fevkalâde kazançları kanunlarımız vergilendirmemekte olduğu ve bu sebeple bilhassa ekalliyetlerin büyük servetler iktisap ettiği*” görüşündedir.¹³⁰

Kanunun yürürlüğe girmesinden sonra basında, Başbakanın ve Sıkıyönetim Komutanlığının verdiği talimat doğrultusunda, genellikle vergi ile ilgili olumlu değerlendirmeler yapılmıştır. Örneğin Tan’da Zekeriya Sertel, listelerin asıldığı gün yayınlanan yazısında, Varlık Vergisinin sosyal ve ekonomik yaşamımızda hayırlı sonuçlar doğuracağına inandığını belirterek, şu düşünceyi savunmuştur:

“*Varlık Vergisinin ilk neticesi, 18 milyon nüfusun iktisaden ızdırap çekmesine karşılık bu 100.000 kişinin, küçük ekalliyetin refah ve servete kavuşmasından doğan haksızlık ve adaletsizliğin tavsiye edilmiş olmasıdır... Cemiyet Varlık Vergisi ile kendisine ait olanı aldı ve adaletsizliği düzeltti... Varlık Vergisi bize şu hakikati öğretmiştir: Bir cemiyette asıl olan ferdî refah değil, millî refahtır. Millî refahın zararına ferdî refah olamaz ve olmamalıdır.*”¹³¹

Cumhuriyet’te de benzer ifadelerle yer verilerek “Varlık Vergisi”nin, “Yurddaşların sırtındaki özveri yükünü mümkün mertebe herkese bir ölçüde dağıtmak” amacıyla konulduğunu belirtmektedir.¹³² Yine Cumhuriyet’te Ahmet Hamdi Başar, Varlık Vergisini şu ifadelerle savunmaktadır:

“*Dine, ilme inanan bir adam sıfatıyla söylüyorum. Dünya yüzünde ve bütün tarih boyunca bundan daha adilane vergi olmamıştır. Musa Peygamberin emrettiği fakat kavmine tatbik ettiremediğini içtimaî adaleti biz Varlık Vergimizle temin etmiş oluyoruz. Bugün bütün dünya Yahudiliğinin Musa’nın ve Tevrat’ın büyük esaslarının kavrayış hamlesini yaratmasını dilerim. Aksi takdirde bu kavmin felaketi önlenemeyecektir.*”¹³³

¹³⁰ Ökte, Faik, *Varlık Vergisi Faciası*, Nebioğlu Yayınları, İstanbul, 1951, s.49; Ekinci, a.g.e., s. 184.

¹³¹ Tan, 18 Aralık 1942; Aktar, a.g.e., s.187.

¹³² Cumhuriyet, 18 Aralık 1942.

¹³³ Cumhuriyet, 18 Aralık 1942; Ekinci, a.g.e., s.192.

Abidin Daver de *Cumhuriyet*'te yazdığı makaleyle Varlık Vergisine destek verenler arasındadır. Daver, “*Varlık Vergisinin Manası*” başlıklı yazısında Vergiye neden destek verdiğini şu cümlelerle açıklamaktadır:

*“Bu memlekette vergi kaçakçılığı yapmak için çare ve tedbir bulan mütehasıslar yetişmiştir. Bunlar böyle zilletleri ve ihanetleri marifet sayan müesseselerden yüksek ücretler alarak onlara akıl hocalığı etmişler, yol göstermişlerdir. Sabit gelirli fakir ve orta sınıf halk yüzde 25, yüzde 30 ve daha fazla vergi verirken bu gibi ticarethaneler kazandıkları yüzbinlerden ve milyonlardan hiç denilecek kadar az vergi ödemişlerdir... İşte şimdi varlık vergisi bu gibi varlıklardan vatanın hissesini istemektedir. Varlık vergisini normal telâkki etmeyenler, bu kazançların da hiç mi hiç normal olmadığını unutmamalıdır... Varlık vergisi milletin ruhundan kopup gelen yüksek bir heyecanın eseridir. Varlık vergisini varlığı olan herkes vercektir. Büyük Millî Şefin Bursa’da söyledikleri gibi bu kanun kat’i ve ciddî olarak uygulanacaktır.”*¹³⁴

Ulus gazetesinde de, Falih Rıfkı Atay köşesinde Varlık Vergisinin gerekliliği üzerinde durmaktaydı¹³⁵: “*Varlık Vergisini ağır bulanlar olacaktır. Bunlar para bolluğu ve istiklal masrafları içine giren büyük devletlerin servet ve kazanç sahiplerinden ne kadar hisse aldığını hatırlamak istemeyenler ve ağır vazife dendiği vakit bunda yalnız ateş boyunda Türk köylülerinin canlarını vermeleri manasını almağa alışanlardır. Halkçı Hükümet vazife ve adaleten bahsederken, sadece sıkıntı çekmekte olan göz önünde tutmaz; kazanan rahat eden ve servetini artıran sınıf, hatta bunu tabii zamanda olandan, birkaç misli fazlası ile temin eden sınıf, vazife ve adelet davasında da, ayrıca imtiyazlı kalamaz.*

...Hükümete inanmak, onun tavsiyelerini tutmak ve tedbirlerini yalnız muvaffak etmeğe çalışmak, Hükümet ve halkı aldatmağa kalkışmamak lazımdır. En yenilmez sanılan zorlukların mutlaka çaresini buluruz. Bu zorlukları artıranlar, Devlet menfaatlerini ve halk menfaatlerini bir tarafa bırakarak, yalnız kendi mukaddes Ben’leri çalışanlar gaflete düştüklerini mutlaka anlarlar.”

Kanunun Mecliste onaylanmasını izleyen günlerde, öncelikle her il ve ilçede mülkî amirlerin başkanlığında komisyonlar kurulmuştur. Daha sonra bu komisyonlar

¹³⁴ Cumhuriyet, 23 Aralık 1942.

¹³⁵ Ulus, 12 Kasım 1942.

tarafından mükelleflere duyurulmak üzere vergi listeleri hazırlanmıştır. Vergi listeleri hazırlanırken, her mükellef için çeşitli vergi dairelerinden alınan raporların yanı sıra, bankalardan alınan imzasız, tasdikli bilgiler, CHP il ve ilçe başkanlıklarının raporları, Milli Emniyet Teşkilatı raporları ve “güvenilir” tüccarların beyanları, vergi matrahının belirlenmesinde temel alınmıştır.¹³⁶ Çoğunlukla CHP üyelerinden ve Müslüman Türklerden oluşan komisyonlar¹³⁷, gayrimüslimlerden, müslimlere oranla en az iki, en çok üç kat vergi alınmasını kararlaştırırken, Ankara’dan gelen bir emirle gayrimüslimlerin vergisi 5-10 kat arttırılmıştır.¹³⁸ Komisyonlar, Türk girişimcilerinin ve tüccarlarının yıllık cirolarının % 5’i kadar vergi tahakkuk ettirirlerken, Rumlara % 156, Yahudilere % 179, Ermenilere de yıllık cirolarının % 232’si oranında vergi tahakkuk ettirmişlerdir.¹³⁹

Araştırması sırasında, vergi borcunu ödemediği için Aşkale’ye gönderilen Parsh Gevrekyan’la görüşen Rıdvan Akar, kereste tüccarı Gevrekyan’a takdir edilen vergi tutarının 150 bin lira olduğunu, aynı dönemde bir kamyon kerestenin ise 25 bin liraya satıldığını yazmaktadır. Varlık Vergisinden tahakkuk eden 150 bin lira borcunu ödemeyen Gevrekyan diğerleri gibi Aşkale’ye çalışma kamplarına gönderilmiştir.¹⁴⁰ Faik Ökte ise anılarında, Gevrekyan’ın eğlenceyi seven biri olduğunu, yaptığı aşırı harcamalardan dolayı kendisine 150 bin lira vergi tahakkuk ettirildiğini yazmaktadır. Yine Ökte’nin verdiği bilgiye göre, Gevrekyan’ın vergi borcu annesi tarafından satılan bir apartmanın geliriyle ödenmiş, böylece Aşkale’den geri gelmesi sağlanmıştır.¹⁴¹ Öte yandan “*Taşnakların başıdır*” diye Kadıköylü Asodor’un vergisi dört katına, yani 400 bin liraya çıkarılırken, Moiz Kohen’in¹⁴² adlı Musevi vatandaş hakkında, Türklük

¹³⁶ Akar, Rıdvan, *Varlık Vergisi-Tek Parti Rejiminde Azınlık Karşıtı Politika Örneği*, Belge Yayınları, İstanbul, 1992, s.48; Ekinci, a.g.e., s.186.

¹³⁷ Akar, a.g.e., s. 54;

¹³⁸ Ökte, a.g.e., s.77; Ekinci, a.g.e., s. 186.

¹³⁹ Ekinci, a.g.e., s. 193.

¹⁴⁰ Akar, a.g.e., s. 106-107; Aktar, a.g.e., s. 182.

¹⁴¹ Ökte, a.g.e., s. 166; Aktar, a.g.e., s.183.

¹⁴² Moiz Kohen, 1936 yılında M.Tekinalp adını kullanarak Kemalizm adlı kitabı yazmıştır. Kohen, kitabın önsözünde, “*Bu eserde, inkılabımızı canndıran ruhun hakiki vasfını, bugünkü ve yarınki mukkaderatımıza hakim olan rejimin asıl manasını açıkça izah etmeyi faydalı buldum*” sözlerine yer vermektedir(Acaroğlu, Türker, *Açıklamalı Atatürk Kaynakçası*, 1. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Cilt II, Ankara, 1981, s.765-766.)

duygusunun yüksekliği ve Atatürk'le ilgili yazdığı kitap göz önüne alınarak çalışma kamplarına gönderilmemesi yönünde karar alınmıştır.¹⁴³

Varlık Vergisinin keyfi olarak tahakkunda bir başka boyut ise bürokrasinin kendisi ile ilişkide olan bazı meslek gruplarının üyelerine karşı tavrı almasıdır. Faik Ökte'nin verdiği bilgiye göre, verginin uygulanmasıyla ilgili olarak devlet aleyhine açtığı davaları kazanan bazı Müslüman avukatlar, vergileri arttırılmak suretiyle cezalandırılmışlardır.¹⁴⁴ Varlık Vergisi tahakkuk sürecinde en çok yapılan yanlışlardan biri de adam kayırmadır. Örneğin, Vali Lütfi Kırdar'ın terzisi olan İzzet Ünver'in vergisi azaltılmış, aynı şekilde, Varlık Vergisi uygulamasını CHP adına yöneten parti müfettişi Suat Hayri Ürgüplü, sınıf arkadaşı Prens Halim'in vergisinin asgari düzeye indirilmesi için uğraşmıştır.¹⁴⁵

Komasyonların yürüttüğü çalışmalar sonucu oluşan listeler ilân tahtalarına asılarak mükelleflere duyurulmuş; vergi borçlarını ödemeyecek olanlar için yol ve köprü inşaatında alıştırılacakları yerler de tesbit edilmiştir.¹⁴⁶ 18 Aralık 1942 tarihli Cumhuriyet'te "*Milyondan yukarı vergi ödeyecek 11 vatandaş*"ın listesi yer almaktadır. Bu listeye göre, en yüksek vergi, iki milyon lira ile Berzilay ve Binjamen kumpanyasına tahakkuk ettirilmiştir. İkinci sırayı ise birbuçuk milyon lira ile Bezmenler almıştır. Birinci sırada yer alan Binjamin "*Bu hizmete ne kadar ağır olursa olsun seve seve katlanacağız*" sözleriyle vergi rekortmeni olmaktan duyduğu mutluluğu ifade ederken, İzak Kohen "*Firmamıza kesilen vergiyi ağır bulmadığını söyleyemem. Fakat onun böyle ağır oluşu bize asıl vazifemizi unutturamaz. Vatan madem ki öyle istiyor böyle olsun...*" ifadelerini kullanmıştır.¹⁴⁷ 18 Aralık 1942 günü Kurban Bayramı öncesinde asılan Varlık Vergisi listeleri mükelleflerde ciddi bir şaşkınlık yaratmış, verginin azınlık karşıtı bir politika olduğu mükellefler tarafından hemen anlaşılmıştır. İstanbul Defterdarı Faik Ökte anılarında, "*Yan yana aynı dükkânda çalışan, aynı kirayı veren, aynı istidatta olan Müslim ve gayrimüslim iki vatandaşa tarh ettiğimiz vergilerin*

¹⁴³ Ökte, a.g.e., s.160; Ekinci, a.g.e., s. 192.

¹⁴⁴ Ökte, a.g.e., s. 96; Aktar, a.g.e., s. 183.

¹⁴⁵ Aktar, a.g.e., s. 184.

¹⁴⁶ Cumhuriyet, 16 Aralık 1942.

¹⁴⁷ Cumhuriyet, 18 Aralık 1942.

arasındaki ölçüsüz fark, verginin ilânı günü foyamızı meydana vurmuştur.” diyerek durumu ifade etmektedir.¹⁴⁸

Uygulamanın yeni başladığı günlerde, verginin ödeme süresinin dolmasından bir gün sonra, 6 Ocak 1943’te Cumhuriyet’te birinci sayfada atılan başlığa göre, “*Varlık vergisi büyük bir adalet örneği*” olmuştur.¹⁴⁹ Sabiha Sertel’in anılarında yaptığı değerlendirmeye göre ise, Kanun, “*Azınlıklar karşısında Türk sermayedarlarını korumak*” amacıyla çıkarılmıştı ve “*Varlık Vergisi, dumanı üstünde faşizm kokuyordu.*”¹⁵⁰ Ferit Melen de yıllar sonra, Varlık Vergisinin etkileri konusunda, şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

*“Varlık Vergisine kadar Türkler ticarete ikinci ve üçüncü sınıf işler yapıyorlardı. Varlık Vergisinden sonra, bilhassa Anadolu ticaret erbabı İstanbul’a gelerek, ticaret hayatında kendisine yer yapabilmiştir... Ticaret hayatının Türkleştirilmesi hedefi gözetilmişti. Uygulama da bunu gösteriyor. Varlık Vergisi sonrasında tüm Anadolu tüccarı, örneğin Koç’lar, Sabancı’lar, bu hadise ile kendilerine yer bulmuşlardır. Bu hadisenin böyle bir hizmeti olmuştur. Varlık Vergisi ile tüm amaçlar bir arada çözülmek istenmiştir.”*¹⁵¹

Uygulandığı yıllarda Varlık Vergisine yöneltilen eleştiriler, vergide ölçü olmaması, vergi miktarlarının mahalli makamlar tarafından kişisel görüşlere göre saptanması, komisyonlara tanınan geniş yetkilerin kötüye kullanılması, buna karşı bir şikâyet ve itiraz hakkının olmaması ve gizli olarak saptanmaya çalışılan servet ve kazanç miktarlarının, veri yetersizliğinden dolayı doğru olarak saptanamaması noktalarında toplanmıştır.¹⁵² Varlık Vergisi tahakkukunun % 60-65’inin ve vergide toplam tahsilatın da % 55’nin gayrimüslim azınlıklara ait olması bunun göstergesidir. Dönemin İstanbul Defterdarı Faik Ökte de anılarında, “*O kadar ki, benimle temas eden milletvekilleri, Türklere vergi tarh ettiğimden dolayı beni tahtiye etmişler, yaptığımızın hükümetin partideki (CHP Meclis Grubundaki) beyanına uymadığını söylemişlerdir...*” sözleriyle hükümetin Türklere vergi tahakkuk ettirilmesinden yana olmadığını ifade

¹⁴⁸ Ökte, a.g.e., s. 15; Aktar, a.g.e., s. 185.

¹⁴⁹ Cumhuriyet, 6 Ocak 1943.

¹⁵⁰ Sertel, a.g.e., s.239; Koçak, a.g.e., s. s.509.

¹⁵¹ Akar, a.g.e., s.103-105; Koçak, a.g.e., s. s.507.

¹⁵² Koçak, a.g.e., s. 510; Yalman, Ahmet Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim Geçirdiklerim*, Yenilik Basımevi, Cilt II, İstanbul, 1970, s. 1251.

etmektedir. Yine Ökte'nin verdiği bilgiye göre, bir kısım valiler de, Türklere Varlık Vergisi tahakkuk ettirmekten yana olmamışlar, bu nedenle Maliye Bakanı Fuat Ağralı, maliye müfettişlerini seferber ederek, verginin genel olduğunu, ancak değişik oranlarda tahakkuk ettirileceğini, Türklere de bir vergi tahakkukunun zorunlu olduğunu açıklamak zorunda kalmıştır. Faik Ökte'ye göre, müfettişlerin seferber edilmesi, bu konuda kimsenin eline belge verilmek istenilmemesinden kaynaklanmaktadır.¹⁵³ Başbakan Saraçoğlu ise, verginin yalnızca azınlıklara uygulandığını iddiasını, CHP'nin VI. Büyük Kurultayının kapanış konuşmasında şöyle yanıtlamıştır:

*“Bazı yerlerde çatlak sesler duyuldu. Bu çatlak seslere göre, güya vergiyi biz azınlıkları ezmek için koymuşuz. Bu, adı ve çirkin bir iftiradır. Fivaki bugüne kadar bu vergiden elde edilen 270.000.000 Lira'nın 105.000.000'u azınlıklar ve yabancılar tarafından ödenmiştir. Yalnız bu nispet bile, azınlıkların hanları, hamamları, apartmanları ve kazanç kaynaklarını elde tuttıkları göz önüne getirilecek olursa, insana derhal makul görünür.”*¹⁵⁴

Şükrü Saraçoğlu, bu konuşması ile, reddetmek istediği bir iddiayı, aslında önemli ölçüde kabullenmiş oluyordu. Bakanlar Kurulu bu arada vergi borcunu ödemeyenlerin tabi olacakları uygulamaya ilişkin bir talimatname yayınlamıştır. Normal ödeme ve yüzde bir faizli ödemenin sona erdiği, yüzde iki faizli ödeme süresinin başladığı gün yayınlanan talimatnamede şu konular yer almaktadır:

“18 yaşını bitirmemiş olanlarla hacir altında bulunanlar ve 55 yaşını tecavüz etmiş bulunanların Vekiller Heyetince alınacak bir karara kadar sevkleri tehir edilir. Kadınların sevki de İcra Vekilleri kararına talikan geri bırakılır. Bunlardan başka, iki gözü kör veya kolsuz olan, bir ayağı bulunmayan, bir kolu veya bir ayağı yok denecek derecede sakat olanlarla seyahate mâni derecede mecali ve had bir hastalıktan yatmakta bulunduğu sıhhi heyet raporile... sabit onlalar da ayrılarak mütebaki kalanlar sevke tabi tutulurlar. Mükellefler arasında bulunan ve askerlik hizmetini yapmakta olan muvazzaf ve ihtiyat erler hakkında çalışma mecburiyetinin tatbiki, askerlik sonuna bırakılır... Tevzi merkezlerinde nafia bürolarına teslim edilen mükellefler Nafia Vekaletince tesbit edilecek işyerlerinde çalıştırılır... Mükelleflerin yiyecek, giyecek, ve

¹⁵³ Ökte, a.g.e., s. 53; Koçak, a.g.e., s. 511.

¹⁵⁴ Koçak, a.g.e., s. 511; Akar, a.g.e., s.88.

yakacak levazımı masrafları kendilerine aiddir... Mükellefler, Varlık vergisi borçlarını ödeyinceye kadar çalışmağa mecburdurlar... Çalışma mecburiyetini ifa sırasında hastalananlar tedavi ve iâşe ücretini kendilerine aid olmak üzere çalışma muntıkası dahilindeki hükümet ve belediye hastanesinde tedavi edilir.”¹⁵⁵

Basında çıkan haberlerden 1943 yılı Ocak ayı sonlarında vergi borcunu ödemeyenlerin çalışma kamplarına gönderilmeye başlandığı anlaşılmaktadır.¹⁵⁶ 22 Ocak 1943 günlü Cumhuriyet’teki habere göre, “*Varlık vergisi vermeyen mükelleflerden bazıları ilk defa dün akşam geç vakit İstanbul Emniyet Müdürlüğüne getirilmiş, gece son vapurla ve polis nezaretinde olarak Kadıköy’deki toplama kampına sevk edilmişlerdir.*” Haberin devamında, toplam vergi borçları 300 bin lira olan ve tamamı azınlıklara mensub olan 17 kişinin adı verilmektedir. Manifaturacı İsak oğlu Yermiye Varon, manifaturacı İsak oğlu Samuel, makara tüccarı Samuel oğlu Nahmah, Vahan Garbis, Horaçin Mihran vs.nin sevkiyatları Erzurum treni ile yapılmıştır.¹⁵⁷ Bu ve bundan sonra yayınlanan listelerde yalnız azınlıkların adı yer alacak, çalışma kamplarına bu vatandaşlar gönderileceklerdir. Faik Ökte de anılarında zorunlu çalışma kamplarına sadece gayrimüslimlerin gönderildiğini yazmaktadır.¹⁵⁸ Vergi ödemeyerek zorunlu çalışma kamplarına gönderilenlerin sayısına ilişkin olarak, Faik Ökte 1400 rakamını verirken¹⁵⁹, Rıdvan Akar, çalışma kamplarında on ay kalmış olan Parsh Gevrekyan’a dayanarak 6-8 bin rakamını vermektedir.¹⁶⁰ Bu uygulamanın sürdüğü dönemde, çalışma kamplarında 21 mükellef ölmüş, 10 mükellef de sınır ötesine kaçmıştır.¹⁶¹ 22 Ocak 1943’te Başbakan Şükrü Saraçoğlu Varlık Vergisi uygulamasına tabi olan azınlıklarla ilgili olarak şu ifadeleri kullanmaktadır:

“Bu memleket tarafından gösterilen misafirperverlikten faydalanarak zengin oldukları halde ona karşı bu nazik anda vazifelerini yapmaktan kaçacak kimseler hakkında bu kanun bütün şiddetiyle tatbik edilecektir. Ancak söyleyelim ki, bunların çoğunu yabancı tebaası fertler değil, fakat Osmanlı İmparatorluğundan bize miras

¹⁵⁵ Cumhuriyet, 13 Ocak 1943.

¹⁵⁶ Cumhuriyet, 22 Ocak 1943; Ulus, 23 Ocak 1943.

¹⁵⁷ Cumhuriyet, 22 Ocak 1943.

¹⁵⁸ Ökte, a.g.e., s.152; Ekinci, a.g.e., s.190.

¹⁵⁹ Ökte, a.g.e., s. 151.

¹⁶⁰ Akar, a.g.e., s. 68.

¹⁶¹ Ökte, a.g.e., s. 158.Ekinci, a.ge., s. 191.

kalan, henüz tavsiye edemediğimiz adı Türk bir takım kimseler teşkil eder. Bu itibarla Osmanlı saltanatından bize miras kalmış bu Tanzimat zihniyetli adamların tavsiyesinden bahsederken maksadımız, sadece bir ruh tavsiyesinden ibaret kalır.”¹⁶²

Görüldüğü gibi Saraçoğlu, Varlık Vergisi uygulamasına bir tavsiye hareketi olarak bakmaktadır. “Başbakanın Demeci”ne, Cumhuriyet’te (***) imzasıyla yayınlanan bir makalede, “Türkiye’de kazandığı servetin bir kısmını Türk yurdunun müdafaası uğrunda harcamaktan esirgeyenler için yapacak iki şey kalıyor: Tebaalarımız iseler kolları sıvayıp kazma sallamak, yabancı iseler bu diyardan gitmek!”¹⁶³ ifadeleriyle destek verilmiştir. Aşkale’ye gönderilen azınlıklarla ilgili olarak, aynı gün Hem Nalına Hem Mihına köşesinde, imzasız olarak “Rüzgar Eken Fırtına Biçer” başlığıyla yayınlanan makalede ise şu görüşler savunulmuştur:

“Düne kadar muhteşem bir hayat süren bir kısım zengin ve mesud yurddaşların bütün mallarının haczedilmesi ve kendilerinin yol yapmağa gönderilmesi hazin bir şeydir. Fakat, bu akıbeti onlar, kendileri aramış ve bulmuşlardır... Devletin harb buhranından halkı korumak için aldığı bütün malî ve iktisadî tedbirleri bozan onlardı. Alalade kazanç vergilerini vermemek için bin bir tedbire başvuran onlardı. Memlekette kanunî vergi kaçakçılığı mütehassısları diye bir sürü vatan haini türemesine sebep onlardı. Başvekilin pek haklı olarak şikayet ettiği gibi ‘yeni hükûmet teşkil ettiği zaman kendilerine gösterilen serbestliği ve güveni suistimal eden’ onlardı... İçlerinden birinin soyadı ‘Aslantürk’ olduğunu tüylerim diken diken olarak gazetelerde okuduğum milyonerler, şimdi ettiklerini biçiyorlar.”¹⁶⁴

Varlık Vergisi Kanununu çıkarırlar ve uygulayanlar konusunda dönemin CHP Grup Başkanvekili Hilmi Uran anılarında şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

“Bunun (Varlık Vergisinin) günahını ve kabahatini o vakit Başvekil Sarçoğlu’na veyahut o vakit ki Maliye Vekili Fuat Ağralı’ya yüklemek isteyenler oldu. Bence bu haksızdır. Çünkü vergi, Büyük Millet Meclisinden çıkan bir kanunla tahsil edilmiş ve kanunun tatbik şekli de o vakit hepimizin gözü önünde cereyan etmiş olduğu için, eser tamamıyla Halk Partisininindir ve eğer varsa, günahı da hepimizindir.”¹⁶⁵

¹⁶² Ayn Tarihî, Ocak 1943, Sayı 110, s. 48; Cumhuriyet, 23 Ocak 1943, Ekinci, a.g.e., s. 189.

¹⁶³ Cumhuriyet, 23 Ocak 1943, Aktar, a.g.e., s.152.

¹⁶⁴ Cumhuriyet, 23 Ocak 1943.

¹⁶⁵ Koçak, a.g.e., s. 515.

Dönemin CHP Grup Başvekili Hilmi Uran, kanunu uygulayanlara ilişkin bu değerlendirmeyi yaparken, uygulanan ile ilgili olarak da, büyük haksızlıklar yapıldığını belirtmiş ve “*Kanunun büyük zaafı, servet ve kazançlar için kati bir ölçü kabul etmemiş olması ve mükelleften alınacak vergiyi daha ziyade takdir ve kanaate bırakmış olması idi.*” demiştir. O. Murat Güvenir’e göre, bu “*takdir ve kanaat*” verginin uygulanışında fazlası ile azınlıklar aleyhine kullanılmıştır. Bunun somut örneği, vergiyi ödemeyip Erzurum’un Aşkale ilçesine sürgüne gönderilenlerin neredeyse tümünü azınlıkların oluşturmasıdır. Bu uygulamaya 29 Ocak 1943’ten itibaren başlanmış ve Aşkale’ye gönderilenlerin listesi gazetelerde yayınlanmıştır.¹⁶⁶

Moda ve Haydarpaşa’da toplama kampları oluşturulmuş, borçlarını ödemeyen mükellefler buradan Erzurum treniyle Aşkale’ye gönderilmişlerdir. Aşkale’ye ilk gönderilen grup, kar yağışı nedeniyle kapanmış olan Kop Dağı geçidinin temizlenmesi işinde çalıştırılmışlar, bu amaçla gruba çadır ve sığınak yerleri hazırlanmıştır. Bu arada Varlık Vergisi borçlarını ödemeyenlerin haciz altına alınmış eşyalarının satışına da devam edilmiştir.¹⁶⁷

27 Şubat 1943 günlü Cumhuriyet’te, Aşkale’ye gönderilenlerin 60 kişilik bir listesi yayınlanmıştır. Listeye göz atıldığında sadece bir kişinin (Ahmed Zenci) Türk kökenli olduğu, diğer 59 kişinin azınlık mensubu olduğu anlaşılmaktadır. Yine 1 Mayıs 1943’te aynı gazetede yayınlanan bir başka listeye göre, Varlık Vergisini ödemedikleri gerekçesiyle Erzurum’a gönderilen 79 kişinin tamamı azınlıklardan oluşmaktadır. Aynı yılın 8 Mayısına yayınlanan 74 kişilik bir başka listeden ise, Kerem Alptekin adlı Türk kökenli vatandaşın dışında kalanların azınlık kökenli olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶⁸ 1943’ün ilk aylarından itibaren, vergi borcunu ödemeyenler Aşkale ve diğer çalışma kamplarına gönderilmeye devam edilirken, Başbakan Saraçoğlu, bir gazetecinin sorusu üzerine çalışma kamplarına gönderilenlere ilişkin şu açıklamayı yapmıştır:

“Çalışma yerlerine gönderilenler iyi niyet eseri göstermemiş olanlardır. Bunlardan bir kısmı ya sevkedilecekleri sırada, yahud çalışma yerine varınca borçlarının tamamını ödemişlerdir... Bunların arasında maddî yanlışlığa uğramış olanlar varsa bu yanlışlık tasih edililmektedir. Ekalliyetler dediğimiz kısmın

¹⁶⁶ Koçak, a.g.e., s. 516-518.

¹⁶⁷ Cumhuriyet, 26 Ocak 1943.

¹⁶⁸ Cumhuriyet, 27 Şubat 1943.

adaletsizliğe uğradığı söylenemez. Çünkü bunlara tahmil edilen vergi 100 milyon lira kadardır... Memlekette müsavi haklara malik olan ekalliyetin memleketin müdafaası hususunda kendilerine düşen mükellefiyeti iyi niyetle ifa etmemeleri doğru değildir.”¹⁶⁹

Başbakan Şükrü Saraçoğlu çalışma kamplarına gönderilenlere ilişkin bu açıklamayı yaparken, dönemin gazetecilerinden Zekeriya Sertel anılarında, kanunun çıkarılış amacıyla uygulama arasındaki farkı şu ifadelerle ortaya koymaktadır:

“Bu kanun gereğince, savaş dolayısıyla fazla kazanç elde etmiş olanların paraları güya ellerinden alınacaktı. Günden güne zenginleşen vurguncularla günden güne fakirleşen halk arasındaki zıtlık böylece ortadan kalkacak aradaki uçurum düzeltilecekti. Fakat bu kanun, yalnız Türk olmayan unsurlara uygulandı. Bunlar yurtda yabancı sermayenin aracılığını yaparak servet kazanan kimselerdi. Varlık Vergisi Kanunu gerçekten uygulanabilseydi belki ortadaki adaletsizliği bir dereceye kadar azaltmış olacaktı. Fakat bu kanunla güdülen gerçek amaç, bir yandan bütçe açığını kapayacak bir gelir sağlamak, bir yandan da yabancı sermayeye aracılık eden ve Türk asıllı olmayan ticaret burjuvazisini ortadan kaldırmaktı. Ama bu tek yanlı tedbir de umdukları sonucu vermedi. Sermayenin el değiştirmesine yardım etmişti, fakat halkın derdine çare olamamıştı.”¹⁷⁰

İstanbul Defterdarının o dönemde Cumhurbaşkanı İnönü’ye verdiği bilgiye göre, verginin uygulanmasıyla mükellefler ellerindeki altını piyasaya dökcekler, böylece altın fiyatları düşecektir. Eğer altın fiyatları düşmeyip yükselmeye başlarsa, bu hâl mükelleflerin vergiyi vermek istemediklerini, altını alıp sakladıklarını gösterecektir. Şevket Süreyya’ya göre bu dönemde altın fiyatlarında pek de olağanüstü bir düşme olmadı. Çünkü mükellefler vergiyi ödemek istememişler ve mümkün olduğu kadar direterek, daha çok gayrimenkul satışlarına gitmişlerdi.¹⁷¹

1 Haziran 1943’ten itibaren Cumhuriyet’in dördüncü sayfasında, Varlık Vergisini ödemedikleri için malları haczedilenlerin listesi ile haczedilerek satışa çıkarılan menkul ve gayrimenkullerin listesi yer almaktadır. Satılacak mallar arasında apartman, ev eşyası kundura levazımı vardır. Malların haczedilenlerin tamamı azınlık kökenlidir. Bu ilânların 1944 yılı Nisan ayına kadar devam ettiği görülmektedir.

¹⁶⁹ Cumhuriyet, 25 Ekim 1943.

¹⁷⁰ Sertel, a.g.e., s.234.

¹⁷¹ Aydemir, a.g.e., s. 233-234.

Varlık Vergini tahakkuk ettiren komisyonların yaptığı çalışmalar, sonuçta tahsilata yansımış, tahakkukta olduğu gibi tahsilatta da İstanbul aleyhine bir takım sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Aşağıdaki tablo ve devamındaki açıklamalar bu durumu bütün açıklığıyla ortaya koymaktadır.

Tablo VIII. Varlık Vergisi Tahakkuk ve Tahsilatı¹⁷²

	İstanbul	Toplam
Toplam Mükellef Sayısı	62,575-% 54	114,368-% 100
Varlık Vergisi Tahakkuku	317,275,642 TL- % 68	465,384,820 TL- % 100
Varlık Vergisi Tahsilatı	221,307,508 TL- % 70	314,920,940 TL- % 100
Tahsilat Tahakkuk Oranı	% 69,7	%74,3

Yukarıdaki tablodan anlaşılacağı gibi, toplam mükelleflerin yarısından fazlası, tahakkuk eden vergi ile tahsil edilen vergisinin yaklaşık % 70'i İstanbul kaynaklıdır. Ayhan Aktar, Varlık Vergisi uygulamasında İstanbul'un bu denli öne çıkmasını, sadece ekonomik nedenlerle açıklanamayacağını belirterek bu durumun nedenlerini şu cümlelerle ortaya koymaktadır: “Şehrin etnik ve dini yapısındaki Osmanlı döneminden kalma çeşitlilik ve Cumhuriyet döneminin ilk yıllarından itibaren ülkenin diğer yörelerinde bulunan gayrimüslim azınlıkların İstanbul'a göç etmeğe zorlanması kenti azınlık karşıtı politikalar açısından hassas bir noktaya taşımıştır.”¹⁷³

Cemil Koçak da verdiği rakamlarla Aktar'ın değerlendirmesini doğrulamaktadır. Koçak'ın verdiği bilgiye göre, Varlık Vergisinde toplam mükelleflerin % 54'ü, tahakkuk eden verginin % 68'i ve vergi tahsilatının % 70'i İstanbul'dan gerçekleşmiştir. İstanbul'da tahsil edilen 211.000.000 TL'nin (Türkiye toplamının % 70'i) 155.000.000 TL'nin (% 73) gayri müslümler, 36.000.000 TL'nin (% 16,5) Müslümanlar ve 20.000.000 TL'nin (%10,5) yabancılar ödemiştir. Yine, Koçak'ın verdiği rakamlardan, İstanbul'da olduğu gibi Türkiye genelinde yapılan tahakkuk ve tahsilatın önemli bir bölümünün azınlıklardan gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Tüm

¹⁷² Aktar, a.g.e., s. 140.

¹⁷³ Aktar, a.g.e., s. s.141.

Türkiye’de tahakkuk eden vergi miktarının içinde gayrimüslimlerin payı 223.000.000 TL (toplamın % 52’si), Müslümanların payı 122.500.000 TL (toplamın % 29’u) ve yabancıların payı 79.500.000 TL (toplamın % 19’u) idi. Gerçekten gayri Müslimler 166.000.000 TL, Müslümanlar 115.300.000 TL, yabancılar da 33.000.000 TL vergi ödemişlerdir. Böylece, makbuz karşılığı tahsil edilen yaklaşık 315.000.000 TL’nin, % 53’ünü gayri Müslimler, % 36,5’ünü Müslümanlar, % 10,5’ünü da yerleşik yabancılar ödemişlerdir.¹⁷⁴ Sabiha Sertel anılarında uygulamayı şu ifadelerle eleştirmektedir:

“Borçluların Aşkale’ye sürülmesi büyük burjuvalar arasında bir panik yaratmıştı. Gidenlerden gelen mektuplar, Allahın çayırında, çadırlar, barakalar içinde yaşadıklarını, yiyecek bulmadıklarını, her gün sabahtan akşama kadar taş kırdıklarını bildiriyordu. Kanun, nazi metotlarıyla yürütülüyordu.”¹⁷⁵

Cumhuriyet gazetesinin o yıllarda desteklediği bu uygulamayı, Nadir Nadi anılarını kaleme aldığı *Perde Aralığından* adlı kitabında eleştirmektedir. Nadi’ye göre bu uygulamayla, *“Atatürk’ün önderliği altında kurmaya çalıştığımız hukuk devleti ilkelerine bir tekme savurmuş”* oluyorduk.¹⁷⁶ Nadi özellikle yabancı vatandaşlığına kayıtlı kimselerin elçilikler vasıtasıyla bu vergiyi ödemekten kurtulduklarını belirterek, Türk uyruğunda bulunan azınlıkların zor koşullarla da olsa Varlık Vergisini ödemek zorunda kaldığını belirtmektedir. Nadir Nadi anılarında bu konuya şu ifadelerle yer vermektedir:

“Azınlık dediğimiz kimseler arasında yabancı uyruklu olanlar da vardı. Kimi İtalyan, kimi Alman , kimi İngiliz vatandaşlığına kayıtlı bu adamlar, haksızlığa uğradıkları ileri sürerek elçiliklerine başvurular, korunmalarını istediler. Saraçoğlu, bu gibi kimselerin vergisini ya büyük ölçüde indirmek, ya da büsbütün silmek zorunda kaldı. Türk uyruklu olmakla öğünen Musevi, Ortodoks, Gregoriyen, Katolik vatandaşlarımız mallarını mülklerini yok pahasına satar ve inim inim inlerken cebinde İngiliz, Alman, İtalyan kimliği taşıyan başkaları, yabancı olmanın verdiği üstünlük duygusunu bol bol tadarlar. Kendi elimizle Türkiye’ye nevi kapitülasyon havasını geri getirmiştik.”¹⁷⁷

¹⁷⁴ Koçak, a.g.e., s. 517.

¹⁷⁵ Sertel, a.g.e., s.241.

¹⁷⁶ Nadi, a.g.e., s. 235.

¹⁷⁷ Nadi, a.g.e., s. 236.

2.3. Varlık Vergisinin Kaldırılması

Varlık Vergisi uygulamasında gayrimüslimler aleyhine ortaya çıkan durum, savaşın devam ettiği yıllarda özellikle ABD ve İngiltere'nin sert tepkilerine neden olmuştur. İngiltere gönderdiği notalarla Türkiye'nin azınlıklara karşı yürüttüğü bu uygulamayı protesto ederken¹⁷⁸, ABD'nin Yahudi asıllı Ankara Büyükelçisi Steinhard, Varlık Vergisinin ırkçı bir özellik taşıdığını Washington'a bildirmektedir. Büyükelçi bu raporunda Saraçoğlu hakkında *"Hitler'e özenerek hazırladığı vergiyle ülkedeki azınlıkları ezmekte... ve... insafsız, çok defa ödenmesi olanaksız ölçülerde vergilendiriliyor."* ifadelerine yer vermektedir.¹⁷⁹

Ekonomik yaşamı azınlıkların egemenliğinden kurtarıp Türklere açmak için Tek Parti yönetimi tarafından ortaya atılan Varlık Vergisi uygulaması¹⁸⁰, Mihver devletlerine karşı savaş veren Müttefiklere karşı Türkiye'nin itibarını iyice sarsmıştır. Dönemin gazetecilerinden Ahmet Emin Yalman, yukarıda ifadelerine yer verdiğimiz ABD Büyükelçisi Steinhard'a benzer sözlerle bu durumu şöyle açıklamaktadır: *"Nazi usulleriyle girişilen istibdat hareketi, müttefik devletler dahil olduğu halde, her tarafta itibarımızı yıkmış, bize karşı şiddetli protesto eylemlerine girişmişlerdi. Çok geçmeden gadre uğrayanların üzerine ecnebi kaynaklardan lütuף ve yeni imkân yağdı..."*¹⁸¹ Ahmet Emin Yalman, aynı günlerde yine kendisini bir Amerikalı fikir adamının ziyaret ettiğini, bu fikir adamının Türk hükümetini *"Nazi usullerini taklit etmek"* le suçladığını yazmaktadır.¹⁸²

Varlık Vergisi Kanununun ayrımcı niteliği ortaya çıkıp, tepkiler belirmeye başlayınca, yabancıların özellikle İngiliz uyrukluların vergilerinde büyük indirimle gidilmiştir. Buna karşılık vergi miktarı ve mükellef adedi ne olursa olsun ABD uyrukluları hiç Varlık Vergisi ödememişlerdir.¹⁸³

Kanunun çıkarıldığı günlerde, Varlık Vergisinden 465 milyon liralık gelir sağlanacağı beklenirken, 17 Mart 1943 tarihine kadar 225 milyon liralık gelir elde

¹⁷⁸ Ekinci, a.g.e., s.193.

¹⁷⁹ Akar, a.g.e., s. 73; Ekinci, a.g.e., s.193.

¹⁸⁰ Nadi, a.g.e., s.235, Boratav, Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1988, s. 264.

¹⁸¹ Yalman, a.g.e., s.1251; Ekinci, a.g.e., s.194.

¹⁸² Yalman, a.g.e., s. 1252.

¹⁸³ Ökte, a.g.e., s. 124-125; Ekinci, a.g.e., s. 194.

edilebilmiştir. Hedeflenen miktarın henüz yarısına bile ulaşamayan bu günlerde konuyla ilgili açıklama yapan Başbakan Saraçoğlu, bu paranın ülkenin maliyesini düzene soktuğunu, ufukta beliren “kara bulutları” dağıttığını söylemiş, “Düşüncesizce ve zararlı bir biçimde harcanacak paranın şimdi tedavülden çekilmiş olduğunu” sözlerine eklemiştir.¹⁸⁴

17 Haziran 1943 günlü Cumhuriyet’te “Defterdarlıkta çalışan maliye müfettişleri, varlık vergisi tahsilatı işinin temmuz ayına kadar tavsiye emrini almışlardır.” Haberi yer almaktadır. Ancak, “Bu tavsiye emri... verginin tahsil edilmeyen kısmının affı manasına değildir.”¹⁸⁵ Bütün gürültülere, baskılara rağmen Varlık Vergisi, hükümetin istediği geliri sağlayamamış ekonomik durum daha da kötüleşmişti. Meydana gelen ekonomik krizden sonra ancak büyük firmalar yaşabilmiş, küçükler ise yıkılmıştır. İşadamları zararlarını karşılamak için her çeşit eşyanın fiyatlarını yükseltirlerken, halk daha büyük geçim sıkıntısına düşmüştür. Hükümet içten ve dıştan gelen baskılar karşısında yavaşladı. Bu verginin iş adamları, etnik gruplar arasında etkisi o kadar büyük olmuştu ki, nihayet hükümet Meclise, Varlık Vergisi Kanuna bir ek madde getirmek zorunda kaldı.¹⁸⁶ 1943 Eylülünde Amerikan basınında Varlık Vergisine yönelik eleştirilerin artması, hükümetin bu konuda harekete geçmesine neden olmuştur. İçten ve dıştan tepkilerin artması sonucu hükümet, 17 Eylül 1943 günlü tahsil edilemeyen vergi borçlarını silmeye Maliye Bakanlığını yetkili kılan ek kanun çıkarmış,¹⁸⁷ çıkarılan ek kanunla 23.610 yükümlüden tahsil edilemeyen toplam 12.266.966 TL Varlık Vergisi borcu silinmiştir.¹⁸⁸

Meclis görüşmelerinden sonra, 1943 yılı sonuna doğru da, Varlık Vergisi borçlarını ödemedikleri için, çalışma yükümlülüğü ile Erzurum Aşkale’ye sevk edilenlerin ailelerinin yanına dönebilecekleri ve kendi işlerinde çalışarak Varlık Vergisi borçlarını ödeyebilecekleri haberi basında yer almaya başlamıştır.¹⁸⁹

¹⁸⁴ *Ayın Tarihi*, Sayı 112, Mart 1943, s.17; Ekinci, a.g.e., s.232.

¹⁸⁵ Cumhuriyet, 17 Haziran 1943.

¹⁸⁶ Sertel, a.g.e., s. 241.

¹⁸⁷ *Düster*, 3 Tertip, XXIV, 1704; *Ayın Tarihi*, Sayı 118, Eylül 1943, s. 32; Aktar, a.g.e., s. 152; Koçak, a.g.e., s.156.

¹⁸⁸ Ökte, a.g.e., s. 159-160; Koçak, a.g.e., s. 516-518, Ekinci, a.g.e., s. 232.

¹⁸⁹ Tan, 3 Aralık 1943, 7 Aralık 1943; Koçak, a.g.e., s. 516; Akar, a.g.e., s.72.

Vergiden beklediği geliri sağlayamayan iktidar, iç ve dış kamuoyunda çeşitli tepkilerin de oluşması nedeniyle, yukarıda belirtildiği gibi, uygulamada bazı esnekliklere gitmek zorunda kalmıştır. Şubat 1944'e kadar yalnızca 345 milyon liralık gelir sağlayan¹⁹⁰ Varlık Vergisi kanununun tavsiyesi ile ilgili tasarı, 15 Mart 1944'te Mecliste görüşülmüştür.¹⁹¹ Kanun teklifini sunan Maliye Bakanı Fuat Ağralı Mecliste yaptığı konuşmada:

*“Tahsilsiz kalan bakayadan bir kısmının tahsiline imkân olmadığı, diğer kısmının da mükellefleri ağır sıkıntılara ve belki de yokluğa düşürmeden tahsil edilemeyeceği anlaşıldığı için bu yola gidilmiştir...”*¹⁹² derken, Emin Sazak ise aynı gün yaptığı konuşmada, Varlık Vergisinin zaten zorunlu olarak ortaya çıktığını, daha büyük adaletsizliklere ve yanlışlıklara sürüklenmediği için, hükümetin başarılı olduğunu belirtmektedir.¹⁹³ Tasarıya göre, *“Tarh edilmiş olan varlık vergisinden şimdiye kadar tahsil edilmemiş bulunan bakiyeler terkin olunacaktır.”* Tasarı aynen kabul edilmiş ve Varlık Vergisi Kanunu nihayet 15 Mart 1944'te tamamen yürürlükten kaldırılmıştır.¹⁹⁴

1942 yılında yürürlüğe girmesinden itibaren Varlık Vergisine karşı olan, vergi ile ilgili uygulamayı destekleyici mahiyette yayın yapmayan Vatan gazetesi yazarı A. Emin Yalman, 1944 yılında değişen dış dengelere bağlı olarak girilen nisbi liberalleşme sürecinin de etkisi ile, iktidarın bu konudaki uygulamasını eleştiren makaleler yayınlamıştır. Yalman, 1944 yılı Mart ayında Varlık Vergisinin keyfi bir tutum ile eşitliği bozacak biçimde, azınlıklara karşı uygulandığını belirtmiş ve şu görüşleri ifade etmiştir: *“Bu verginin ortaya çıkarıldığı sıralarda her tenkit ve itirazı küfür diye gösterecek haşin bir hava yaratılmış, akıl ve hak ölçüleri bakımından hiçbir münakaşa cereyan edememiştir.”*¹⁹⁵ Yalman'ın Varlık Vergisi ile uygulamadan ötürü, iktidarı eleştiri dozu, verginin kaldırılmasından sonra da artarak sürmüştür. Yalman'ın konu ile ilgili olarak 1944 yılı Eylül ayı sonunda yayınladığı bir dizi makale¹⁹⁶, bardağı taşıran son damla olmuştur. Yalman, söz konusu makalelerinde, Varlık Vergisi ile ilgili

¹⁹⁰ Ökte, a.g.e., s. 102-103; Ekinci, a.g.e., s. 232; Cemil Koçak, tahsil edilen miktarın 314 milyon lira olduğunu yazmaktadır. Koçak, a.g.e., s. 517.

¹⁹¹ TBMM ZC. D.VII, C.6-7-8, İ.29 (15.3.1944), s. 1-45.

¹⁹² TBMM ZC. D. VII. C.6-7, İ.29 (15.3.1944), s. 1-45.

¹⁹³ TBMM ZC. D. VII. C.6-7, İ.29 (15.3.1944), s. 45; Koçak, a.g.e., s. 518; Ekinci, a.g.e., s. 233.

¹⁹⁴ *Ayın Tarihi*, Sayı 124, Mart 1944, s. 121-122; Cumhuriyet, 15 Mart 1944, Aktar, a.g.e., s. 153.

¹⁹⁵ Vatan, 21 Mart 1944.

¹⁹⁶ Vatan, 26 Eylül 1944., 27 Eylül 1944, 28 Eylül 1944.

uygulamayı “*sâri bir hastalığın sonucu*” olarak nitelemiştir. Eleştirisi dozunun giderek artması, bu sessizliği sona erdirmiş ve 13 Ağustos 1944’te Tan, 30 Eylül 1944’te ise Vatan gazeteleri süresiz kapatılmıştır.

3. Yüzde 25 Kararı

Hükümetin tarım sektörüne yönelik el koyma uygulamasının tam bir başarısızlıkla sonuçlanması Şükrü Saraçoğlu hükümetini, yapılan devlet müdahalesinin ortadan kaldırılması veya azaltılması ile serbest fiyat mekanizmasının işlerlik kazanacağı ve daha sonra saklanan ürünün ortaya çıkacağı, üretimi artıracığı, dolayısı ile fiyatların düşeceği düşüncesine götürmüştür. Bundan dolayı hükümetin kurulmasından hemen ardından 15 Temmuz 1942’de alınan 366 sayılı karar ile hükümetin el koyacağı ürün miktarı azaltılmış, çiftçinin elinde kalan ürünü serbest piyasada satabilme serbestliği tanınmıştır. Kararın çatısını oluşturan metin şöyledir: “1942 yılı zarfında istihsal edilen bilimum buğday, çavdar, mısır, akdarı, yulaf ve arpa mahsulünün tamamından aşağıdaki nisbetler dahilinde bedeli mukabil,inde devletçe satın alınacaktır.

a) *İstihsal ettiği bu cins mahsuller miktarı elli tona kadar olan müstahsillerin istihsal ettikleri bütün bu cins mahsulün her nevi’nin % 25’i*

b) *İstihsal ettiği bu cins mahsuller miktarı yüz tona kadar olan müstahsillerin istihsal ettikleri bütün bu cins mahsulün her nevi’nin elli tona kadar olan kısmından % 25 ve elli tondan yüz tona kadar olan kısmından % 35’i*

*Yüz tondan fazla mahsul istihsal eden müstahsillerin ise istihsal ettikleri her nevi’nin elli tona kadar olan kısmından % 25, elli tondan yüz tona kadar olan kısmından % 35 ve yüz tondan fazla kısmından % 50’si”*¹⁹⁷

Saraçoğlu hükümeti tarafından alınan bu kararlar Refik Saydam hükümetince uygulanan ekonomik politikadan bir sapmadır. Bundan dolayı hükümet çeşitli eleştirilere uğramış ve sorun rejim tartışmaları içerisine çekilmiştir. Şükrü Saraçoğlu hükümetinin aldığı kararların, özellikle fiyatların düşme yerine yükselmeye neden

¹⁹⁷ Bengi, Hüsnü, *Milli Korunma Kanun ve Kararları*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1943, s.412; Resmi Gazete 17.7.1942, sayı:5160.

olması insanlara “hükümet nerede?” sorusunu sormaya götürmüştür. Başbakan Saraçoğlu bu tartışmalar üzerine TBMM’de yaptığı konuşmada karşılık vermiştir. Sükrü Saraçoğlu şöyle diyordu:

“Biz ne Adam Smith’in talebesi, ne de Karl Marks’ın çırağıyız. Biz sadece, içtimai dini halkçılık ve iktisadi mezhebi Devletçilik olan, siyasi bir fırkanın çocuklarıyız...”

... Hububat hakkında % 25 kararını alırken bu yüzden elimize geçecek hububatla orduyu, hem de büyük şehirleri, hem de darlık mıntıklarını doyurduktan sonra her yerde tanzim şartları yapabilmek için elimize kafi hububat geçeceğini ümit ediyorduk. Neticede gördük ki, çiftçilerin hükümete borçlandığı rakam 600 bin tonu tutuyor.”¹⁹⁸ Tüm bu tartışmalara yönelik olarak dışarıdan yapılan gözlemlerde de görüleceği gibi, Türkiye’nin savaş döneminde ekonomi politikalarında, tutarlık yoktur, sürekli olarak birbirine yakın veya uzak zigzaglar vardır. Bundan dolayı ekonomi politikaları enflasyon, karaborsa ve üretim üzerinde denetim kuramamış ve bu değişkenleri kontrol edememiştir. Hükümetin uygulamaya koyduğu % 25 kararı olarak bilinene kararlardan beş ay gibi kısa bir sürede vazgeçip yeniden müdahalenin dozunu artırması, savaşın yarattığı belirsizlik ile, üretim yapma konusunda kararsız durumda olan üreticiyi, bu tür uygulamalar belirsizlik ve kötümserlik kışkacı içine itilmiş oluyordu. Yaratılan belirsizlik ve karamsarlık ortamından en çok zarar gören küçük ve orta büyüklükteki tarımsal işletmeler olmuştur. Çünkü alınan % 25 kararı ile çiftçi tohumluk ve devlete vereceği % 25 miktarının sonrasında elinde kalan ile yaşamını ancak sürdürebilir iken artan fiyatlar ile birlikte pazara ulaşabilen, üretim düzeyi yüksek olan büyük çiftçi gelirini rahatlıkla artırmaktaydı. Böylece başbakanın *“fiyat kontrolü kararlari alırken çok büyük bir keyfiyeti daima göz önünde tuttuk ve bundan sonra da daima göz önünde bulunduracağız. O keyfiyet de, bu kararlardan doğan yükün, müstehlik ve müstahsillerden terekkiip eden vatandaşlar arasında adilane taksimidir...”¹⁹⁹* sözü uygulamaya geçirilememiş, dolaylı yollar ile de olsa ayırımçı politikalar tüketici ve üreticiler için yürürlükte kalmıştır. Bu olgu öyle bir durum almıştır ki, Milli Şef İsmet İnönü, *“Devlet ve millete sövmek, milletin nefesine ve*

¹⁹⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt:28, İ:3, 11.11.1942, s:14-19.

¹⁹⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt:28, İ:3, 11.11.1942, s:15.

hükümetine güvenini zehirlemek iktidarını kimseye vermemeliyiz. Ticaretin ve iktisadi faaliyetlerin serbestliğini bahane ederek milleti soymak hakkını hiç kimseye, hiçbir zümreye tanımamalıyız...” uyarısını yapma zorunluluğunu duymuştur.²⁰⁰

Serbest fiyat politikasının da başarısız olması hükümeti yeniden sert bir müdahaleci davranışa itmiştir. Hükümetin, tarım üretiminin % 75'ine el koyulmasına ilişkin 391 sayılı karar 8 Ekim 1942'de yürürlüğe konulmuştur. Bunun hemen ardından da Ankara, İstanbul, İzmir ve Zonguldak'ta belediyelere hububat sağlamak için belirlenen fiyatların üzerine 19 kuruş ek yapılarak hububat satın alma yetkisi verilmiştir.²⁰¹ Ancak, belediyelerin taleplerinin yüksek olması, fiyatların daha da artmasına neden olmuş ve bu kentlerde karaborsa yolu ile büyük vurgunlar elde eden tüccarlar ortaya çıkarmıştır. Öte yandan küçük kent ve kasabalarda, çiftçiler ile kentdeki ticari kesim arasında aracılık yapan tüccarlar hızla zenginleşmiş ve bu sınıf “*savaş zenginleri*” içerisinde öne çıkmışlardır.²⁰²

Savaş dönemi ekonomi politikasının uygulanışında sürekli olarak varolan çekişme, hükümet ile tarım sektörü arasında olmuştur. Yukarıda incelediğimiz el koyma uygulaması bu çekişmenin bir yönünü yansıtır. Diğer yönü ise, Toprak Mahsulleri Vergisi ile Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu yansıtmaktadır.

²⁰⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt:28, İ:1, 11.11.1942, s. 4.

²⁰¹ Koordinasyon Heyetinin 4004 sayılı kararı. Bkz: Resmi Gazete, 16.11.1942, sayı.5258.

²⁰² Örneğin savaş döneminin yarattığı olumsuzluklardan Bursa'da İpekçilikle uğraşan tüccarlar pek etkilenmemiştir. Bkz. Akıncı, Ersoy, Doğal İpekte Sermaye Birikimi, Hacettepe Üniversitesi Yayını, Ankara, 1986, s.58-63.

4. Toprak Mahsulleri Vergisi

Savaş dönemindeki kıtlığı ve açlığı önlemek için devletin almış olduğu önlemler, uygulamış olduğu ekonomik politikaları iktidarın eşraf ortağını yıpratmakla birlikte köylünün de yoksullaşmasına neden olmuştur. Özellikle hükümetin Milli Koruma Kanununun verdiği yetkiye dayanarak tarım ürünleri fiyatlarını çok düşük düzeyde tutması köylü yığınlarında geniş hoşnutsuzluk yaratmıştır.²⁰³

Buna rağmen Varlık Vergisi uygulamasının hemen ardından Saraçoğlu Hükümeti'nin eski aşarı andıran toprak ürünleri üzerinden hesaplanarak aynı veya parasal olarak tahsil edilecek Toprak Vergisi Kanunu köylüyü büsbütün yıpratmıştır.²⁰⁴

Aşar'ın kaldırılmasından sonra milli gelirin yarısına yakınına oluşturan tarım kesiminden vergi alınmaması ile birlikte bu kesimin savaş yıllarında büyük gelir elde ettikleri yönündeki düşünce çiftçiyi olağanüstü vergiye tabi kılan böyle bir kanunun doğmasına neden olmuştur. 1943 Haziranında Mecliste kabul edilen kanun bu yönüyle Varlık Vergisinin tamamlayıcı olarak görülebilir. Nasıl ki, Varlık Vergisi'nin hedefi fiyat artışlarından yararlanan ticaret burjuvazisi olmuşsa Toprak Mahsulleri Vergisinin de hedefi tarım ürünlerindeki artışlardan yararlanan kesim olmuştur.²⁰⁵

Nitekim bu noktaya kanunun gerekçesinde “*Zirai mahsullerin maliyet fiyatlarının çok üstünde bir kıymet iktisabı köylümüzün kalkınması noktasında memnunlukla karşılanmakla beraber, alınması lazım gelen müdafaa tedbirlerimizin istilzam ettiği büyük külfetlerin bütün millet arasında ahenkli bir tersi düşünüldüğü için maliyet fiyatlarının birkaç misli derecesinde artan toprak mahsullerinden bir vergi alınmasına zaruret görülmüştür.*”²⁰⁶ şeklinde değinilmiştir.

Tarım ürünlerinin tümünün vergiye tabi tutulduğu kanuna göre verginin vergiye tabi ürünün olgunlaşma dönemindeki sahibinden alınması tespit edilmiştir. Kanun fındık, fıstık, incir, üzüm, zeytin gibi hububat ve bazı bakliyat ürünlerinin aynı olarak, afyon, kendir, keten, pancar gibi sınaî bitkilerin ise nakdi olarak vergilendirilmesini öngörmüştür.²⁰⁷

²⁰³ Cem, İsmail, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, Bahar Matbaası, İstanbul, 1973, s. 290-291.

²⁰⁴ Boratav, Korkut, *Türkiye'de Devletçilik*, Savaş Yayınları, Ankara, 1982, s.265.

²⁰⁵ Çavdar, Tefik, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, İmge Yayınları, Ankara, 1995, s. 295; Timur, Taner, *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Yayınevi, Ankara, 1997, s. 290.

²⁰⁶ Timur, a.g.e., s. 190.

²⁰⁷ Timur, a.g.e., s. 190; Boratav, a.g.e., s. 265.

Vergi oranının % 8 olarak tespit edildiği kanundan daha çok küçük ve geçimlik tarım yapan kitle etkilenmiştir. Öyle ki, bu vergiyi vermek zorunda olan köylü malını satmak zorunda kalmıştır. Bu duruma rağmen 21 Mart 1944'te kanunun isteneni vermediği öne sürülerek vergi oranının % 8'den % 10'a çıkarılmasına ilişkin yasa tasarısına tepkiler büyük olmuştur. Özellikle Eskişehir Milletvekili Emin Sazak bu oranın köylüyü çıplak bırakacağına değinirken Naci Demirdağ ise Toprak Vergisinin eski aşar vergisinden bir farkı olmadığına bu nedenle verginin iltizam yoluyla toplanması gerektiğini belirtmiştir. Bu konuşmalar karşısında Saraçoğlu;

“Biz bu toprak mahsullerinden alacağımız vergiyi eski aşara benzetmemek için elden gelen bütün gayreti sarf etmiş bulunuyoruz... Getirmiş olduğumuz kanunun köylü üzerinde ağırlık hissedebileceğini itiraf etmekle beraber ilk fırsatta bu ağırlığı kaldırmak veya bu ağırlığı çekenleri mükafakatla karşılamak karar ve niyetindeyiz” açıklamasında bulunmuştur.²⁰⁸

Ulus Gazetesi, bu yeni kanunu yorumlarken temkinli bir tutum sergilediği gözden kaçmamaktadır. Ancak şunu da söylemek gerekir ki, kanuna karşı bir tavır da sergilememektedir²⁰⁹:

“Bol yağmurlu ve ümitle, şevkle dolu bir istihsal mevsimine birçok yeni vazifelerin ağırlığı içinde giriyoruz. Buğday ve arpadan başlayarak birçok kuru sebzelerin önümüzdeki yaz aylarında Devletçe nasıl ve kaçta alınacağını belirten İcra Vekilleri Heyeti kararı neşredildi. Mahsullerden bir kısmı harman yarılarından ölçülerek bir kısmı da zamanında tahminler yapılarak alınacak.”

“Önümüzdeki hasatta birçok mahsullerimizi Devlet, ölçme ve tahminleme yoluyla bazı nispetlerde satın alacak ve bu stoklarla ordunun ve halkın ihtiyacını karşılayacak. Bu haliyle neşredilen Hükümet kararı, milli politikamızın yakın geleceğe ait bir kuvvet unsurudur. Bunun iyi başarılması için şimdiden, hepimiz bir düşünüş ve duyuş hazırlığı içinde olmalıyız. Çiftçiye aslında çetin olan istihsal işinde yardım edecek Devlete vereceği miktarı külfetsiz bir hale getirmek, yalnız vazifeliler için değil, hepimiz için bir borçtur. Yurdun emniyetini ve sulhunu koruyan her tedbire, içten bir anlayışla her zaman katılan Türk, yeni kararlardaki farklılığı da kavrar ve kendinden

²⁰⁸ Çavdar, a.g.e., s. 382-383.

²⁰⁹ Ulus, 18 Mayıs 1943.

isteneni açık yüreklilikle verir. Köyde ve kasabada olsun büyük istihlal kütlemiz eşsiz olgunluğu ile her zaman Devlet tedbirlerinin muvaffak olmasına çalışır ve bilir ki emniyeti yalnız bunların başarılmasıyla sağlanır.”

Yukarıdaki alıntılarda da görüldüğü gibi gerek Ulus gazetesi, gerekse diğer gazetelerin, Toprak Mahsulleri Vergisi'nin zorunlu bir uygulama olduğunu vurgulamaktadırlar. Bu zorunluluğu da, aynı Varlık Vergisi yorumlarında olduğu gibi, savaş koşullarının ekonomik zorlukları ile gerekçelendirmektedirler.

1943 yılında çıkarılan Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu'nun uygulandığı 3 yıl boyunca umulan ölçüde tahsilat yapılamamıştır. Nitekim iktidar bu vergiyle 1.200.000 ton hububat tahsili beklerken ancak 600.000 ton hububat toplayabilmiştir. Ayrıca toprak mahsulleri vergisine ait yapılan ayni ve nakdi tahsilatın toplamı 192 milyon lirayı geçmemiştir. Bu verginin sonucu sadece ekonomik başarısızlık değildir. Hiç kuşkusuz bu vergi, daha sonra kabul edilecek olan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, ile birlikte büyük toprak sahiplerinin CHP'den soğutan ve DP'yi hazırlayan nedenlerden biri olacaktır.²¹⁰ Ayrıca bu vergi, Aşar'ın kaldırılmasından sonra tarıma yönelik büyük çaptaki ilk dolaysız vergi olması nedeniyle iktisat politikasında önem taşımıştır.²¹¹

²¹⁰ Timur, a.g.e., s. 190.

²¹¹ Boratav, a.g.e., s.266.

5. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu

Türkiye’de Cumhuriyetin ilân edildiği 1923 yılından 1950’ye kadar, kırsal ve kentsel nüfus oranlarında önemli değişimler olmamıştır. 1950’lerin başında ülke nüfusunu halâ % 81,5’i kırdada ve onbinin altında nüfusa sahip yerleşim merkezlerinde yaşamaktadır. Ülke nüfusunun beşte dördü, kırdada tarıma bağlıdır ve bunun da çok büyük bölümü geçimini bitkisel üretimden sağlamaktadır. 20. yüzyılın ikinci çeyreğinde de gerek ekilen arazi oranında gerek üretim hacmi ve verimlilikte önemli ilerlemeler gerçekleşmemiştir. Ekilebilen topraklar, 1925’te 10.20 milyon hektar, 1935’te 11.57 milyon hektar, 1940’ta ise 14.16 milyon hektardır. İşlenebilen arazi ise, tarıma elverişli arazinin 1934’te % 17,9’u, 1944’te %21,9’u ve 1950’de ise % 25’i kadardır.²¹² Bu yıllarda nüfusun en az % 80’inin kırsal kesimde yaşadığı dikkate alınır, ekilebilir alanların arttırılamamasının önemli bir sorun olduğu gerçeği kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

1937 yılı, Türkiye’de toprak ve köylü sorunlarının yoğunlukla ele alındığı yıl olurken, İsmet İnönü daha 29 Aralık 1936’da, CHP Meclis Grubunda toprak meselesi ile ilgili görüşlerini şu cümlelerle açıklamıştır:

“Toprak, mahsulünü ancak bir vaziyette verir. Bu vaziyet de, o toprağın, işleyen malı olmasıdır. Yurdumuzda topraksız çiftçinin sayısı, her türlü tasavvurun, tahminin üstündedir. En ziyade toprağı taksim edilmiş, en mamur yerlerimizde bile köylünün yarısına yakın bir miktarı topraksızdır. Hiçbir vakit, hiçbir adamın malını gelişigüzel zaptetmek fikrinde değiliz. Fakat köyliüyü de hiçbir surette, ilelebet topraksız kalmaya mahkum eden dar çerçeve içinde bırakmaya razı olamayız.”²¹³

İnönü’nün bu konuşması CHP Grubunda şiddetle alkışlanmış, ancak alkışlayanların bir bölümü kanun tasarısı komisyonlarda görüşülürken engelleme çabası içinde olmuşlardır. Bu konuşmalara ve Meclisteki destek alkışlarına rağmen, İnönü’nün 1937 Eylülünde Başbakanlıktan ayrılmasından sonra, Celal Bayar’ın Başbakanlığı sırasında bu konular üzerinde hiçbir düzenleme yapmamıştır. Atatürk’ün hayatta iken

²¹² Gülöksüz Yiğit- Gülöksüz Güven, “Kırsal Yapı”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 4, s.1246; Kazgan, Gülten, “Tarım”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 9, s. 2426.

²¹³ Timur, a.g.e., s.192; Aydemir, a.g.e., C.2, s. 322, Avcıoğlu, s.490; Bila, Hikmet, *Sosyal Demokrat Süreç İçinde CHP ve Sonrası*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1987., s. 68.

“*bunu beklerim*” dediği hareket²¹⁴ şimdilik arka plâna itilmişti. İsmet İnönü’nün Cumhurbaşkanı seçilmesinden bir yıl sonra, 1939 sonunda katıldığı Ziraat Kongresinde yaptığı konuşma Yunus Nadi tarafından, hükümetin köy davasını “*esaslı şekilde halletmeğe*” kararlı olduğu şeklinde yorumlanmıştır.²¹⁵ Ancak İnönü’nün bu konuşması, toprak meselesinin hemen çözüleceği anlamına gelmeyecek, bu sorunun Mecliste ele alınması için 1945 yılına kadar beklemek gerekecektir. Bunda etkili olan birinci faktör, dünyanın yeniden içine girdiği bunalımlı dönem ve bunların Türkiye’ye yansımalarıydı. O günler II. Dünya Savaşı öncesi günlerdi ve dış politika konuları daha ön plana geçmişti. Necdet Ekinci ise, Toprak Kanununun yaklaşık on yıl geciktirilerek 1945’te ele alınmasını, Köy Enstitülerinin ilk mezunlarını vermesini beklenmesine bağlamaktadır. Çünkü, CHP içinde Toprak Kanununa ve Köy Enstitülerine karşı olan bir varlığı eskiden beri bilinmektedir. Köy Enstitüleri ile ilgili kuruluş yasası Mecliste onaylandığında Adnan Menderes ve bazı arkadaşları oylamaya katılmamışlardı. Aynı gruba bağlı Eskişehir Milletvekili Emin Sazak, daha 5 Haziran 1942’de Enstitülü öğretmenlerin yetkileri görüşülürken TBMM kürsüsünden bu yetkileri şöyle eleştirmişti: “... *Bunlara verdiğimiz selahiyet Başvekilde yoktur... Ona diyoruz ki, Allah tarafından köyleri ıslaha memur edilmişsin... Bunun muhakkak fena olduğuna Allah’ın birliği kadar kaniim...*”²¹⁶

Savaş yıllarında, tarımdan tarım dışına kaynak aktarımını sürdürebilmek amacıyla 1940’dan beri çıkarılan Milli Korunma Kanunu gibi küçük çiftçileri zor duruma koyan yasalar²¹⁷ ve Temmuz 1942’de çıkarılan tarımsak ürün fazlasının devlete satılmasını zorunlu kılan “*Yüzde 25 Kararı*”²¹⁸ orta sınıf köylülerin iktidara olan desteğinin azalmasına yol açmıştır. Bu nedenle hükümet, topraksız ve az topraklı köylüye toprak dağıtımını yoluyla desteğini sağlama yoluna gitmiştir.²¹⁹ 1942’de Tarım Bakanı olan Şevket Raşit Hatiboğlu, toprak konusunu yeniden Türkiye’nin yeniden gündemine sokmaya çalışmıştır. 9 Ağustos günlü *Cumhuriyet* gazetesinde “*Köylüye*

²¹⁴ Avcioglu, a.g.e., s.489; Timur, a.g.e., s. 191.

²¹⁵ Cumhuriyet, 29 Aralık, 1939.

²¹⁶ T.B.M.M. T. D., D.VI, İ.3, 05.06.1942, 69.İ;Ekinci, a.g.e., s. 291.

²¹⁷ *Düstur*, 3. Tertip, XXI, 433, Timur, a.g.e., s.179-180; Boratav, a.g.e., s.251; Tezel, a.g.e., s. 256.

²¹⁸ *Düstur*, 3. Tertip, XXIII, 1641, Timur, a.g.e., s. 184; Boratav, a.g.e., s.223; Koçak, a.g.e., s. 412-413; Pamuk, Şevket, “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Devlet, Tarımsal Yapılar ve Bölüşüm”, *11. Tez Dergisi*, Sayı:7, s. 27.

²¹⁹ Kazgan, a.g.m., s.2426.

toprak tevzii yapılacaktır. Her aileye bir 'çiftçi ocağı' teşkil etmek üzere muayyen miktarda toprak verilecek." haberi yer almaktadır.²²⁰ Feridun Osman, 10 Ağustos günlü Cumhuriyet'in ikinci sayfasındaki yazısında, "*Köylüsüz Toprak Bırakmayacağız*" diyerek Hatiboğlu'nun projesine destek verdiğini belirtmektedir. Feridun Osman yazısının devamında, "*Biz hala köylüyü vatan topraklarına hakkile 'iskân' etmiş vaziyette bile değiliz. Bir yanda milyonlarca dönüm boş arazimiz, öbür yanda milyonlarca topraksız halkımız serili duruyor*" diyerek o günkü manzarayı çizerken, çalışmaya destek verme gerekçesini de açıklamış oluyordu. Yazının son bölümünde verilen destek Bakanla sınırlı kalmayarak bütün hükümete verilmektedir: "*Saraçoğlu Hükümetinin bu mutlu gayeye yönelmek isteyen tasavvurlarını şükranla selamlarken muhterem Başvekilimizin vecizesini biraz daha genişleterek: 'Yurdda köylüsüz toprak bırakmıyacağız!' demekte en öznlü imanımızın heyecenını duyuyoruz.*"²²¹ Ancak Şevket Rıza Hatipoğlu'nun bakanlığı savaş yıllarına rastladığı için, köklü bir toprak reformuna gitmek için şartlar elverişli değildi. Bu nedenle çalışmaların başarılı geçtiği söylenemez. Yalnızca devlete ait toprakların bir bölümü topraksız köylülere verilebilmiştir.

1945 yılına kadar, Toprak Kanunu tasarısı henüz Meclis gelmeden önce devlete ait topraklardan bir kısmı yaklaşık 116.000 kişiye dağıtılmıştır. Cumhuriyet'te 22 Ocak 1944'te verilen habere göre, üç yıl önce başlayan çalışmalara yeni bir düzen vermek amacıyla bir nizamname projesi hazırlanmıştır. Yine yapılan çalışmalar sonucunda, devlete ait toprakların kadastro yapıldıktan sonra muhtaç çiftçilerden ikişer kişilik ailelere 30 dekardan başlamak ve kişi başına 150 dekar ilave edilmek suretiyle dağıtım yapılacaktır.²²² 1944 yılı sonunda yeniden gündeme gelen Toprak Kanunu Cumhuriyet'te Cihad Baban tarafından değerlendirilmiş ve "*Bütün yurda şamil genel hükümlerin, bölgelerin ihtiyaçlarını karşılayabilecek kuvvette*" olamayacağını belirtmiştir. Baban'a göre, Toprak Kanununda ülke ziraat bölgelerine ayrılmalı ve her bölgenin özelliklerine, yetiştirilen ürünün türüne göre hükümler konulmalıdır.²²³

Savaş yıllarında uygulanan ekonomik politikalarla kırsal kesim yoksullaşmış, yeni dönemde kırsal kesimle olan bağlarını kuvvetlendirmek isteyen iktidar, 1944 yılı

²²⁰ Cumhuriyet, 9 Ağustos 1942.

²²¹ Cumhuriyet, 10 Ağustos 1942.

²²² Cumhuriyet, 22 Ocak 1944.

²²³ Cumhuriyet, 6 Aralık 1944.

sonunda Toprak Kanunu ülkenin gündemine taşımaya başlamıştır. 1945 yılının Ocak ayında TBMM’de gündeme gelen Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu tasarısı komisyonda yapılan görüşmelerden sonra Mayıs ayında Mecliste görüşülmeye başlanmıştır. Taner Timur’a göre, Toprak Kanunu iki amaç gütmektedir. Bunlardan birincisi büyük toprak sahiplerinin siyasi gücünü kırmak, ikincisi ise toprak mülkiyetini üretimi arttıracak şekilde yeniden düzenlemektir. Timur’a göre hükümet bu kanunla Anadolu’da çok yaygın olan ve üretiminin düşmesine de neden olan ortakçılık sistemini sona erdirmek istemektedir.²²⁴ Tarım Bakanı Hatiboğlu da kanunun gerekçesinde ortakçılık sisteminin yok edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Hatiboğlu’na göre ortakçılık, “*ekonomik istismar sistemi*”dir ve “*Murabahanın (tefeciliğin) köylünün kucağına çöreklenişi biraz da bu ortakçılık yoluyla olmaktadır.*” Ortakçılık aynı zamanda, “*Türk çiftçiliğinin kanseridir.*”²²⁵

Tarım Bakanı Şevket Raşit Hatiboğlu tasarının gerekçelerini böyle açıklarken, Kanunun 1. maddesinde de benzer ifadelerle yer verilmektedir. Bu maddede belirtildiğine göre kanunun amaçları şunlardır:

*“a- Arazisi olmayan veya yetmeyen çiftçileri veya çiftçilik yapmak isteyenleri aileleri ile birlikte geçimlerini sağlayacak ve iş kuvvetlerini değerlendirecek ölçüde araziye sahip kılmak, b- Kendilerine arazi verilenlerle yeter arazisi bulunup istihsal vasıtaları eksik olan çiftçilerden muhtaç bulunanlara kuruluş onarma ve çevirme sermayesi, canlı cansız demirbaş vermek, c- Yurt topraklarının sürekli işlenmesini sağlamak.”*²²⁶

Görüldüğü gibi, hükümet bu kanunla, sermaye ve toprak vermek suretiyle, yıllardır bağlarını kopardığı küçük ve orta sınıf köylülerle yeniden iletişim kurmaya çalışmaktadır. Daha meclis görüşmeleri başlamadan, komisyon aşamasında tasarıya karşı çıkışlar başlamış, *Cumhuriyet*, tasarıya muhalefet edenlere karşı şu ifadeleri kullanmıştır: “*Anayasanın başlıca şiarları arasında halkçığin yer almış bulunduğu bir memlekette herkesi toprak sahibi kılmak için yapılan en mutlu teşebbüsün rejime aykırı bir halinde gösterilmesi, rejimimize layıkıyla anlamamış olmak demektir.*”²²⁷

²²⁴ Timur, a.g.e., s.197.

²²⁵ Timur, a.g.e., s.197-198; Avcıoğlu, a.g.e., s.491.

²²⁶ *Düster*, 3. Tertip, XXXVI, 1169, Timur, a.g.e., s. 198-199.

²²⁷ *Cumhuriyet*, 1 Şubat, 1945.

Cumhuriyet'e göre, toprak dağıtımı Anayasanın halkçılık ilkesinin emridir ve geciktirilmeyen yapılmalıdır. Toprak Kanunu tasarısı üzerinde komisyon çalışmalarının devam ettiği günlerde *Cumhuriyet*'te Yavuz Abadan, görüşülen tasarıyı “*Toprak Anayasası*” olarak değerlendirmiş, tasarıyla ilgili şu düşünceleri savunmuştur:

“Kanunun amacı madde ve kuvvetlerinin öz kaynağı olan topraktan halkımızın en geniş ölçüde faydalanmasını sağlamak; yurdumuzda ileri ve adalete uygun bir mülkiyet strüktürü yaratmak, verimli ve rasyonel bir işletme tekniğini kökleştirmektir. Memleketimizin bu esaslar etrafında toplanan toprak davasını ele alıp gerçekleştirmek isteyen bir kanunu, duraksamadan toprak anayasası diye vasıflandırmada hiçbir hata ve mübalâğa yoktur... Millet in iktisadca gelişmesi bir yandan üzerinde yerleştiği toprağın genişliğine, çeşidliliğine, yarayırlılığına; diğer yandan arazinin vatandaşlar arasında dağılma ve paylaşılma şekline bağlı olduğu için toprak kanunu hakikatte anayasada şahlanıp devletleşen Türk topluluğunun maddi varlık temellerini atıyor... Halkçı bir idare için... çiftçiyi toprak sahibi yapmaktan, halkımızın yüzde seksenini teşkil eden köylüyü kalkındırmaktan daha şerefli, daha yararlı, daha esaslı bir ödev olamaz. Toprak Kanunu, yurdun eski, köklü bir ana davasını halletme amacını güden Türk demokrasisinin temel kanunlarından biri olacaktır. Bu sebeple ilham kaynağı, günlük politika isterileri veya tesadüfler değil, doğrudan doğruya Türk halkçılık şuurunun millî mesele üzerine çevrilmiş gerçekçi görüşüdür...”²²⁸

Görüldüğü gibi Yavuz Abadan da konuya gazetenin yayın siyaseti açısından yaklaşmakta ve bu kanunu “*Toprak Anayasası*” diye adlandıracak kadar önemsemektedir. Abadan'a göre bu kanun çıkarılması halkçılık ilkesinin emridir ve ülkede demokrasiyi sağlayacak önemli unsurdur.

Cumhuriyet'te Cihad Baban da, 1 Mart 1945'ten itibaren, “*Toprak Kanunu Üzerine Düşünceler*” başlığıyla bu konudaki araştırma ve düşüncelerinden oluşan altı bölümlük yazı dizisini yayınlamaya başlamıştır. Cihad Baban, Türkiye'nin gündemine uygun olarak yazı dizisinin ilkinde verilen bilgilere göre, “37 vilayette yapılan incelemeler neticesinde 1.073.078 çiftçi ailesinden 61.008 ailenin hiç toprağı olmadığı ve 698.257 ailenin de yeter derecede arazi sahibi bulunmadığı görülmüştür.” Baban'a göre “*Toprak Kanununun lüzum ve zaruretine herkes kanidir*” ve Cihad Baban'ın merak

²²⁸ *Cumhuriyet*, 8 Şubat, 1945.

ettiği konu, “Bu kanunun nasıl ve ne suretle tatbik edileceği ve sosyal ve ekonomik zaruretlerle milli icablara tamı tamına uyup uymayacağı”dır.²²⁹ 7 Mart günlü “Toprak Kanunu Üzerine Düşünceler” başlıklı yazısında ise Baban, tasarıdaki bazı kuşkularını dile getirmektedir:

“Tasarıda (madde 2) çiftçilik sınıfı arazide ekim, dikim, bakım ve yetiştirme yollarile nebat ve hayvan mahsulleri istihsalile meşgul olanlara verilmiş ve binaenaleyh hayvan yetiştirmek de çiftçilik ödevleri arasına girmiştir. Bununla beraber, hayvancılıkla işgal eden bir çiftçi veya vatandaşın ne miktar hayvan besliyebileceği söylenmemiş ve bu hususta bir tahdid konmamıştır. Geniş hayvancılık yapanların geniş meralara ihtiyaçları bulunduğuna göre ve arazi de tahdid edilmiş olduğuna göre, acaba tabiatile hayvancılık da tahdid mi edilecektir, yoksa hayvan sahiblerine lüzumu kadar mer’a, şu veya bu suretle (mülk veya kira) temin edilecek midir?”

Anlaşılan Cihad Baban dağıtılacak arazilerin önemli bölümünün hayvancılıkla uğraşanlara gideceğinden endişelidir ve bu konunun açıklığa kavuşturulmasını istemektedir. Cihad Baban’a göre tasarıda açık olmayan bir başka nokta da hangi arazilerin dağıtımına daha önce başlanacağı konusudur: *“Evvele devlet topraklarının, ondan sonra, köylerin orta malı olarak kullandıkları arazinin fazlası daha sonra, sahibi belli olmıyan arazinin... dağıtılması ve bunlar bittikten sonra ortada gene topraksız köylü kalmışsa bu taktirde kamulaştırma metodile tevziat yoluna gidilmesi, hiçbir şüpheye mahal vermiyecek tarzda sarih olarak belirtilmelidir.”*²³⁰ Cihad Baban bu sözlerle, tasarıda açıklanmayan konulara da açıklık getirilmesini istemiş, konuyla çok yakından ilgilendiğini de ortaya koymuştur. Baban, öncelikle kamu arazilerinin topraksız köylülere dağıtılmasından yanadır. Cihad Baban büyük toprak sahiplerinin bu yasadan zarar görmelerini istememektedir.

Cihad Baban, yazı dizisinin son bölümünü yayınladığı 9 Martta da aynı kaygıları ortaya koyarak tasarıya destek vermektedir: *“Herkes bütün vatandaşlar, memleketimizde toprak ıslahatının yapılmasını şiddetle arzu etmektedirler. Bütün*

²²⁹ Cumhuriyet, 1 Mart 1945.

²³⁰ Cumhuriyet, 7 Mart 1945.

endişeler bu muazzam teferrüatında ve tatbikatında, yanlışlık yapılmaması esası üzerinde çok haklı olarak toplanmaktadır.”²³¹

Tasarı, Meclise geldikten sonra komisyonda görüşülmeye başlanmış, ancak her geçen gün üzerinde yapılan değişiklikler ele aslından uzaklaşma tehlikesi ortaya çıkmıştı. Bu konu özellikle İnönü ve Saraçoğlu’nu telaşlandırmıştı. O günlerde, Kütahya Milletvekili Alaattin Tiritioğlu söz yarışları içinde bunalan komisyonu, Londra’da serbest konuşmacıların ne isterse konuştukları Hyde Parka benzetmişti. İşte bu sırada Tiritioğlu Cumhurbaşkanı İnönü tarafından bir akşam Çankaya’ya çağırılmıştır. O gece Çankaya’da tasarıyı kurtarmak endişesiyle yeni bir madde hazırlanmış, Tiritioğlu’nun müsveddesini yaptığı, İnönü’nün kendi yazısı ile düzeltmelerde bulunduğu bu madde kanunda 17. madde olarak yer almıştır.²³² Tasarının en önemli bölümünü oluşturan 17. madde şöyledir:

“Topraksız veya az topraklı olan ortakçılar, kiracılar veya tarım işçileri tarafından işlenmekte bulunan arazi, o bölgede, 39. madde gereğince dağıtmaya esas tutulan miktarın 3 katı ve kendi seçtiği yerde sahibine bırakılmak suretiyle, yukarıda yazılı çiftçi ve işçilere dağıtmak suretiyle kamulaştırılır. Sahibine bırakılacak arazi 15 dönümden aşağı olamaz. Bu madde hükmünün uygulanmasında 15 ve 16. madde hükümleri işlemez. Geçici mevsim işçileri hakkında bu hüküm uygulanmaz.”²³³

Toprak Kanunu tasarısının komisyonda görüşülmesi sırasında İsmet İnönü, Cumhurbaşkanı, CHP Değişmez Genel Başkanı ve Milli Şef seçildiğinden beri onun benimsediği bir kanuna, yani dolaylı olarak ona karşı ilk sert çıkışlara tanık olunmaktadır. Kanun tasarısının özellikle 17. madde dolayısıyla toprak sahiplerinden büyük tepki toplamıştır. Bu maddeye göre, 500 dönüme kadar olan toprak küçük mülkiyet, 500-5000 dönüm arası toprak orta büyüklükte mülkiyet, 5000 dönümden fazlası ise büyük mülkiyet olarak kabul edilmekteydi. Bu madde de, 5000 dönümlük oldukça geniş bir üst mülkiyet sınırı tanımakla beraber, toprağın yetmediği yerlerde, topraksız ve az topraksızlara dağıtmak üzere 50 dönüme kadar arazinin kamulaştırılabileceği öngörülmektedir. 17. madde, komisyonda iki defa görüşülerek son şeklini almasına rağmen, hükümet baskısıyla ve iç tüzük hükümlerine aykırı olarak

²³¹ Cumhuriyet, 9 Mart 1945.

²³² Aydemir, a.g.e., s. 348, Avcıoğlu, a.g.e., s. 493.

²³³ *Düstur*, 3 Tertip, XXVI, 1172; Timur, a.g.e., s. 201; Aydemir, a.g.e., s. 348, Avcıoğlu, a.g.e., s. 493.

üçüncü defa görüşülmek istenmiştir.²³⁴ Tasarıya itiraz edenlerin başında Adnan Menderes gelmiştir. Menderes, tasarının görüşülmesi sırasında söz almış ve sert bir konuşma yapmıştır. Menderes bu konuşmasında, “*Orta arazinin kamulaştırma dışında kalabilmesi için konulan şartlar o kadar ağırdır ki... Türkiye’de bu şartları haiz bir veya iki orta işletme*” bulunabileceğini belirtmiş, kendi arazilerini kamulaştırma dışında tutmanın mücadelesini vermiştir.²³⁵ Adnan Menderes bu konuşmasıyla maddenin değişmesini sağlayamamış, ancak CHP içinde oluşmaya başlayan muhalefet hareketi Menderes’in etrafında kümelenmeye başlamıştır. Dolayısıyla bu konuşma aynı zamanda Menderes’e tam beş yıl sonra, Başbakanlığın kapısını aralayan ve ilk muhalefet çıkışı olarak nitelendirilebilecek bir konuşmadır. Nilgün Gürkan, Cemil Koçak ve Şevket Süreyya Aydemir de Toprak Kanunu ile ilgili tartışmaların Meclisteki muhalefeti ortaya çıkarması bakımından önemli olduğunu belirtmektedir.²³⁶ Hikmet Özdemir de, Adnan Menderes ve ekibinin, kanun tasarısının Mecliste görüşülmesi sırasında ve sonrasında, bu kanun etrafında ortaya koydukları muhalefet hareketini, 1923’ten beri devlet eliyle oluşturulmaya çalışılan Türk burjuvazisinin tek başına iktidara talip olabileceğinin habercisi olarak değerlendirmektedir.²³⁷

Kanun tasarısının 21. maddesi de, tıpkı 17. madde gibi toprak sahiplerinin direnişiyle karşılaşmıştır. Tasarının 21. maddesinde, kamulaştırmaların gerçek bedel üzerinden değil, arazi vergisine matrah olan değere orantılı olarak yapılacağı belirtilmektedir.²³⁸ 21. maddeye itiraz Refik Koraltan tarafından yapılmıştır. Adana bölgesi milletvekillerinin bir kısmı da direnişin içinde görünüyordu. Eskişehir’den büyük çiftçi Emin Sazak, güçlü ve etkili bir mücadeleciydi. Doğu’dan, örneğin, Diyarbakır’dan Şeref Uluğ ve arkadaşları, keza bu cephede yer almışlardı.²³⁹

Eskişehir Milletvekili Emin Sazak, tasarıyla ilgili yapılan görüşmeler sırasında hükümete “*Yapmayın yahu, tek bu kanundan vazgeçin, su kadar bin dönümü hokumata*

²³⁴ Ekinci, a.g.e., s. 292; Timur, a.g.e., s. 199.

²³⁵ Timur, a.g.e., s. 199; Aydemir, a.g.e., s.345; Eroğlu, Cem, *Demokrat Parti ve İdeolojisi*, İmge Yayınları, Ankara, 1990, s. 10.

²³⁶ Aydemir, Şevket Süreyya, *Menderes’in Dramı*, 6. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1998, s. 116; Koçak, a.g.e., s.136

²³⁷ Özdemir, Hikmet, “Türkiye’de Köylü Politikası: 1920-1925”, *Ekin Belleten*, Yaz Sayısı, 1988, s.148.

²³⁸ Düstur, 3 Tertip, XXVI, 1173, Kazgan, a.g.m., s. 2426, Çavdar, a.g.m., s.2064, Aydemir, s. 345; Ekinci, a.g.e., S.292.

²³⁹ Aydemir, Şevket Süreyya, *Menderes’in Dramı*, 6. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1998, s. 117.

bağışlayayım!...” önerisinde bulunmuş, ancak bu öneri Tarım Bakanı Raşit Hatiboğlu tarafından, *“Eğer benim bir hizmetim olacaksa, bununla başlar, bununla biter!...”* yanıtıyla reddedilmiştir. Hükümetin getirdiği kanunun gerekçesinde, Türkiye’de çiftçiliğin sosyal yapısını az çok yansıtan cümleler yer almıştı. İnönü bu iş üzerine pek alışılmamış bir heyecan göstermiş ve İnönü’nün *“Bataklı Toprak Ağasının kökünü kazıyacağım!...”* sözleri o günlerde bir söylenti halinde duyulmuştur. Zaten bu işi götürebilecek bir bakan arandığı zaman Saraçoğlu, Şevket Raşit’i Çankaya’ya *“Seni cepheye çağırıyorum, Çankaya’ya gel, şartların şimdiden kabul!...”* diye konuşmuştu.²⁴⁰

CHP’nin yayın organı Ulus gazetesinde de Cumhuriyet’te olduğu gibi, TBMM’deki muhalefetin açığa çıkmasına neden olan kanun tasarısı başından beri destekleyici yazılar yer almıştır. Başyazar Falih Rıfkı Atay 24 Ocak 1945 tarihli Ulus gazetesinde tasarı dolayısıyla *“Cumhuriyet tarihinde Yedinci Meclisin adını ebedileştirecek bir rejim ve devrim davasının ele alındığını, toprak meselesini başarma yolunda olduğumuzu”* belirtmektedir.²⁴¹

Tasarının 17. maddesinin komisyonda görüşüldüğü günlerde, Başbakan Şükrü Saraçoğlu komisyon odasına girerek, toprak ağası milletvekillerine, *“Sayın Cumhurbaşkanımız şu şekilde kaleme aldı.”* diyerek elli dönüme kadar kamulaştırma yapılabileceği maddesini okumuş, bunun üzerine Eskişehir Milletvekili Emin Sazak ayağa kalkarak, *“Yoo... Bizim Cumhurbaşkanına saygımız sonsuzdur emme, bu gibi işlere karışmasınlar. Bu iş politik olmaktan çok ekonomik bir iştir ve mal canın yongasıdır, derler ki doğrudur. Bu nedenle 17. madde kanunlaşamaz.”* demiştir. Bu gelişme üzerine İçişleri Bakanı Faik Öztrak derhal salondan çıkmış ve üst kattaki makam odasında bulunan Cumhurbaşkanına komisyonda olup bitenleri anlatmıştı. İnönü, Öztrak’ dinledikten sonra, *“Git bu efendilere sor, bunlar gerçekten milletvekili olduklarına inandıkları için mi bu muhalefeti yapıyorlar?”* sözlerini yüksek sesle ve bağırarak söylemiştir. Şevket Süreyya Aydemir’in anlattığına göre de, Cumhurbaşkanı

²⁴⁰ Aydemir, İkinci Adam, C. 2, s.345; Avcıoğlu, a.g.e., C. 1 s. 492.

²⁴¹ Ulus, 24 Ocak 1945.

İnönü tasarımı o derece içten destekliyordu ki, *“Toprak Kanunu istemiyen parti benim partim değildir.”* diyordu.²⁴²

Ocak ayında Meclis gündemine alınan Toprak Kanunu tasarısı komisyonlarda görüşüldükten sonra 14 Mayıs’tan itibaren Meclis Genel Kurulunda görüşülmeye başlanmıştır. İnönü’de tasarının Mecliste ele alındığı günlerde, 19 Mayıs törenlerinin açılışında, gençliğe hitaben yaptığı konuşmada Toprak Kanununa verdiği önemi şöyle ifade etmektedir:

*“Topraksız köylüye işleyeceği toprağı kendi malı olarak temin etmek, bugün başarmak üzere olduğumuz bir teşebbüstür. Bundan da, Türk milletinin ileri ve kudretli olması için büyük ümidler besliyoruz. İşliyen köylünün bütün emeğinden ve kazancından tamam olarak kendi ailesinin faydalanması ve kendi öz toprağını verimli ve bayındır kılması, Türk milletinin son 20 sene içindeki hayırlı inkılâbları arasında en üstte göze çarpan parlak eserlerden biri olacaktır.”*²⁴³

Tasarımın Mecliste görüşüldüğü ilk gün bu konuda oldukça sert tartışmalar yaşanmıştır. Tasarımın tümü üzerinde söz alan Adnan Menderes, *“...savaş bittiği ve gerek milli, gerekse milletlerarası yaşayışın demokratik esaslara ve milli egemenlik ilkelerine göre yeni baştan düzenlenmesine dünyaca uğraşılmakta olduğu bu günlerde olayların önüne geçmek gerektiği inancındayım...Memleketin selameti için şart olan ve son zamanlarda gelişmekte olan tartışma hürriyetinin bu kanun Meclise getirilince durdurulduğunu... tek parti sistemi devam ettikçe Anayasa’ya aykırı olan durumun daha da esef edilecek bir hal aldığı...”* ifade etmiştir.²⁴⁴ Menderes bu konuşmasında, dünyadaki demokratik gelişmeler dikkat çekerek, son zamanlarda göz yumulan siyasal tartışmaların, tasarının Meclise gelmesiyle durduğunu belirtmektedir. Refik Koraltan da yaptığı konuşmada, *“...Kim ne derse desin bu tasarının ruhu, Ali’nin malını Veli’ye vermektir... Bu kanunla izlenen tek düşünce özel bir malın başkasına verilmesini kamu yararı prensibine yaklaştırmaktır.”* diyordu.²⁴⁵ Emin Sazak ise, tasarıya ilişkin şu görüşleri savunmaktadır:

²⁴² Aydemir, a.g.e., s.348; Avcıoğlu, a.g.e., s. s.495.

²⁴³ *Aydın Tarihi*, Sayı 138, Mayıs 1945, s. 52; Cumhuriyet, 20 Mayıs 1945, İkinci, a.g.e., s.294.

²⁴⁴ TBMM T.D., D.VII, C.17, T.2,(16.5.1945) 55.B. s.111-117.

²⁴⁵ TBMM T.D., D.VII, C.17, T.2,(15.5.1945) 54.B. s.70; Aydın Tarihi, No: 138, Mayıs 1945, s.34.

“Bu tasarı ile Türk ruhuna uymayan ocaklar kuruluyor. Belki toprak sahibi olduğum için böyle düşündüğüm sanılabilir, ama bunun memlekete yararlı olacağına inansaydım, memleketin selameti için canını veren arkadaşlarım gibi ben de malımı vermekten çekinmezdim... Ekonomik işler şakaya gelmez. Şef'im böyle istedi diye buraya gelmemeli... Bugün bizdeki görünüş varlık düşmanlığıdır...Bu gidilen yolda yürünemez. Devam edilirse ben hükümete güvenemem.”²⁴⁶

Görüldüğü gibi tasarıya ilişkin olarak, toprak sahibi milletvekilleri arasında ciddi bir endişe vardır. Basın, Mecliste yapılan bu tartışmalara ayrıntılı bir şekilde yer verirken, Nadir Nadi *“Toprak Kanunu Mecliste”* başlıklı makalesinde, *“Davanın ruhu hakkında milletvekilleri arasında aykırı düşün”* kimsenin bulunmadığını, *“Köylünün toprak sahibi edilmesi noktası üzerinde” herkesin birlik içinde olduğunu belirtmektedir. Nadi'ye göre tartışmalar, “Daha ziyade kanun halinde tatbik alanına konacak olan toprak inkılâbının memleket hesabına zararlı sonuçlara yol açmasını önlemek kaygusundan”* ileri gelmektedir.²⁴⁷

17. maddenin kabul edilmesi komisyonda olduğu gibi Meclis Genel Kurulunda da oldukça geniş tartışmalara yol açmıştır. Maddenin kabul edilmesinden sonra Nadir Nadi, *“17. Maddenin Kopardığı Fırtına”* üzerinde şu görüşleri savunmuştur:

“Bu maddenin bu derece gürültülü fırtınalara meydan vermesinin sebebi, toprak dağıtımı kanununun ruhunu teşkil etmesinden ileri geliyor... Onyedinci maddenin ilk şekli kısaca şöyle idi: ‘Topraksız veya az topraklı çiftçiler tarafından ortakçılık ve kiracılıkla işlenmekte olan veya hiç arazisi olmayıp ötedenberi tarım işçiliği ile geçinenlerin üzerlerinde yerleşmiş buldukları arazi, o bölgede... bu çiftçilere dağıtılmak üzere kamulaştırılabilir.’ Prensip itibarile çok doğru olan bu maddenin, toprak reformundan beklenen neticeyi kesin bir şekilde verip vermiyeceği düşünülmüştür. ‘Tarım işçiliği ile geçinenler’ derken kanun, bunlara verilecek toprağı ‘üzerinde yerleşmiş’ bulunmaları şartına bağlıyor ki, bu kayıd türlü tefsirlere ve haksızlıklara engel olacak kadar açık değildir. Bir yerde işçilik yapan bir insan umumiyetle orada yerleşmiş sayılır mı? Yerli veya geçici olmanın kriterium’u nedir? Yerleşmiş sayılmak için bir yerde ne kadar zaman oturmak gerektir? Ve bu noktaları kim tayin edecektir?... On yedinci maddenin

²⁴⁶ TBMM T.D., D.VII, C.17, T.2,(15.5.1945) 54.B. s. 80-81;Aydın Tarihi, Sayı 138, Mayıs 1945, s. 33-35, Cumhuriyet, 16 Mayıs 1945, 17 Mayıs 1945; Ekinci, a.g.e., 293-294.

²⁴⁷ Cumhuriyet, 16 Mayıs 1945.

aldığı son şekle göre yukarıda soru işaretile belirttiğimiz mahzurlar bir hayli önlenmiştir. Bu madde hükmünün tatbiakatında 15 ve 16 ncı madde hükümlerinin işlemeyeceği açıkça yazılmış, toprak verilecek işçinin yerli mi, geçici mi olduğunun takdiri hakkı Tarım Bakanlığına bırakılmıştır. Bu şekilde toprak dağıtım kanununun esas gayesini daha iyi koruduğuna şüphe yoktur. Mecliste geçen fırtınalı gürültüler de bunun içindir ki esas prensip üzerinde kopmaktadır.”²⁴⁸

Nadi, bu ifadelerle küçük çiftçilerin de toprak sahibi olmalarına destek vermiş, ancak, “Çok istihsal etmek ve maliyet fiyatını düşürmek için büyük ziraate muhtacız. Bunu da toprak sahibi kılacağımız küçük çiftçilerin arasında kooperatifler kurmak, onlara kredi ve donatım malzemesi temin etmek suretile başabiliriz” sözleriyle de toprak sahibi yapılacak küçük çiftçilerin bir araya gelerek kooperatifler kurmalarını ve bunların devlet tarafından da desteklenmeleri gerektiğini ileri sürmüştür.

Nadir Nadi, 6 Haziranda “*Toprak kanunu Meclisten Çıkarken*” başlıklı başyazısında ise 17. maddenin son şekline, “*Arazisi yetmeyen, hiç arazisi olmıyan, yahud da toprak işçiliği ile geçinen yurddaşları yer yurd sahibi edecek, onların ve dolayısıyla Türk milletinin ekonomik kalkınmasını sağlayacak*” olması nedeniyle desteğini devam ettirmiştir. Nadi’ye göre kalkınmanın anahtarı da Toprak Kanununda bulunmaktadır.²⁴⁹

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu yukarıda aktardığımız tartışmalar sonunda Meclisten de geçerek 11 Haziran 1945 tarihinde yürürlüğe girmiştir.²⁵⁰ Nadir Nadi, tasarı kanunlaştıktan sonra, “*Toprak Kanunu Türk Milletine Hayırlı Olsun*” diyerek, tasarının görüşülmesi sırasında yaşanan tartışmalar için, “*Fırtınaların büyüklüğü hamlelerinde büyüklüğüne işaret sayılır.*” ifadesini kullanmıştır.²⁵¹ Cumhuriyet, başından beri destek verdiği Toprak Kanununun Meclisten geçmesiyle, “*Köylü Sevinç İçinde*” başlığını kullanmış, başlığın altında gazete muhabirlerinin İstanbul köylerinde köylülerle yapılan görüşmeler yer verilmiştir.²⁵²

²⁴⁸ Cumhuriyet, 3 Haziran 1945.

²⁴⁹ Cumhuriyet, 6 Haziran 1945.

²⁵⁰ Ayın Tarihi, Haziran 1945, Sayı 139, s. 1-12; Düstur, 3 Tertip, XXVI, 1169; Cumhuriyet, 12 Haziran 1945; Ahmad, Feroz, “Türkiye’nin Cumhuriyet Dönemi Siyasal Gelişmeleri”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C.VII, s.1995.

²⁵¹ Cumhuriyet, 12 Haziran 1945.

²⁵² Cumhuriyet, 13 Haziran 1945.

Mecliste büyük gürültüler arasında kabul edilen 17. madde, kanunun diğer bazı maddeleri gibi hiçbir zaman uygulanamamıştır. Ege'den Adnan Menderes, Çukurova'dan Cavit Oral, Orta Anadolu'dan Emin Sazak, Güneydoğu'dan Şeref Uluğ ve çevreleri Meclis görüşmeleri sırasında ve sonrasında kanuna muhalif kalmışlardır. Kanun çıktığı zaman ise, artık Mecliste ve ülkede çok partili rejim çalışmaları başlamış, Bayar, Menderes ve bir kısım arkadaşları Demokrat Partiyi kurmuşlardır. Ölü doğan kanunun derhal değiştirilmesine gidilmiştir. Bu kanunu getiren ve savunan Tarım Bakanı Şevket Raşit Hatiboğlu, Ağustos 1945'te Bakanlıktan ayrılmış, yerine ise, Toprak Kanuna baş muhalif ve büyük bir toprak sahibi olan Cavit Oral getirilmiştir.²⁵³ Ancak, yeni Bakanın kanunun uygulanmasına ilişkin acelesi olmadığı, Düzce'de söylediği, toprak reformunun uzun seneler içinde gerçekleştirileceği, yolundaki sözlerinden anlaşılmaktadır.²⁵⁴ Bu sözlerden kanunun geleceği ile ilgili olarak da bir tahmin yürütmek zor değildir. Bu nedenle büyük bir emek ve çalışmayla hazırlanan Toprak Kanunu kendisinden beklenen yararları sağlayamamıştır.

Kanunun uygulanmasına öncelikle devletin kendine ait köylerden başlanmıştır. 27 Kasım 1946 günlü Cumhuriyet'te verilen habere göre, *"Bu köyler topraksız ve az topraklı çiftçilere verilecektir."* Haberin devamında, kararın ilk defa Urfa ilinin merkez ilçesinde uygulanacağı belirtilmektedir. Habere göre, Toprak İşleri genel Müdürlüğü burada devlete ait 20 köyde yapılacak dağıtmalar için hazırlıklara başlanmıştır. Bu uygulamadan elde edilecek sonuçlara göre yurdun diğer taraflarındaki devlet köylerinin tasfiyesine girişilecektir.²⁵⁵ Nadir Nadi, bu uygulamayla ilgili olarak *"Köylüyü Kalkındırmak"* başlığıyla yazdığı makalede uygulamanın amacını, *"Köylüyü toprak sahibi kılmak, fakir çiftçinin zengin kapitalistler tarafından istismarına engel olmak"* olarak açıklamaktadır. Nadi yazısının devamında, *"İlk önce devlet malı olan köyleri köylüye dağıtma kararını alarak işe de tedricen girişmekle Cumhuriyet hükümeti çok isabetli bir yol tutmuştur."* ifadesiyle uygulamaya tam destek verdiğini belirtmiştir. Aynı yazıda Nadir Nadi, köylünün durumunu şöyle ifade ediyor: *"Köylümüz ne yazık ki, lâyük olduğu hayat seviyesine yaklaşabilmiş olmaktan çok uzaktır. Sırtındaki*

²⁵³ Aydemir, Menderes'in Dramı, s.119; Avcioğlu, a.g.e., s.496.

²⁵⁴ Cumhuriyet, 3 Ekim 1946.

²⁵⁵ Cumhuriyet, 27 Kasım 1946.

gömlekten başka çamaşırı olmıyan köylülerimizin hali Cumhuriyet Türkiyesi hesabına utanç vericidir."²⁵⁶

1945'te çıkarılan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ile 1947-1950 yılları arasında 1.463.837 dönüm toprak topraksız köylüye dağıtılmıştır. Fakat yasa uygulamalarının boş devlet arazisiyle sınırlı kaldığı, büyük toprak sahiplerinin hiçbir biçimde etkilenmediği gözlenmektedir. 1950'de hala toprağın % 26.3'ü ailelerin % 1.6'sının elinde bulunmaktadır. Ailelerin % 83.5'i ise 100 dönümden küçük işletmelerde, toprağın % 37.7'sini işlemektedir.²⁵⁷ CHP iktidarının sonuna doğru, Tarım Bakanı Cavit Oral'ın hazırladığı değişiklik kanunu Meclise geldiğinde, Toprak Kanunu uygulama gücünü tamamen kaybetmişti. Toprak Kanunu üzerindeki değişiklik tasarısı Meclise geldiğinde konuyla ilgili görüşlerini açıklayan Şükrü Sökmensüer, tasarının CHP Kurultayında belirlenen esaslara aykırı olduğunu ifade etmiştir. Tarım Bakanı Cahit Oral ise Sökmensüer'in bu çıkışına karşılık, "*Memleket ziraatinin bir kül olarak ele alınması gerektiğini, iskân davası halledilmediği takdirde bu kanunlardan beklenen faydaların hasıl olmayacağını*" söylemiştir.²⁵⁸ Tarım Bakanı Oral'ın Çiftçiyi Topraklandırma Kanununa ait bazı maddelerinin değiştirilmesi yönündeki girişimleri bazı CHP'li milletvekillerinin karşı çıkmasına rağmen olumlu sonuç vermiş, böylece uygulama alanı bulamadan kanunun amacından uzaklaştırılması sağlanmıştır. 27 Mart 1950'de "*Çiftçiyi Topraklandırma Hakkındaki 4753 sayılı Kanun'un bazı maddelerinin değiştirilmesine ve bu kanuna bazı maddeler ve geçici maddeler eklenmesine dair*" 5618 sayılı kanun çıkarıldı. Bu yeni düzenlemeyle, beş yıl önce verilenler, uygulama şansı dahi bulamadan geri alınmış oluyordu. Kanunda yapılan bu değişikliklerle, büyük toprak sahiplerinin arazilerinin kamulaştırılması önlenmiş, Kanunun kamu arazilerinin dağıtılması suretiyle uygulanmasının yolu açılmıştır.²⁵⁹ Şevket Süreyya Aydemir'e göre, CHP'nin bazı ileri gelenleri bu değişikliği yaparken, yakında gidilecek seçimlerde toprak ağalarının ve onların emrindeki kalabalıkların CHP'ye oy vereceklerini

²⁵⁶ Cumhuriyet, 28 Kasım 1946ç

²⁵⁷ Gülöksüz Yiğit- Gülöksüz Güven, a.g.m., s. 1247.

²⁵⁸ Cumhuriyet, 23 Mart 1950.

²⁵⁹ *Düster*, XXXI, 1899-1901, Aydemir, a.g.e., s.119; Tezel, Yahya Sezai, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara, 1994, s. 264.

sanmışlardı. Ama seçim sonuçları CHP yönetimini yanıltmış ve 14 Mayıs 1950’de CHP iktidarı kaybetmiştir.²⁶⁰

D. SAVAŞ YILLARINDA EKONOMİDE GELİŞMELER

1.GSMH ‘da ve Sektörlerde Gelişmeler

Türkiye İkinci Dünya Savaşına girmemiş, fakat ateş çemberinin ortasında yaşamıştır. Savaş süresince 900 bin civarında askeri silah altında tutmuş, her an savaşa girecekmiş gibi beklemiştir. Dolayısıyla savunma harcamaları olağanüstü artmıştır. Hükümet, harcamaları normal bütçe gelirleri ile karşılayamayınca Merkez Bankası kaynaklarına daha fazla başvurmak zorunda kalmıştır.

Hükümet sanayileşme programını büyük ölçüde durdurmuştur. Savaş yıllarında sadece BBSYSP kapsamında olup, dönemi içinde gerçekleştirilmeyen süperfosfat ve sülfirik asit fabrikaları kurulmuştur.²⁶¹ Özel kesim yatırımları Hükümet iznine bağlanmıştır. Mevcut tesislerin işletilmesine çalışılmıştır.

Seferberlik hali ekonominin özellikle üretken sektörlerinde etkisini göstermekte gecikmemiştir. Sektörel hasıllarda ve GSMH’da önemli düşmeler olmuştur. Tarımsal hasıla 1945 yılında 1939’da ulaştığı seviyenin % 60 altına inmiştir. Kişi başına GSMH 1938-39’ da ki 114.5 TL. seviyesinden savaşın son yıllarında (1944-45) de, 79.4 TL.ye kadar gerilemiştir. Başka bir deyişle, tarımsal hasıla yaklaşık % 31 oranında bir düşme sonucu 1930’lu yılların başlarındaki düzeyine inmiştir.²⁶² Fiyatlardaki yükselmeye rağmen tarımsal hasılda meydana gelen bu önemli daralma kısmen işgücü, araç-gereç ve kredi yetersizliğinden kaynaklanmıştır. Bu yıllarda tesadüfen iklim şartları da kötü gitmiştir. Bu olumsuz faktörlere ek olarak tarımsal hasıla üzerine 1942 yılında konulan Toprak Mahsulleri Vergisi köylünün durumunu daha da kötüleştirmiştir. Tarım, milli hasıla da çok önemli bir paya sahip olduğundan tarımdaki kötüleşme GSMH’ya ve kişi başına GSMH’ya da büyük ölçüde yansımıştır.

²⁶⁰ Aydemir, *İkinci Adam (1938-1950)*, s. 349.

²⁶¹ Tekeli, İlhan- İlkin, Selim, *Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu*, ODTÜ Yayını, Ankara, 1982, Tablo 46.

²⁶² Şahin, Hüseyin, *Türkiye Ekonomisi*, Ezgi Kitabevi, Bursa, 2000, s. 61.

Savaş şartları tarım sektörü kadar olmasa da sanayi sektöründe de üretim düşüşüne yol açmıştır. Tarımda üretim düşüşü sanayi hammaddesi darlığına neden olmuştur. İthalatın tıkanması yine sanayi sektörü için gerekli olan makine ve ara malı girdilerde tıkanma yaratmıştır. Buna karşılık, bazı sanayi dalları ithalatın tıkanması ve uluslararası fiyatlarla bağların kopması sayesinde olağanüstü dış koruma şartlarında aşırı kazançlara sahne olmuştur. Savaş yıllarında GSMH’da sektörel hasıllardaki gelişmelere baktığımızda;

Tablo IX. GSMH ve Sektörel Hasıllalar

	1938-39	1942-43	1944-45	Dönem başı ve sonu
	milyon TL.	milyon TL.	milyon TL.	itibarıyla değişme(%)
Tarım	788	735.5	559.5	-29
Sanayi	343.5	311.5	267	-22.3
Diğer	843.5	699.5	657.5	-22.1
Sektörler				
GSMH	1975	1746.5	1484	-24.9
Kişi başına	114.5	95.5	79.4	-30.7
GSHM (TL)				

Kaynak: T.Bulutay, Yahya Tezel, Yıldırım, *Türkiye Milli Geliri(1923-1938)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayını, Ankara, 1974, Tablo 8.2 ve 8.1

Savaş yıllarında ülkede tüm ekonomik sektörlerde önemli üretim düşüşleri oldu. Buna ek olarak ithalatta meydana gelen tıkanıklıklar toplam arzın daralmasına yol açtı.

Toplam arz daralırken, savaşın yarattığı ortamda toplam talep yükseldi. Halk bulabildiği temel tüketim mallarında istifçiliğe başvurdu. Savaş ortamının bulanık havası fırsat bilen tüccar, stokçuluğa ve spekülasyona kaydı. Hükümetin fiyatları denetlemek için iyi organize olmamış, daha çok polisiye tedbirleri karaborsayı yaygınlaştırmaktan başka işe yaramadı. Yurt içinde toplam talebin artmasında Hükümetin de katkısı oldu. Hükümet savaşan ülkeler tarımsal ürünler ihracatını artırmak ve dış ticaret fazlası elde etmek amacıyla ihracatı teşvik etti. Ayrıca ordunun

ihtiyaçlarını temin etmek ve acil durumlar için stok bulundurmak politikası hükümetin mal talebini artırdı.

2. Fiyat Artışları

Toplam arz ve talep arasında giderek artan bu dengesizlik geniş halk kitlelerinin çok sıkıntılı yıllar geçirmesine neden oldu; yaşam düzeyi önemli ölçüde düştü. Aşağıda inceleneceği gibi, üretiminin ve ithalatın düşmesinden ve talebin artmasından kaynaklanan bu dengesizliğe para ve maliye politikalarının yarattığı mali dengesizlik de eklenince fiyatlar genel seviyesinde görülmemiş ölçüde artışlar meydana geldi. Fiyat artışları spekülasyonu ve karaborsayı daha da tırmandırdı. Ticari karlar olağanüstü ölçülerde şişti, yeni savaş zenginleri türedi. Fiyat artışları milli gelirin ticaret ve sanayi sektörleri lehine yeniden dağılımına neden oldu. Özel kesimin elinde önemli sermaye birikimi oluştu.

Tablo X. Savaş Yıllarında Fiyat Artışları (TEFE)

Yıllar	Yıllık değişme(%)	Fiyat Endeksi	GSMH deflatörü
1938	-	100	100
1939	3.0	103	100.4
1940	20.4	124	124.7
1941	33.1	165	170.7
1942	69.7	280	338.4
1943	63.4	457	555.4
1944	-8.1	420	420
1945	-4.3	400	397.6

Kaynak: DİE, *Aylık İstatistik Bülteni*, 1961/Mayıs, s.30

Tablodan da görülebileceği gibi, fiyatlar genel seviyesi 1938-1945 yılları arasında % 400 arttı. Fiyat artışlarının rekor düzeylere eriştiği yıllar, yılda %69.7 ile 1942 ve %63.2 ile 1943 yılları oldu. Bu yıllar, dünyada savaşın bütün dehşeti ile sürdüğü ve henüz kaderinin belli olmadığı yıllardı. Burada bir noktaya değinmekte yarar var. Türkiye’de enflasyon oranı savaşan ülkelerin çoğunda olduğundan daha yüksek idi.

3.Maliye ve Para Politikasında Gelişmeler:

Savaşın başlaması ile birlikte artan harcamaları mevcut gelir kaynakları ile beslemek güçleşmişti. Türkiye o yıllarda müterakki bir gelir vergisi sisteminden yoksundu. Enflasyon dolayısıyla GSMH cari fiyatlarla, 1939-1945 yılları arasında, %265.1 oranında artarken gelir üzerinden alınan vergiler ve spesifik harcama vergileri çok daha düşük oranda artmıştır.

Savunma harcamalarının artması, üzerine Hükümet gelir kaynakları aramaya başlamıştır. Mevcut bazı vergilerin oranı yükseltilmiş ve yeni vergiler konulmuştur. Örneğin ithalat üzerinden alınan vergiler gümrük tarifleri yükseltilerek bir miktar artırılmıştır. Ayrıca ithalat üzerine 1942’de bir vergi kondu. 1943’de Toprak Mahsulleri Vergisi getirildi. Hemen her dönemde olduğu gibi tekel ürünlerinin fiyatlarına zam yapıldı.

Savaş yıllarında getirilen bu yeni vergilere ve mevcut bir çok verginin oranının artırılmasına rağmen normal bütçe gelirleri ile harcamaları karşılamak mümkün olmayınca Hükümet daha yoğun şekilde iç borçlanmaya gitmiştir. 1934-1938 döneminde borçların toplam bütçe gelirlerine oranı yaklaşık %9.4 iken, 1939-1941 yılları arasında bu oran ortalama %38.9’a yükselmiştir. 1942 den sonra ise Hükümet borçların bütçe gelirlerine oranını yeniden %10 civarına çekebilmiştir. 1940-1942 yıllarında alınan borçların bir kısmı dış borçlardan, fakat daha büyük bir kısmı TCMB kredilerinden oluşmuştur.²⁶³

²⁶³ Tezel, a.g.e., s.40.

Tablo XI. İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Ekonomide Gelişmeler Endeksleri

	1938-39	1944-45
Reel milli gelir	100	75
Kişi başına gelir	100	69
Sınai üretim	100	78
Sınai malları fiyatları	100	357
Buğday üretimi	100	63
Buğday fiyatları	100	563
Toptan eşya fiyatları	100	448
Emisyon hacmi	100	438
Para arzı	100	333
Banka mevduatları	100	207

Kaynak: T.Bulutay, Yahya Tezel, Yıldırım, *Türkiye Milli Geliri(1923-1938)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayını, Ankara, 1974, Tablo 8.2 ve 8.1

Hükümet harcamalarını karşılamak için bu dönemde TCMB kaynaklarına sık sık başvurmak zorunda kalmıştır. Bu nedenle 1938 yılına kadar son derece istikrarlı seyreden emisyon hacmi ve para arzı, 1939 dan sonra emisyon hacmindeki baş döndürücü genişleme nedeniyle artmıştır. Emisyon hacmi 1938’de 240 milyon TL.iken, 1939’da 318 milyon TL., 1942’de 700 milyon TL. ve 1945’de 1051 milyon TL.düzeyine ulaşmıştır. Başka bir deyişle, emisyon hacminde 1938-1945 yılları arasında %438 oranında bir artış olmuştur. Buna karşılık, banka mevduatları daha ılımlı bir artış ile 1938’de 201 milyon TL.düzeyinden 1945 de 416 milyon TL. düzeyine ulaşmıştır. Toplam para arzı ise aynı yıllar arasında 441 milyon TL. den 1467 milyon TL. ye yükselmiştir.²⁶⁴

Hükümet, Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana temel ilke saydığı sıkı para politikasından ve ulusal paranın değerini istikrarlı tutma amacından uzaklaşmak zorunda kalmıştır. Ülke içinde fiyatlar genel seviyesi Türkiye’nin ticari partnerlerindeki fiyatlardan daha hızlı yükselmiştir. Dolayısıyla TL.’nin konvertible paralar karşısında

²⁶⁴ Şahin, a.g.e., s. 86.

piyasa değeri düşmüştür. Fakat hükümet ulusal paranın resmi değerini savaş öncesinde saptanan seviyede, 1 dolar=1.29 TL.de tutmaya devam etmiştir.

4. Dış Ekonomik İlişkilerde Gelişmeler

4.1. Dış Ticaret

İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'nin dış ticareti ülke içindeki ekonomik gelişmelerden daha çok uluslar arası ekonomik şartlardan etkilenmiştir, diyebiliriz. Bu yıllarda Hükümet dış ticaret fazlası elde etmeyi amaçlayan bir politika izlemiştir. Bu amacın gerçekleştirilmesinde kısmen başarılı olduğunu söyleyebiliriz. Öte yandan, gerçekleştirilen dış ticaret fazlasının zamanında ve iyi kullanılıp kullanılmadığı ayrı bir husustur. Bu yıllarda Türkiye aktif bir politika takip ederek ihracatını artırabileceği kadar artıramamıştır. Dış ticaret fazlası daha çok ithalatın kısılması yolu ile gerçekleştirilmiştir. Uluslar arası ortamda bu amacı gerçekleştirmeyi bir ölçüde kolaylaştırmıştır.

Gümrük mevzuatına ek olarak 1940 yılında çıkarılan Milli Korunma Kanunu Hükümete dış ticareti tamamen denetim altına alma imkanı verdi. Hükümet hangi mallardan ne kadar ithal edeceğini kotalarla belirledi. Tüketim, mallarının ithalatı sınırlandırdı. Adı geçen kanun Hükümete ihracatı kontrol etme yetkisi de veriyordu.

Bu yıllarda Türkiye'nin ticaretinin, özellikle ithalatının hacmini ve yapısını daha çok dış şartlar belirlemiştir. Türkiye'ye mal satan ülkelerin savaşta olması, ithal ettiğimiz malların dünya piyasalarındaki arzını büyük ölçüde daraltmıştır. Daha önce değinildiği gibi, savaşın başladığı yıllarda Türkiye'nin dış ticaretinde Almanya'nın aşırı derecede fazla ağırlığı vardı, dış ticaretimiz Almanya'nın kontrolüne girmişti. 1940-1941 yıllarında siyasi nedenlerden dolayı bu ülke ile dış ticaretimiz önemli ölçüde daraldı. Almanya'nın dış ticaretimizin cari değerindeki nisbi payı savaş öncesindeki payının ¼ 'üne düştü.²⁶⁵

Bu yıllarda Türkiye dış ticaretini diğer ülkelere yöneltmekle büyük güçlüklerle karşılaştı. Bir kere, Türkiye'nin ihraç ettiği ürünlerin fiyatları yüksek idi. Öte yandan, İngiltere'nin dış ticareti kendi imparatorluğuna dahil ülkelere yönelmişti. ABD ise

²⁶⁵ Tezel, a.g.e., s.116.

uzaklığı ve bağlantıları dolayısıyla Türkiye'nin dış ticaretinde Almanya'nın yerini alamazdı. Nitekim, Almanya'nın Türkiye'nin ithalat ve ihracatındaki nisbi payları 1942'den sonra yeniden önemli derecede yükseldi ve 1944'ün sonuna kadar bu ülke Türkiye'nin dış ticaretteki birinci partneri, olarak kaldı. Türkiye ancak 1945'den sonra dış ticaretini ABD, İngiltere ve diğer Batı Avrupa ülkelerine doğru yönlendirebildi. Özetle, İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'nin mal satan ülkelerin içinde buldukları durum; dünya piyasalarına sundukları mal arzının daralması ve ulaştırma güçlükleri Türkiye'nin ithalatının çok büyük ölçüde düşmesine yol açtı. İthalattaki tıkanıklık yurt içi toplam mal arzını hem dolaysız hem dolaylı olarak etkiledi. İthal mallarının yurda yeterince girmemesi önce piyasalarda hissedildi. Öte yandan makine ve hammadde ithalatındaki daralma yurt içi sanayi üretimini de olumsuz yönde etkiledi.

1939-1945 döneminde ithal malları ortamları fiyatı %240 oranında yükseldi.²⁶⁶ Oysa yukarıda açıklandığı gibi, yurt içinde fiyatlar genel seviyesi daha fazla yükselmişti. Bu dönemdeki ithalattaki döviz kurları düşük idi. Gümrük vergileri 1940'da ve 1941'de yükseltilmesine rağmen ithal malları yine de ucuz kalıyordu. Bu durum ithalatın çok karlı bir ticaret alanı olmasını sağladı. İthalat daha çok gayri müslim azınlıkların elinde idi. 1942 yılında çıkarılan Varlık Vergisi Kanunu biraz da bu gerçeğe dayanıyordu. Ne var ki Hükümet 1942'den sonra, enflasyona ve ithalat fiyatlardaki büyük artışlara rağmen, gümrük tarifesinin spesifik oranlarını yükseltmeyerek nominal gümrük oranlarının önemli ölçüde azalmasına seyirci kaldı. Halbuki bilinçli bir politika nominal gümrük oranları yükseltileseydi savaş yıllarındaki ticari kazançların bir kısmı devlete aktarılabilirdi. Böylece devlet hem enflasyonu bir ölçüde azaltabilirdi, hem de Varlık Vergisi gibi keyfi uygulamalara neden olan ve itirazları çeken bir vergi koymak zorunda kalmazdı.²⁶⁷

Hükümet savaş yıllarında ihracatın artırarak dış ticaret fazlası elde etmek çabasında görünüyordu. Ancak uyguladığı kambiyo politikası bu amacı ile çelişki teşkil ediyordu. Savaş yıllarında TL'nin yabancı paralar karşısındaki değeri yüksek tutuldu. Öte yandan, 1941 yılı ihracat üzerine vergi kondu. Bu verginin amacı bütçeye gelir sağlamak idi. İkinci Dünya Savaşının ilk yıllarında ihracat hem hacim(miktar) olarak

²⁶⁶ Şahin, a.g.e., s. 88.

²⁶⁷ Tezel, a.g.e., s. 63.

hem de değer olarak önemli ölçüde daraldı. Hacim olarak daralma ihracat değerindeki daralmadan daha çarpıcı idi. Çünkü bu arada ihraç malları fiyatları yükseltiyordu. İhracat hacmindeki daralmanın önemli bir nedeni de Almanya'nın Türkiye'nin ihracatında % 50 civarında bir paya sahip olması ve bu ülke ile dış ticaretin siyasi nedenlerle savaşın ilk yıllarında tıkanması idi²⁶⁸.

Türkiye'nin ihracat hacmi 1938 de ulaştığı 1447 bin ton seviyesine ulaşmıştı. Savaşın başlaması ile ihracat hacmi süratla gerileyerek 1941 de 429 bin tona , 1945 de 310 bin tona kadar düştü. İthalat hacmi de aynı dönemde 844 bin tonda 325 bin tona geriledi. Dış ticaret hacmindeki bu baş döndürücü düşmeye karşılık, ihracat değer olarak önce nispeten daha yavaş bir gerileme gösterdi. Hatta 1942'den itibaren yeniden yükselmeye başladı. İhracat hacminin daralmasına rağmen ihracat değerindeki bu önce ilimli düşme ve sonra yükselme ihracat malları fiyatlarındaki çok hızlı yükselmeyle açıklanabilir. Gerçekten, Savaş yıllarında Türkiye'nin ihraç ettiği malların ortalama fiyatı yaklaşık 6.3 kat yükselmişti. 1939'da ihracatın ton başına fiyatı 111.9 TL. iken 1945 de 706.5 TL. ye fırlamıştı.²⁶⁹ Bu yıllarda ihracatın mal birleşiminde bir değişme olmamıştır. İhracat hacmi düşerken ihracat değerinin aynı oranda düşmemesi ve 1942'den itibaren yükselmesi ortalama ihracat fiyatlarının artması sayesinde mümkün olmuştur. İhracat fiyatlarının ithalat fiyatlarına göre daha fazla yükselmesine dış ticaret hadlerinin Türkiye lehine gelişmesini sağlamıştır.

Savaş döneminde dış ticaret dengesi giderek artan miktarlarda fazla verdi. Türkiye, 1939'dan, dış ticaret dengesinin fazla ile kapandığını son yıl olan 1946'ya kadar toplam 347 milyon dolar dış ticaret fazlası elde etti.

²⁶⁸ Şahin, a.g.e., s. 88.

²⁶⁹ Şahin, a.g.e., s. 88.

Tablo XII. 1938-1945 Döneminde İhracat ve İthalat

Yıllar	İhracat		İthalat		Dış ticaret dengesi
	Miktar (bin ton)	Milyon dolar	Miktar (bin ton)	Milyon dolar	Milyon dolar
1938	1447	144.9	844	149.5	-4.9
1939	1135	99.7	735	92.5	+7.1
1940	659	80.9	357	50.0	+30.9
1941	429	91.1	310	53.3	+35.7
1942	355	126.1	344	112.9	+13.2
1943	336	196.7	391	155.3	+41.4
1944	346	177.9	332	126.2	+51.7
1945	310	168.3	325	97	+71.3
1946	905	144.6	403	48.9	+95.7

Kaynak: DİE, *Aylık İstatistik Bülteni*, Ankara, Mayıs 1961, s.87.

4.2. İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Dış Kaynak Kullanımı

1940-1945 döneminde dış ticaret bilançosu toplam olarak 347 milyon dolar fazla vermiştir. Ancak kesin olarak belirlenememekle birlikte, ödemeler bilançosunun öteki kalemlerin açıkla kapanmış olması ihtimali daha güçlüdür. Kesin olarak tespit edebildiğimiz, bu dönemde Türkiye'nin altın ve döviz rezervinin 330 milyon TL artmış olmasıdır.²⁷⁰

Türkiye savaş yıllarında önceki dönemlere oranla daha fazla dış kaynaklardan faydalanmıştır. Altın ve döviz stoklarındaki artışlarla bu dış kredilerin büyük katkısı vardır. 1938-1945 yıllarında 127 milyon doları ekonomik kredi ve 187 milyon doları askeri kredi ve hibe olmak üzere toplam 314 milyon dolar taze kredi sağlamıştır. Özellikle İkinci Dünya Savaşının ilk yıllarında sağlanan krediler şu şekilde özetlenebilir: İngiltere'den 1939-1940 yıllarında yapılan anlaşmalarla 49.5 milyon sterling (yaklaşık 240 milyon dolar) kredi temin edilmiştir. Bununun 17 milyon sterling'i ticari kredi, 29.5 milyon sterling'i askeri kredi idi. Yine 1940 yılında Fransa'dan 1.5

²⁷⁰ Tezel, a.g.e., s. 193-194.

milyon sterling bir ticari kredi sağlandı. Bununla Fransa piyasasında birikmiş borçlar tasfiye edildi. 1941 yılında ABD'den 45 milyon dolar tutarında savaş malzemesi kredisi sağlandı. Bu kredinin 5 milyon dolarlık kısmı kullanıldı, geri kalanı 1946 yılında yapılan bir anlaşma ile iptal edildi. 1942 yılında Almanya'dan 45 milyon TL kredi sağlandı. Görüldüğü gibi, savaşan ülkeler Türkiye'yi yanlarına çekebilmek veya tarafsızlığını sağlayabilmek için bir çaba içine girmişlerdi.²⁷¹

Bu dönemde Türkiye'nin dış borçlanması yukarıda belirtilen miktarlardan ibaret değildi. Bu yıllarda hala yabancıların elinde bulunan , millileştirilmemiş demiryolları, haberleşme tesisleri, liman altyapısı vardı. Hükümet savaş yıllarında bu sermaye mallarını millileştirmeye devam etti, karşılığında yabancı şirketlere 517 milyon TL. borçlanıldı ve borçlar dış borç senedi verilerek taksitli bağlandı.

Görüldüğü gibi, Türkiye İkinci Dünya savaşı yıllarında, bir yandan dış ticaret fazlası ve dış kredilerle altın ve döviz rezervlerini artırmıştır. Öte yandan da dış borç stoku artmaya başlamıştır. 1938 yılında Türkiye'nin toplam konsolide dış borçları 236 milyon dolar civarında idi. Bu rakam 1945 yılı sonunda 439 milyon dolara yükselmiştir.²⁷²

Sonuç olarak, İkinci Dünya Savaşı bittiğinde Türkiye'nin hazinesinde o döneme göre küçümsenemeyecek bir altın ve döviz rezervi biriktirmiştir. Bu konuda farklı rakamlar verilmektedir. Kenan Bulutoğlu, Türkiye'nin altın ve döviz rezervlerini ve dış borç stokunu değerlendirerek, *"1946'da savaş bittiği zaman, artık Türkiye net borçluluğu sıfırdır."* tahmininde bulunmaktadır. W.Hale 1946 yılı sonunda Türkiye'nin 262 milyon dolar değerinde bir altın ve döviz rezervine sahip olduğunu yazmaktadır. M.Singer ise, Türkiye'nin altın ve döviz rezervinin 1938 yılında 34 milyon dolar civarında bulunduğunu, 1946 yılı sonunda ise 307 milyon dolara ulaştığını, bunun 241 milyon dolarının altın rezervi olduğunu ileri sürmektedir. Yahya Tezel ise, bu dönemde Türkiye'nin altın ve döviz rezervlerinin 330 milyon TL (250 milyon dolar) arttığını ifade ediyor.²⁷³

Kimi yazarlar, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı yıllarındaki dış ekonomik ilişkilerini başarısız buluyorlar. Takip edilen dış ticaret politikasını ve rezervlerini

²⁷¹ Tezel, a.g.e., s.194-198.

²⁷² Şahin, a.g.e., s.90.

²⁷³ Şahin, a.g.e., s. 90.

artırma konusundaki tutumunu pozitif olarak değerdendirilemez buluyorlar ve merkantilist bir yaklaşım şeklinde nitelendiriyorlar. Örneğın, M. Singer, Türkiye'nin bu dönemde pasif bir dış ticaret politikası ile önemli fırsatlar kaçırdığını, daha aktif bir politika ile krom, pamuk, tütün ve bazı maddeleri ihracatını artırabileceğini ve sanayileşme hamlesine devam edebileceğini iddia etmektedir.²⁷⁴

²⁷⁴ Şahin, a.g.e., s. 90.

E. SAVAŞ YILLARINDA SOSYAL YAPI

1. Nüfus Durumu

Kurtuluş Savaşı sonrası en önemli sorunlardan biri de azalan nüfus sorunudur. Yine bu dönemde bazı yabancı devlet adamları ve yazarların Türkiye nüfusu hakkında olumsuz söz yada yazıları yayınlanmıştır. Bu etkenlerin yanında savaş sonrası ekonomik-sosyal ve askeri sorunlara eğilebilmek için Türkiye nüfusunun tespit edilmesi, Cumhuriyet döneminin ilk nüfus sayımı ihtiyacını belirlemiştir. 1927 yılında yapılan genel nüfus sayımını, 1935 ve daha sonra her beş yılda bir yapılan genel nüfus sayımları izlemiştir.²⁷⁵

Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında Türkiye'nin insan kaynakları açısından ele alınması gereken birinci önemli konu, Türkiye nüfusunun 1913-1927 yılları arasında önemli ölçüde azalması, şehirleşme oranının gerilemesi ve nüfusun etnik yapısının büyük ölçüde değişmesiyle ilgilidir.

Türkiye'nin 1923 sınırları içindeki nüfusu 1914 yılında 16.3 milyondan 1927 yılında 13.6 milyona düştü. Azalma oranı % 17'ydi.²⁷⁶ Azalmanın bir nedeni, 1913'ü izleyen on yıllık sürekli savaş döneminde İstanbul ve Anadolu'nun Türk ve Müslüman nüfusunun Osmanlı ordularının asker kaynağı olmasıydı. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı kuvvetlerinin cephede verdiği ölü sayısının 400.000, hasta, kaçak, kayıp asker sayısının ise 1.600.000 civarında olduğu sanılmaktadır. Öte yandan, savaş yıllarında sivil nüfus arasında, beslenme, sağlık koşullarındaki bozulmalar, işgal ve etnik çatışma alanlarındaki karışıklıklar nedeniyle ölüm oranları artarken, erkek nüfusun önemli bir kısmının askerde olmasından ötürü doğum oranlarındaki düşmenin Türk ve Müslüman nüfusu azaltıcı etkisi de dikkatten kaçırılmamalıdır. Kurtuluş Savaşı'nda cephede ölen Türk asker ve subay sayısı sınırlıdır. Ancak işgal edilen alanlardaki kayıplar, "İç İsyenlar" ve bunların bastırılması sırasındaki ölümler, bu savaş sırasında da Anadolu'daki Türk ve Müslüman nüfusun azalmaya devam etmiş olması ihtimalini güçlendirmektedir.

²⁷⁵ Başol, Koray, *Demografi "Genel ve Türkiye"*, Dokuz Eylül Üniversitesi İ.İ.B.F.Y., No:6, İzmir, 1984, s.39.

²⁷⁶ Tezel, a.g.e, s. 97.

1927 yılına gelindiğinde, Türkiye'deki 13.6 milyonluk nüfusun % 99'u Müslüman'dı. Resmi istatistiklere göre nüfusun % 86'sının anadili Türkçe, % 9'ununki Kürtçe'ydi. Türkiye'de, hemen hemen tamamı İstanbul'da oturan 110.000 kadar Rum ve 77.000 Ermeni kalmıştı.

1927 yılındaki ilk nüfus sayımında tespit edilen 13,648 milyon nüfusun gerçek sayıdan daha aza olduğu kanaati Türk demografları arasında yaygındır. Askerlik, vergi gibi faktörlerin tesiri altında 1927 nüfus sayımında 250 bin ile 400 bin arasında bir nüfusun beyan edilmediği tahmin edilmektedir. Eksik beyan miktarı da göz önüne alındığında 1927 nüfus sayımında nüfusun 14 milyona çok yakın olduğu söylenebilir. 1935 yılında bu miktar 16 milyona ulaşmıştır. Bu hızlı artışın gerek birinci nüfus sayımında sayılamayanlardan, gerekse hakiki artışlardan meydana geldiği söylenebilir.²⁷⁷ 1940 yılındaki nüfus artışının nedeni ise 1939 yılında Hatay'ın Anavatana katılmasına bağlayabiliriz. Türkiye'de doğum ve ölümlerle ilgili kayıtlar muntazam tutulmadığı için sayımlardan çıkan neticeleri bunlara göre kontrol etmek ve müstakil tahminler yapmak imkanı yoktur.²⁷⁸

Tablo XIII. Türkiye Nüfusundaki Gelişmeler(1927-1945)

Yıllar	Nüfus	Artış Miktarı	Yıllık Artış Oranı (Binde)
1927	13.648.270		
1935	16.158.018	2.509.478	21.3
1940	17.320.950	1.662.932	19.8
1945	18.790.174	969.224	10.7

Kaynak:Koray Başol, a.g.e., s.60; DİE, *Nüfus İstatistikleri*.

Yukarıdaki tablodan da anlaşıldığı gibi, 1940'tan sonra nüfusun artış hızında bir yavaşlama baş göstermiştir. İkinci Dünya Savaşı sırasında bulunulması, artış hızındaki yavaşlamanın ana etkenidir. Çünkü, evlilik çağına gelmiş gençlerin silah altına alınmış bulunması, evlenmelerin azalmasına ve dolayısıyla doğum oranının düşmesine neden olmuş ve böylece de nüfusun artış miktarı yavaşlamıştır. İşte bir yandan doğum oranının

²⁷⁷ Dirimtekin, Halil, *Türkiye Ekonomisi*, Sevinç Matbaası, Eskişehir, 1987, s.28.

²⁷⁸ Yalçıntaş Nevzat, *Türkiye'nin Sosyal Bünyesi*, İ.Ü..İ.F.Y., No:313, İstanbul, 1972, s.9.

azalması ve öte yandan da ölüm oranlarının artması, 1940-1945 yılları arasında nüfusun artış hızının yavaşlaması sonucunu doğurmuştur. 1945 yılından sonra nüfusun tekrar hızla artmaya başladığı ve bu artışın 1960 yıllarına doğru rekor düzeye ulaştığı görülmektedir.²⁷⁹

Cumhuriyet'in kuruluşundan 1950'lili yıllara kadar kırsal ve kentsel kesimin toplam nüfus içerisindeki oranının değişmediğini görmekteyiz. Kırsal kesimin toplam içerisindeki oranı % 75'ler civarında gerçekleşmiş buda bize Türkiye'nin tarıma dayalı bir ekonomisi olduğunu açıkça göstermektedir. Sanayileşme hareketlerinin ise 1950'li yıllara kadar pek de başarılı olmadığı, buradan çıkartılabilecek bir başka sonuçtur.

Tablo XIV.
Sayım Yıllarına Göre Şehir ve Köy Nüfusları,
Toplam İçindeki Oranları ve Yıllık Nüfus Artış Hızları

		ŞEHİR			KÖY		
Sayım Yılları	Toplam	Sayım Yılları Nüfusu	Toplam İçindeki Oranı%	Yıllık Nüfus Artış Hızı%	Sayım Yılları Nüfusu	Toplam İçindeki Oranı%	Yıllık Nüfus Artış Hızı%
1927	13.648.270	3.305.879	24.2		10.342.391	75.8	
1935	16.158.018	3.802.642	23.5	17.50	12.355.376	76.5	22.23
1940	17.820.950	4.346.249	24.4	26.72	13.474.701	75.6	17.34
1945	18.790.174	4.687.102	24.9	15.10	14.103.072	75.1	9.12
1950	20.947.188	5.244.337	25.0	22.47	15.702.851	75.0	21.49

Kaynak: Devlet İstatistik Enstitüsü, *1997 Genel Nüfus Tespiti İdari Bölünüş*, Ankara, 1999, s.3.

1946 sonrası Türkiye'nin demokratik söylem içerisine girişi, kırsal kesimlerin çözülüşünün bir gereklilik olarak ortaya çıkması, aynı zamanlarda kırsal kesimlerden

²⁷⁹ Savaş Vural, *Türk Ekonomisi ve Türk İlimi*, Marmara Üniversitesi Türkiye Ekonomisi Araştırma Merkezi, İstanbul, 1985, s. 15.

gelen nüfus baskısı, kent ağırlıklı politikalara doğru geçme gerekliliğini doğurdu. Karayollarının gündeme gelişi, aslında bunda önemli rol oynadı. Çünkü o güne kadar, milli şimendifer siyasetiyle, daha çok kırsal alandaki pazarı entegre etme çabası vardı. Oysa karayollarının 1950'lerde gündeme gelişiyle birlikte, göç olayı çok daha etkin bir şekilde ortaya çıkıyor ve kent nüfusunda önemli bir artış gündeme geliyordu. Yani yirmi yılda katedilen bir nüfus artışı, 50'li yıllardan sonra beş yılda ikilenebiliyor, üçlenebiliyordu.²⁸⁰

Uzun harp yıllarından sonra kurulan Türkiye Cumhuriyetinde, erkek nüfusun başlangıçta kadınlara göre daha az olduğu görülmüştür. Uzun yıllar yapılan sayımlarda bu böyle devam etmiştir. Ancak İkinci Dünya Savaşına girmeyişimiz nedeniyle 1945'den sonra erkek sayısı, kadın sayısını yakalamış ve geçmiştir.

Aşağıdaki tablo'da belirtildiği gibi Cumhuriyetin ilk kuruluş yıllarından 1945 yılına kadar kadın nüfusun erkeklere nazaran fazla olduğu görülmektedir.

Tablo XV.

Cinsiyete Göre Nüfus (1927-1945)

		ERKEK		KADIN	
Yıllar	Toplam	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
1927	13.648.270	6.563.879	48.1	7.084.391	51.9
1935	16.158.018	7.936.770	49.1	8.221.248	50.9
1940	17.820.950	8.898.912	49.9	8.922.038	50.1
1945	18.790.174	9.446.580	50.3	9.343.594	49.7

Kaynak: DİE, *Nüfus İstatistikleri*.

1927'de % 48.1 oranında erkek nüfus nüfusa karşılık % 51.9 kadın nüfus bulunuyordu. 1945 yılında durum değişerek % 50,3 erkek nüfus, % 49.7 kadın nüfus şeklinde değişmiştir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye nüfusu, 13 milyon civarındaydı. Kilometrekare başına 17 kişi düşüyordu. Bu yıllarda, savaş sonrası pek çok toplumda

²⁸⁰ Türe, Fatma, *İstanbul Dört Çağı*, İstanbul Panelleri, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 1999, s.78.

olduğu gibi, çocuk ve yetişkin ölümlerinin yüksekliği, savaş kayıplarından kaynaklanan üretken (özellikle erkek) nüfusun azlığı, düşük olarak algılanan doğurganlık ve gerek askeri, gerekse iktisadi nedenlerle insan gücüne duyulan gereksinim, nüfus büyüklüğünün ve yapısının hızla değişmesi gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Bunu sağlamak için çeşitli önlemler alınmıştır. Bunların ne kadar etkili olduğu tam olarak bilinmemekle birlikte, Türkiye nüfusunun büyüklüğü ve yoğunluğu, izleyen yıllarda hızlı bir şekilde değişmiştir. İkinci Dünya Savaşı yıllarına gelindiğinde, ölüm hızının yüksekliğini korumasına karşın; artan doğurganlık nedeniyle nüfus artmaya başlamış, 1940 yılına kadar ülke nüfusu yaklaşık % 30 artmış ve 18 milyona yaklaşmıştır.²⁸¹

Tablo XVI.

1935-1950 Arasında Kaba Doğum ve Ölüm Oranları

Yıllar	Kaba Doğum Oranları %	Kaba Ölüm Oranları %
1935-1940	45.8	30.0
1940-1945	43.3	33.0
1945-1950	46.0	24.6

Kaynak: DİE, *Nüfus İstatistikleri*.

İkinci Dünya Savaşı yılları, nüfus artışının yavaşladığı yıllardır. Erkeklerin silah altında olması, evliliklerin ertelenmesi, doğurganlığın azalması, savaş ortamının dolaysız ve dolaylı etkileri ve sağlık standartlarının bozulması, nüfus artış hızının Cumhuriyet tarihinin en düşük seviyesinde seyretmesine neden olmuştur. 1940 ile 1945 yılları arasındaki nüfus artış hızı, 1923-1940 dönemine göre neredeyse yarı yarıya azalmıştır. İkinci Dünya Savaşı'na katılan hemen her ülkede, savaştan sonra hızlı nüfus artışları görülmüştür. Türkiye'de Avrupa ülkelerinde görülen “*bebek patlaması*” yaşanmamakla birlikte, nüfus artışında daha küçük boyutlarda da olsa bir hızlanma görülmüştür. 1950'li yıllarda Cumhuriyet döneminin en büyük artış hızları kaydedilmiştir.²⁸²

²⁸¹ Gürsoy, Akile, *Üç Kuşak Cumhuriyet*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1998, s. 119.

²⁸² Gürsoy, a.g.e., s. 120.

İkinci Dünya Savaşı öncesinde ortalama yaşam umudu 35 yıla ulaşmıştır. Ancak savaş yıllarında, salgın hastalıklar, sağlık sisteminin henüz iyi örgütlenememiş olması, modern tıbbi teknolojinin eksikliği ve özellikle kentlerde gıda sıkıntısı çekilmesi gibi nedenlerle ölüm hızları artmış ve ortalama yaşam umudu 1940'lı yılların başlarında 31 yıla inmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen yıllar, Türkiye'de ölüm hızlarının en hızlı azaldığı yıllardır. Ortalama yaşam umudu 1950'li yılların sonuna gelindiğinde 46 yıla çıkmıştır. Bu dönemde bulaşıcı hastalıklarla mücadelenin daha yaygın ve etkili bir şekilde yapılması, verem ve sıtma gibi hastalıkların kontrol altına alınması ve antibiyotiklerin ithali, özellikle 5 yaşından sonraki yaşam umudunun hızla artmasına neden olmuştur.²⁸³

²⁸³ Gürsoy, a.g.e., s.121.

2. Eğitim ve Kültür Politikaları

Türkiye Cumhuriyeti, kuruluşundan itibaren ilk on yıl içinde eğitim alanında pek çok devrim gerçekleştirmiştir. Cumhuriyeti kuran kadro, eski rejimin tüm kalıntılarını eğitim sisteminden temizlemeyi ve yerine, çağdaş, laik eğitim ilkeleri koymayı başarmıştı. Öğretim Birliği yasası çıkarılarak tüm eğitim kurumları tek bir çatı altında birleştirilmiş; laiklik tüm eğitim sisteminin temelini oturtulmuştu. Yeni Türk Alfabesinin kabulü ve onu izleyen okuma yazma savaşımı; Millet Mektepleri, Türk Ocakları, daha sonra Halkevleri kanalıyla oldukça büyük bir başarı kazanmış, genç Türkiye Cumhuriyeti okuma yazma savaşımında azımsanamayacak bir mesafe kaydetmişti.

Devrim Hükümeti; toplumsal yenileşme, toplumsal kalkınma, topluma ulus kimliği kazandırma ve yeni rejimin istediği insan tipini yetiştirmenin, eğitim kanalıyla gerçekleşeceği düşüncesinden hareketle bu konunun üzerinde önemle duruyordu. Ancak yapılan tüm çalışmalara rağmen, eğitim sorunu, ülke genelinde, istenen ölçüde çözülememişti. Bu çözümsüzlük özellikle kırsal alanda kendini göstermekteydi.

“1935 yılı nüfus sayımına göre şehir ve kasabalarda ki nüfus 3.799.742, köylerdeki nüfus 12.400.952’dir. Şu halde bu rakamlara göre nüfusun % 10’u hesabıyla köylerimizde 1.240.095 çocuk ilköğretim yaşlarına girmiş bulunmaktadır.”²⁸⁴

Bu yıllarda Türkiye’de yaklaşık 40.000 köy vardı ve bu köylerin yaklaşık 32.000’inde nüfus 400’ün altındaydı.²⁸⁵

Aynı yıllarda köylerdeki öğretmen, öğrenci ve okul sayıları ise şöyleydi: 1935/36 öğretim yılında köylerdeki 4.923²⁸⁶ ilkokulda 6.859²⁸⁷ öğretmen çalışmakta, bu kurumlara 368.595²⁸⁸ öğrenci devam etmekteydi.

Bu durumda köylerde yaklaşık 900.000 çocuk ilköğretime devam etmemektedir. Yeni rejim en büyük sorunu, bu az nüfuslu köylere okul yapmak, buralara öğretmen yetiştirmektir.

²⁸⁴Ulus Gazetesi, 10 Nisan 1937; *Basında Köy Enstitüleri*, C.1, Köy Enstitüleri ve Çağdaş Eğitim Vakfı Yayınları, Ankara, 1997, s.115.

²⁸⁵Tonguç, İsmail Hakkı, *Kitaplaşmamış Yazıları*, C.1, Köy Enstitüleri ve Çağdaş Eğitim Vakfı Yayınları, Ankara, 1997, s.115.

²⁸⁶Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, İlk Tahsil Çağındaki Çocuklar İstatistiği 1940, DİE: 727, Hüsnitabi Basımevi, İstanbul, 1942, s.10.

²⁸⁷Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, İlk Tahsil Çağındaki Çocuklar İstatistiği 1940, s.12.

²⁸⁸Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, İlk Tahsil Çağındaki Çocuklar İstatistiği 1940, s.12.

İkinci Dünya Savaşı süreci, eğitim ve kültür politikalarının Atatürk dönemine kıyasla hem muhteva, hem şekil olarak önemli değişikliklere sahne olduğu bir dönemdir.

Atatürk'ün hedef olarak gösterdiği ilköğretimin yaygınlaştırılması yolunda İkinci Dünya savaşı yılları arasında büyük başarılar elde edildiği söylenebilir. Aşağıdaki tabloda baktığımızda:

Tablo XVII. Eğitim Durumu (1939-1945)

Öğretim Yılı	Okul	Öğretmen	Öğrenci
1938-39	7.862	17.120	813.636
1939-40	9.418	19.063	905.139
1940-41	10.596	20.564	955.957
1941-42	10.948	22.042	939.829
1942-43	11.404	21.613	940.411
1943-44	12.182	22.387	995.999
1944-45	12.903	25.687	1.246.818
1945-46	14.010	27.317	1.357.740

Kaynak: DİE., *Eğitim İstatistikleri*, s.57.

Mesela, 1938-1939 öğretim yılında ilk okulların sayısı 7.862 iken, 1945-46 öğretim yılında bu rakam 14.010'ya çıkmıştır.²⁸⁹

Orta öğretimi yurt sathına yayma yönündeki faaliyet İkinci Dünya savaşı sürecinde bütün hızıyla devam etmiş, bununla beraber okul ve öğrenci sayılarının ülke ihtiyaçları doğrultusunda tesbit edilerek yönlendirilmesi önemli bir problem olmuştur. 1939 yılında Maarif Vekili Hasan Ali Yücel bu konuya dikkat çekmektedir. 17-19 Temmuz 1939 tarihinde toplanan I. Maarif Şurasının açış konuşmasında şunları belirtir:

“Orta öğretim müesseselerine ait meselelerimizin en ehemmiyetlisi bu müesseselerin sayısı ile talebesi muhtelif bakımlardan memleket ihtiyacı ile mütenasip bir şekilde ayarlanmasıdır. Bugün orta öğretim müesseselerimizi başlıca ortaokullarla

²⁸⁹ Yiğit, Ali, *İnönü Dönemi Eğitim ve Kültür Politikası 1938-1950*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1993, s.54.

liseler teşkil etmektir...İlkokuldan ve ortaokuldan çıktıktan sonra hayata atılmayarak tahsilini ilerletmek isteyenlerin ortaokul veya lise gibi umumi kültür müesseselerini kendilerine açık bulmaları ne kadar lazım ise diğer cihetten istidat ve kabiliyetlerine en uygun olan mütenevvi meslek okullarından birine girmek imkanına malik olmaları da o kadar zaruridir. Halbuki memleketimizde ilkokulu bitirenler için de, ortaokullardan mezun olanlar için de istidat ve kabiliyetlerini meslek okullarında inkişaf ettirmek imkanı küçük bir nispette mevcuttur...Orta okuldan çıkanlar, tahsilleri ilerletmek için karşılarında çok defa liseden başka bir müessese bulamıyorlar. Bu suretle meslek okullarında kabiliyetlerini inkişaf ettirmeye imkan buldukları taktirde memlekete çok faydeli olarak yetişmeleri muhakkak olan gençler, aradıkları mesleki müesseseleri bulamamaları yüzünden ister istemez liseye başvurmakta, temayüllerine ve menfaatlerine aykırı bir tahsil yolunu takip etmeye mecbur olmaktadırlar. Bu, hem kendilerine zarar veriyor, hem de liseleri, iyi yetiştirme kudretimiz dışında talebe tahaccümü karşısında bırakıyor. Memleketin her sahada muhtaç olduğu unsurları mütevazın bir nisbette yetiştirmek içtimai ve iktisadi bir zarurettir. Ortaokul ve bilhassa lise talebesinin memleketin işbölümü icaplarına uygun ve içtimai muvazeneyi düzgün tutarak artması lazımdır.”

Yücel, aynı konuşmasında, liselerin müsbet ilim zihniyetinin, milli kültürün ve milli kültür tekevvünü içinde hümanizm ruhunun hal ve istikbalini tayin edecek müessesler olduğunu belirterek pek çok ülkede ikinci yabancı dil olarak Latince ve Yunanca'nın öğretildiğini ifade etmektedir. 1939'da Maarif Şurasında gündeme getirilen bu görüşler neticesinde 1940-41 öğretim yılı başından itibaren üç lisenin birinci sınıflarında klasik şube açıldı. Bu şubelerde Latince ve daha ileri sınıflarda ise Yunanca okutuldu.²⁹⁰

Yüksek Öğretimde 1939-1950 yılları arasında, öğrenci, öğretim üyesi ve okul sayıları bakımından gözle görülür bir büyüme ve gelişme sağlandı. Mesala, 1939 yılında 19 olan okul ve fakülte sayısı 34'e, 837 olan öğretim üyesi sayısı 1852'ye, 9384 olan öğrenci sayısı 25.091'e yükseldi.²⁹¹ Yine bu dönemde eğitim alanında Hümanizmi kökleştirmeye çalışan Hasan Ali Yücel'in ikinci büyük girişimi ise kendi bakanlığı

²⁹⁰ Yiğit, a.g.e., s. 54.

²⁹¹ Yiğit, a.g.e., s. 61.

içinde Tercüme Bürosunu kurarak, Dünya Klasiklerini Türkçe'ye çevrilmesine yönelik çalışmadır. Yücel'e göre, batı uygarlığının kültürel temellerini oluşturan ve aynı zamanda da tüm insanlığın ortak malı olarak görülmesi gereken klasik eserlerin, 500'e yakını Türk diline çevrilerek Türk kültür dünyasına kazandırılmıştır.²⁹²

Yine aynı dönemde klasiklerin yanı sıra, İslam Ansiklopedisi (1940), İnönü-Türk Ansiklopedisi (1943), Sanat Ansiklopedisi (1943), Hukuk Sözlüğü (1944), Türkçe-Fransız Sözlük (1944), Osmanlı Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü (1946) yayınlanmış ve bakanlıkça; İlköğretim Dergisi (1939), Güzel Sanatlar Dergisi (1939), Tercüme Dergisi (1940), Kültür Bakanlığı Dergisi (1940), Mesleki ve Teknik Öğretim Dergisi (1940), Tarih Belgeleri Dergisi (1941), Kadın ve Ev Dergisi (1943), Köy Enstitüleri Dergisi (1945) gibi yayınlar başlatıldı.²⁹³

Ülkenin eğitim politikasını, Atatürk döneminin koyu milliyetçi havasından farklı, Hümanist bir çizgiye çekme çabasının sürdürüldüğü bu dönemde, köylerdeki durum şehirlerdeki ile paralel bir gelişme gösterememiştir. Oysa Türkiye nüfusunun % 80'i köylerde yaşamaktaydı ve yaklaşık 40.000'i bulan bu köylerin 35.000'inde okul yoktu. Köylerde okul çağındaki nüfusun ancak % 20 dolayındaki kısmı okula devam etme imkanı bulurken, şehirde bu oran % 75'e kadar çıkmaktaydı. İktidarda olanlar, köylü kalkınmadıkça ülkenin kalkınmış sayılmayacağını, kalkınmanın ise eğitimin yaygınlaşmadan mümkün olmayacağını sık sık vurguluyorlardı. Nitekim Milli Şef, CHP'nin V. Büyük Kurultayı'nda "*...Parti olarak inanıyoruz ki köylümüzün tahsilini ve maiyetini daha yüksek bir dereceye vardırıdığımız gün milletimizin her sahada kudreti bugün güç tasavvur olunacak kadar yüksek ve heybetli olacaktır...*" diyerek bu hedefi ortaya koymuştur.

Fakat okullu köylerde yaşayanlarla, okulsuz köylerde yaşayanların hayat seviyeleri birbirinden pek farklı değildi. Her ikisinde de tarımsal üretim ilkel tekniklerle yapılmaktaydı. Okullu ve okulsuz köyler arasında bir farkın olmaması, bir başka deyişle, okulun köye ekonomik, toplumsal ve kültürel yönden bir katkısının olmaması yüzünden okul köylülerce istenen bir toplumsal birim değildi. İlk Öğretmen okullarında yetişen öğretmenler, köyde çalışmak istemiyorlardı.

²⁹² Başar, Erdoğan "Cumhuriyet Dönemi Türk Eğitiminde Hasan Ali Yücel'in Yeri-I", *Öğretmen Dünyası*, Sayı 196, Ankara, 1996, s.19.

²⁹³ Ertuğrul, Feyzullah, "Yücel-Öner Davası", *Hasan Ali Yücel'e Armağan*, Ankara, 1997.

16.000 köyün nüfusu 150'den az; 16.000'inin nüfusu ise 150-400 arasında idi. Üstelik bu köylerde kendi içinde kom, mezra, oba gibi küçük yerleşim birimlerine ayrılmıştı. Yerleşimin bu derece dağınık olduğu kırsal yörede okul çağındaki bütün çocukların yararlanabilmesi için her köye bir okul açmak mümkün olmuyordu. Öyle ise, okur yazarlığı % 100'e çıkaracak köyü ekonomik, toplumsal ve kültürel yönden kalkındırarak, en küçük yerleşim birimine kadar götürülebilecek bir eğitim organizasyonuna ihtiyaç vardı.

Köyde eğitim ve teknik eğitim konuları İnönü'yü gerek Başbakanlık, gerekse Cumhurbaşkanlığı zamanlarında şiddetle ve yakından ilgilendirmiş ve Milli Eğitim Bakanı Reşit Galip'e yeni harflerin kabulünden sonra köy eğitimin, köye büyük ölçüde ve kısa zamanda bir öğretmen ordusu yetiştirebilmenin yollarını araştırma görevi vermiştir.²⁹⁴ Reşit Galip Bey, ihtiyaç duyulan köy öğretmenlerinin süratle ve başka bir takım metotlarla yetiştirme yollarını araştırmak üzere, Bakanlığın Talim ve Terbiye Dairesi başkanı Teyfik Bey, partinin güvenilir iki yöneticisi Denizli Mebusu ve İstiklal Mahkemesi Savcısı Necip Ali Küçüka ve Balıkesir mebusu Hayrettin Karan, Şevket Süreyya Aydemir ve İsmail Hüsrev Tökin'den oluşan özel bir komisyon kurdu. Gazi'nin çevresinden Afet Hanım da zaman zaman toplantılara katılıyordu. Nihayet komisyon üyelerinden Şevket Süreyya Bey'in teklifi üzerine bir müessese şekli ve yetiştirme tarzı kabul edildi. Buna göre; köy muallimleri yetiştirme müessesinin adı Mıntıka Muallim Mektepleri olacaktır. Mıntıka Muallim Mektepleri, yurdun önceden bölümlenerek belirlenmiş mıntıkalarında kurulacaktır. Bunlar şehirler dışında ve köylük bölgelerde kurulacaktır. Yalnız bulunduğu bölge için ve köy ihtiyaçlarına göre muallim yetiştirecekti. Bu mekteplerin talebeleri, yarı ders günü dershanede, yarı günde dışarıda iş ve tatbikatla meşgul olacaklardı.

²⁹⁴ Aydemir, a.g.e., s.376.

2.1. Köy Enstitüleri

Genç Türkiye Cumhuriyetinin çok kısıtlı bir bütçesi, yuvarlak rakamlarla sadece 5.000'inde okul bulunan 40.000 köyü ve buralara eğitimi, dolayısıyla Cumhuriyeti götürme zorunluluğu vardı. Aksi taktirde ne devrimler kökleşebilir ne de “*muasır medeniyetler*” seviyesine ulaşabilirdi.²⁹⁵

Bu durum , kırsal alandaki eğitim sorununun nicel yönünü oluşturmaktaydı. Kırsal alandaki eğitim sorununun çözümünün ne denli önemli ve gerekli olduğu daha Cumhuriyetin kurulduğu ilk yıllardan itibaren dile getirilmeye başlanmıştır. Mesela 1926 yılında TBMM'de Maarif Bütçesi müzakereleri sırasında “*İsyan sahası olan 13 doğu ilindeki bütün okulların sayısı 215'dir. Okul çağındaki 382.182 öğrenciden 8.376'sı okumaktadır. Efendiler!Bu zavallı halkı okutmak lazımdır. Yoksa falan beyin, filan şeyhin peşine gider.*”²⁹⁶ diyalogu geçmektedir.

Demek ki Cumhuriyet rejimi gelişip güçlenecek, kökleşecekse kendi neslini biran evvel yetiştirmeli, halkı aşiret liderleri ve şeylerin boyunduruğundan biran evvel kurtarmalı, birey olmasını sağlamalı ve ulus bilinci aşılmalıydı ki bu da ancak eğitimle mümkündü.

Kırsal alandaki eğitim sorunun bu nicel yönünden başka bir de nitel yönü vardı ki en az onun kadar önemlidir. Bu da şudur: Şehirdeki öğretmen okulundan çıkanlar burada şehirli kültürü ve şehir yaşantısı içinde yetişmektedirler. Böyle olunca köylere gittiklerinde buralara ısınamamakta adapte olamamaktadırlar. Köylü, öğretmeni kendinden görmemektedir. Öğretmen onlar içi yabancı biridir. Bir ‘yaban’ dır. Ayrıca klasik öğretim şekli ve müfredat köy realitelerini dikkate almadığından verilen kuramsal bilgiler köylünün ilgisini çekmemekte, okula soğuk bakmalarına neden olmaktadır. Okul, onlar için, gereksiz, boş bilgiler veren bir yerdir. Çocukların, köy yaşantısında kullanabileceği işine yarar bilgiler vermemektedir. Çocuklar; tarlada, bahçede çalışarak aile ekonomisine katkıda bulunmaktadırlar. Bu sebeple de böyle boş bilgiler veren yerlere gitmeleri anlamsızdır. Daha Sakarya Savaşı sırasında Kazım Nami, bu konuda şunları söylemektedir:

²⁹⁵ Burgaç Murat, “Köy Enstitülerinde Eğitim-Öğretim”, *Atatürkçü Bakış*, Editör: Doç.Dr. Saime Yüceer, Cilt 2, Sayı:4, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa, 2006, s. 118.

²⁹⁶ TBMM Zabıtlar, 1026 Maarif Bütçesi Müzakereleri'nden naklen, İlhan Başgöz, *Türkiye'nin Eğitim Çıkmazı ve Atatürk*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1995, s.148, not:63, Murat Burgaç, a.g.t., s.118.

“Eğitim İdaresinin köye gönderdiği öğretmen, bir kere köylüyü kendinden aşağı görüyor, köy çocuklarını sevmiyor, köylünün hoş görmediği kıyafetlerle geziyor, öğrenciye öğrettiği bilgilerden köylü bir fayda görmüyor. Buna karşılık, köyün imamı, çocuklara Kuran İlmihal, Muhammediye öğretiliyor, mescitte köylüye beş vakit namaz kaldırıyor, köylünün cenazelerini kaldırıyor, imam köylünün ahiret işlerinin yanı sıra dünya işlerini de görüyor. İmamın köylü tarafından verilmiş bir evi, bir tarlası var, aynı zamanda hasat zamanı her köylü bütçesine göre imama pay veriyor, nikahlarda, doğumlarda imama para veriyorlar. Ramazanlarda teravih parası ödüyorlar. İmam köylünün kavgalarını da çözüyor. Böyle olunca köylü öğretmeni değil, imamı baş tacı ediyor,”²⁹⁷

Görülen o ki o yıllarda dile getirilen köye gönderilen öğretmenlerin köye, köy yaşantısına uyumu sorunu, uygulanan eğitimin köylünün işine yaramadığı görüşleri 1930’larda, Türkiye’de halen geçerliliğini koruyan ve çözülmeyen köy eğitiminin başarılı bir şekilde gerçekteşmesini imkansız kılan sorunlardı.

Kırsal alandaki eğitimin hem nicel hem nitel sorunları çözülmeyen ne Kemalist Devrim yayılabilir, ne ‘muassır medeniyetler’ seviyesine çıkılabilir, ne halk, geleneksel ve dinsel güçlerin boyunduruğundan kurtarılarak ulus bilinci yaratılabilirdi.

Ulus gazetesinde Falih Rıfki Atay köşesinde Köy Enstitülerinin kurulması gerekliliğini şöyle ifade ediyordu:

“Yedi ile onaltı yaş arası 3.000.000 çocuğumuz var. Bunlardan şehirde oturanların yüzde 80’ini, köyde yaşayanlarının en çok yüzde 25’ini okutuyoruz. Bu okutma, bizim tasavvur ettiğimiz terbiye demek de değildir. Faydalarını inkar etmemekle beraber, köy mekteplerimizden memnun değiliz. Bilhassa az nüfuslu köyler için eğitmen usulü, ameli ve hayırlı olmuştur. Bu müesseselerden istifade etmekle devam edeceğiz. Fakat nihayet köy çocuklarını yüzde 100 ve istediğimiz gibi terbiye etmek çaresini arayıp bulmak lazımdır.”²⁹⁸

²⁹⁷ Duru, Kazım Nabi “Köy mü Kasaba mı?” *Anadolu Terbiye Mecmuası*, Sayı 2, şubat 1338(1922) den naklen İ. Başgöz, a.g.e., s.153, not.72.

²⁹⁸ Ulus, 20 Nisan 1940.

Bir taraftan İlköğretimin köye yaygınlaştırılmasının gerekliliği, öte yandan gelişen yeni pedagojik görüşler, Türkiye'nin eğitim tarihinde özgün bir deney olan Köy Enstitülerinin doğmasına sebep olmuştur.²⁹⁹

Aslında, köy okullarının programına tarım derslerinin alınması konusu üzerinde ilk defa CHP'nin 1931 yılı kongresinde durulmuştur. 1935'de ise köy eğitimi önemle tartışılmış ve programa "...köy çocuklarına kısa zamanda pratik hayat için gerekli bilgiyi verecek üç veya dört sömestrli köy okulları açılacaktır. Bunların, çocukları yüksek öğretim derecelerine hazırlayan ilkokullardan ayrı bir tip olarak kurulup artırılması planlanacaktır" ilkesi getirilmişti. Bu program ilkesini uygulamak için ilk adım Saffet Arıkan'ın Bakanlığı sırasında atılmıştır.³⁰⁰ Saffet Arıkan, İlköğretim Genel Müdürlüğüne İsmail Hakkı Tonguç'u atamış ve kendisinden parasız mecburi ilköğretimi yaymak ve bunu için de özellikle köy öğretmenliği davasını çözümlemesini istemiştir.³⁰¹ Tonguç, yurt içinde ve yurt dışında bazı incelemelerde bulunduktan sonra, köy için az zamanda ve çok sayıda yetiştirilecek öğretmen problemini ele almış, hazırladığı rapor beğenilerek daha kanun çıkmadan, Köy Enstitüleri işine fiilen başlanmıştır.³⁰²

Atatürk bu dava ile yakından ilgilenmiş, hatta köy enstitüsü teşkilinden önce köye acilen öğretmenler bulunmasını tavsiye etmiştir. Bu konuyu, Atatürk'ün Rumeli'den arkadaşı ve bir süre Erzurum-Doğu Bölge Umum Müfettişi olarak çalışan milletvekili Tahsin Uzer dile getirir. O'na göre hadise şöyle cereyan etmiştir: "...Bir gün Atatürk'ün huzurunda, o zamanki Maarif Vekili Saffet Arıkan, parası olduğu halde eleman bulunmadığından şikayet etmişti. O zaman Atatürk, 'Ordudan terhis edilmiş açık göz onbaşı ve çavuşlardan bu mevzuda faydalanılması mümkündür...' " demişti.³⁰³

İşte köyde öğretmenlik sistemi, Atatürk'ün bu tavsiyesine uyularak başlatılmıştır. Tonguç, ilk öğretmenleri, Kayseri köylerinden dolaşarak, o köylerdeki onbaşı ve çavuşlar arasından seçti.³⁰⁴ Bu projeye göre, askerliğini çavuş ya da onbaşı olarak yapmış köy

²⁹⁹ Tekeli, İlhan "Osmanlı İmparatorluğundan Günümüze Eğitim Kurumlarının Gelişimi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C.III, s.665.

³⁰⁰ Tekeli, a.g.m., s.665.

³⁰¹ Aydemir, a.g.e., s.379.

³⁰² Aydemir, a.g.e., s.380.

³⁰³ Aydemir, a.g.e., s.379.

³⁰⁴ Aydemir, a.g.e., s.379.

gençleri, Ziraat Bakanlığının işbirliği ile, modern tarım tekniklerini uygulayan Mahmudiye Devlet Üretim Çiftliğinde 6 aylık sürelerle kursa tabi tutulmuşlardır. Kursta okuma-yazma yöntemlerinin öğretilmesinden yanı sıra zamanın modern üretim teknikleri gösterilerek bunlarla uygulamalarla yaptırılmıştır. Kursu bitiren eğitimci köylere atanmıştır. Böylece eğitimcinin kişiliğinde köye yalnızca bir öğretmen sağlanmakla yetinilmiyor; köye modern tarım yöntemlerinin ve modern tarım araçlarının da girmesi sağlanmaya çalışılıyordu. Eğitimci, az bir maaş alacak, geçimini Ziraat Bakanlığı'nın sağladığı küçük toprağında tarımsal üretimi yaparak sağlayacaktı. Böylece hem modern üretim konusunda köylüye örnek verilecek, hem de eğitimin mali yükü hafifletilecekti. 1936 yılında başlanan bu deneyin başarılı olması üzerine 1937'de 3228, 1939'da 3704 sayılı yasalar çıkarılarak köy eğitimci yetiştirme işi sürdürülmüştür.³⁰⁵ 1944 yılında bu eğitimcilerden köylerde 7.000'den fazla insan görevlendirilmiş bulunuyordu.³⁰⁶

Eğitimci projenin başarısı Köy Enstitülerine geçişi hazırlamıştır. İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı olmasından sonra , savaş şartlarına rağmen büyük bir ilköğretim kampanyası başlatılmıştır. Bu dönemde Tonguç, İnönü ve Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel'den aldığı destekle Köy Enstitüleri denemesini yürüttü. 17 Nisan 1940'da 3083 sayılı yasayla Köy Enstitülerine yasal temel kazandırılır. Bu, 1942 yılında çıkarılan 4242 sayılı Köy Okulları ve Enstitüleri Teşkilat Kanunuyla tamamlanır.

Yeni eğitim merkezlerine yalnızca köylerden öğrenci alınacaktı. Çünkü o zamana kadar kentlerdeki öğretmen okullarından yetişmiş olan kent kökenli gençler köy şartlarına uyum sağlayamadıkları için köylerde kalmak istemiyorlardı. Bu nedenle öğrenciler yalnızca köyden alınacaktı. Öğrenciler, kırsal kesimin şartları ve meseleleri göz önüne alınarak ve pratik hayatın gereklerine de önem verilerek yetiştirileceklerdi.³⁰⁷

Köy öğretmenleri ile diğer köy meslekleri erbabını yetiştirmek üzere tarıma elverişli arazilerde kurulacak olan Köy Enstitülerine, tam devreli yani beş sınıflı köy

³⁰⁵ Tekeli, a.g.m., s.665.

³⁰⁶ Aydemir, a.g.e., s.379.

³⁰⁷ Koçak, Cemil, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi 1938-1945*, C.II, İstanbul, 1996, s.116.

ilkokullarını bitiren sağlıklı ve yetenekli öğrenciler seçilerek alınacaktı. Öğrenim süresi, öğretmen olacaklar için 5 yıldır.³⁰⁸

Enstitü mezunu öğretmenler, köylerde her türlü eğitim ve öğretim faaliyetleri ile ilgilenecekler ve köylüye rehberlik edeceklerdi. Enstitüler, öğretmenlere, öğretmenliğin ötesinde misyonlar yüklemişti. Yalnız okuyup yazma öğreten ve müfredat programlarındaki dersleri okutan pasif bir insan değil, Cumhuriyetin ve İnkılabın adamı olarak köyde önder olma vasfında, köy hayatında işe yarar öğretmen olacaklardı. Tonguç'un ifadesiyle, köyün önderi durumuna gelen öğretmen "...devrimin bütün dinamizmasını yükleniyor, sarıklı köy hocasının yerini almaya çalışıyordu ..." ³⁰⁹

1940 yılında açılan Köy Enstitüsü sayısı 14 oldu ve o yıl çok sayıda öğrenci alımına başlandı. Bu okullar 1942 yılında mezun vermeye başladılar. 1942-1943 ders yılında köylerde 12.207 ilkokul ve buralarda 7366 Eğitimci, 6918 Öğretmen çalışmaktaydı. Yurdun, hepside kırsal alanda olmak üzere açılan Köy Enstitülerinin sayısı zamanla çoğalarak 20'ye ulaştı. İsmet İnönü daima işin içindeydi. Köy Enstitülerinin ve öğrencilerinin sayıları daima artırarak, köy öğretmenlerinin yanı sıra, 200.000 tarımcı öğretmen yetiştirmek niyetindeydi.³¹⁰

1944 yılı Köy Enstitülerinin başarılarının dorukta olduğu ve kendilerini ispatladıkları yıldır. 20 Köy Enstitüsünde, kız ve erkek öğrenci sayısı 16.400'dür. Bu sayı öğretmen okullarının, kuruluşlarından 90 sene sonra toplayabildikleri sayıdan 7 misli fazlaydı. Bunlardan 2.000'i daha 1944'te okullarını bitirmiş, köylere dağılmışlardı. Bununla beraber köye, sanat ve alet de girmişti. Köye giden her öğretmene, bazen 150 parçaya kadar varan aletler veriliyordu.³¹¹

Enstitülerde 306 bina bizzat öğrenciler tarafından yapıldı. 15.000 dönüm arazi işlenip ekildi. Enstitü topraklarına meyveli-meyvesiz 250.000 ağaç dikildi. 1.500 dönümlük orman meydana getirildi. 1.200 dönüm bağ dikildi. Enstitülerde 9.000 baş hayvan bakıldı. Enstitü imalathaneleri, enstitülerin giyecek ihtiyaçları ile yapı, demircilik vs. alanlarda faal kuruluşlar haline geldiler ve ayrıca köylere el attılar. Gene bu arada 16 Enstitü öğrencilerin emekleriyle elektriğe kavuştu. Hasanoğlu'da ayrıca bu

³⁰⁸ Koçak, a.g.e., s.116.

³⁰⁹ Tonguç, *İsmail Hakkı Canlandırılacak Köy*, İstanbul, 1947, s.419.

³¹⁰ Koçak, a.g.e., s.117; Aydemir, a.g.e., s. 380.

³¹¹ Aydemir, a.g.e., s. 380.

enstitülere öğretmen yetiştirmek üzere bir yüksek kısım açıldı.³¹² Köy Enstitülerinin bu başarısını, Milli Şef İsmet İnönü, 1944 yılının 19 Mayıs'ında millete şu sözlerle aktarmıştır:

“... İlköğretim hiçbir devirde bugünkü ölçüsüyle ele alınmamıştır. Cumhuriyetin ilk gününden beri arkasından koştuğu ilköğretim ülküsü, hakiki ve tam manasıyla başarılmak yolundadır. Bu seneden itibaren, binlerce sayılarla köy okullarının açılacağı bir devre giriyoruz. Hazırlıklar tamamdır, makine kurulmuştur. Bundan sonra yalnız ameli neticeler alacağız. Yakın-uzak, büyük-küçük, toplu-dağınık bütün köylerin kız ve erkek çocukları çok değerli öğretmenlerinin karşısında dersaneleri dolduracaklardır. Nihayet on sene zarfında Türkiye’de ilköğretim meselesinin halledilmiş olacağını, açık ve kesin olarak görebiliyoruz...”³¹³

1941-1942 öğretim yılından 1951-1952 öğretim yılına kadar on yıl içinde köylerde beş sınıflı ilkokul sayısı 3.899’dan 12.755’e; öğretmen sayısı 6.910’dan 19.948’e; öğrenci sayısı ise 394.426’dan 1.087.135’e çıkmıştır. Ayrıca Köy Enstitülerinden 1950 yılına kadar 1.248 sağlık elemanı mezun olmuştur.³¹⁴

Enstitülere ilk eleştiri 5 Ağustos 1946’da Başvekil Recep Peker’den geldi. Recep Peker, hükümet programında “Köy Enstitülerini daha milli bir hale getireceğiz.” diyordu. Bunu, Milli Eğitim Bakanı Reşat Şemsettin Sırer’in eleştirileri takip etti. Kısa süre sonra da teftişler, tahkikler başladı.³¹⁵

Meclis içinden de enstitüler hakkında şikayetler gelmeye başladı. Eskişehir mebusu Emin Sazak, Eskişehir Mahmudiye ve Hamidiye Köy Enstitülerinde komünist propagandası yapıldığı yolundaki kaygılarını 1945 yılında Milli Eğitim Bakanlığı’nın bütçe görüşmeleri sırasında dile getirdi.³¹⁶

Köy Enstitülerinde komünist eğilimlerin geliştiği, hatta Tonguç’un bile komünist eğilimli olduğu şeklindeki iddialar mahkemelere intikal etti. 1946’da Hasan Ali Yücel görevden ayrıldı. Bu davalar sonucunda Köy Enstitülerinin bir kısım yöneticileri hüküm

³¹² Aydemir, a.g.e., s. 381.

³¹³ Kop, Kadri Kemal, *Milli Şef’in Söylev, Demeç ve Mesajları*, İstanbul, 1945, s. 194.

³¹⁴ Yücel, Hasan Ali, a.g.e., s.15.

³¹⁵ Aydemir, a.g.e., s. 383.

³¹⁶ Koçak, a.g.e., s. 118.

giymişlerdir. Tonguç, bir ortaöğretim okuluna Resim Öğretmeni olarak atandı. 1947'den sonra Köy Enstitülerinden çok sayıda (4 yılda 4169 kişi) öğrenci atıldı.³¹⁷

İkinci Dünya Savaşından sonra, Türkiye, yeni dünya düzeni içinde, doğu ya da batı bloku içinde yer almaya zorlanmıştır. Bunun sonucu olarak çok partili döneme geçilmiş ama demokratik kültür oluşturmaya başlayan köy enstitülerinin yıkılış süreci de aynı zamanda ortaya çıkmıştır. 1950'den sonra Marshal Yardımı'nın gelişi ile birlikte bu süreç hızlanmıştır. Marshal planı içinde, köy enstitülerinden vazgeçilmesini sağlayan 12 kadar eğitim projesi olması da oldukça dikkat çekicidir.³¹⁸

Hasan Ali Yücel'den sonra Milli Eğitim Bakanı olan Reşat Şemsettin Sırer döneminde, 4 Eylül 1947'de kabul edilen 5129 sayılı yasa ile Köy Enstitülerinin tüm felsefesi değiştirilerek bu kuruluşlar köy öğretmen okullarına dönüştürülmüştür. Adları da 27 Ocak 1954'de çıkarılan 6234 sayılı yasa ile değiştirilerek, toprakları dağıtılmıştır.³¹⁹

³¹⁷ Aydemir, a.g.e., s. 383.

³¹⁸ Türkoğlu, Pınar, *Tonguç ve Enstitüleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1997, s.74.

³¹⁹ Makal, Mahmut, *Köy Enstitüleri ve Ötesi*, İstanbul, 1979, s. 31.

3. Sağlık Politikaları

Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte, Sağlık Bakanlığına bağlı merkez ve taşra örgütleri geliştirilmeye çalışırken, hekim gereksinimini karşılamak amacıyla Tıp Fakültesi mezunlarına “*mecburi hizmet*” getiren yasa yürürlüğe konmuştur. Sağlık Bakanı Refik Saydam döneminde, 1925’te hazırlanan ilk çalışma programında devlet sağlık örgütlerinin genişletilmesi, sağlık elemanı yetiştirilmesi, Numune Hastaneleri, doğumevi, ve çocuk bakımevi açılması gibi görevlerin yanında sıtma, verem, trahom vb. hastalıklarla mücadele konularının da ağırlık kazandığı görülmektedir.³²⁰

1930’da çıkarılan Umumi Hıfzısıhha Kanunu ve 1936’da çıkarılan Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Teşkilât Kanunu ile özel girişim reddedilmekle birlikte bireylerin sağlığına yönelik tüm faaliyetlerin denetimi devlete bırakılmıştır. Dar bütçe olanaklarına rağmen 1923-1950 yılları arasında koruyucu hekimlik alanında, kuduz, frengi, lepra, sıtma, verem, çiçek vb. bulaşıcı hastalıklarla zamanın koşulları oranında etkili bir mücadele yürütülmüştür. 1923-1925 yıllarında Anadolu’nun bazı bölgelerinde % 70’e varan sıtma oranı 1940’larda % 10-11’e kadar düşürülmüştür.³²¹

Cumhuriyetinin kurulduğu yıllarda Türkiye’de 554 hekim, 69 eczacı, 4 hemşire, 560 sağlık memuru ve 136 ebe bulunuyordu. Özel eğitim görmüş dış tabibi hemen hiç yoktu. 1950’de hekim sayısı 6.895’e, eczacı sayısı 980’e, dış hekimi 910’a , hemşire sayısı 737’ye, sağlık memuru sayısı 4.018’e ve ebe sayısı 1.285’e yükseldi. 1923’te 3 devlet, 6 belediye, 45 özel idare ve 32 özel kişilere, yabancılara ve azınlıklara ait olmak üzere, toplam 89 hastane ve 6.437 hasta yatağı vardı. 1950’de, hastane sayısı 201’e ve yatak sayısı 18.837’ye yükseldi. Bu dönemde, özel sağlık kurumlarının sayısında ve yatak kapasitesinde kayda değer bir değişiklik olmamıştır.³²² 9 Temmuz 1945’te kurulan İşçi Sigortaları Kurumunun İstanbul’da açtığı hastane 1949’da yatak sayısı 74’e çıkarırken, Sağlık Bakanlığı bütçesi de 1950’de genel bütçenin % 4.04’üne çıkarılıyordu.³²³

³²⁰ Gürsoy, Gencal, “Sağlık”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt VI-VII, s.1720.

³²¹ Gürsoy, a.g.m., s. 1721.

³²² Gürsoy, a.g.m., s. 1721; Kala, Ahmet-Murat, Sedat, *İstanbul Külliyyatı Cumhuriyet Dönemi İstanbul İstatistikleri II (1927-1996)*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları No: 57, İstanbul, 1997, s. 2, 4, 7, 14, 108.

³²³ Gürsoy, a.g.m., s. 1722.

Tablo XVIII. 1923-1950 yılları arasında Sağlık Bakanlığının Genel Bütçedeki Payı

Yıllar	Genel Bütçe (Milyon TL)	Bakanlık Bütçesi (Milyon TL)	Genel Bütçe oranı (Milyon TL)
1923	137.3	3.0	2.21
1925	184.0	4.9	2.64
1930	222.7	4.5	2.02
1935	190.0	4.8	2.42
1940	268.5	8.1	3.04
1945	603.4	18.8	3.11
1950	1.487.2	60.0	4.04

Kaynak: Gencay Gürsoy, a.g.m., s.1720.

Yukarıda verilen rakamlardan da anlaşılacağı gibi, 1923-1935 yıllarında Sağlık Bakanlığı bütçesinde önemli bir değişme görülmezken, 1940-1950 yıllarında Sağlık Bakanlığı bütçesinde ciddi artışlar görülmektedir (TabloXVIII). Ancak söz konusu rakamlar Ticaret Bakanlığı Toptan Eşya Fiyatları indeksine göre hesaplandığında Tablo-XIX'te görüldüğü gibi gerçekten bir azalma olduğu görülmektedir.

Tablo XIX. 1940-1950 Yılları Arasında Genel Bütçe İçinde Kişi Başına Düşen Cari ve Reel Sağlık Harcaması

Yıllar	Kişi Başına Cari Harcama (%)	1938 Fiyatlarıyla Reel Harcama (%)
1940	0.46	0.25
1945	0.99	0.22
1950	2.91	0.44

Kaynak: Gencay Gürsoy, a.g.m., s.1723.

Tabloda, savaş sonrası yıllarda gerek kişi başına düşen harcamada, gerek Sağlık Bakanlığının genel bütçeden ayrılan payda belirli bir yükselme olduğu görülmektedir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında eczacılık eğitimi yapan tek kurum, İstanbul Üniversitesi Eczacılık Okuludur. Bu okul 1933 yılına kadar Tıp Fakültesine bağlı iken, 1944 yılına kadar Fen Fakültesine bağlı olarak öğretimini sürdürmüştür. Okul 1944 yılında yeniden İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesine bağlanmıştır. Eczaneler, Cumhuriyet döneminin başlangıcından 1950 yıllarına kadar ülkemizin müstehzar ilaç gereksinimini doğrudan karşılayan kurumlar olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu dönemde belirgin bir ilaç sanayinin olmaması, Avrupa'dan ithal edilen kısıtlı sayıda hazır ilaçların yanı sıra, kimyasal madde ve droglardan yararlanılarak eczanelerde hazırlanan ilaçların kullanıldığı dönemdir. “*Havan eczacılığı*” olarak adlandırılan bu dönem, eczacılığın doğrudan üretim fonksiyonunu üstlendiği 1950’li yıllara kadar devam etmiştir.³²⁴

II. Dünya Savaşı öncesi yıllar, bütün konulara olduğu gibi, ırkçılık, sağlık ve nüfus gibi kavramlara da damgasını vurmuştur. Almanya, İtalya ve İspanya ırkçı yaklaşımları yeni savaş senaryolarına malzeme yapmaya hazırlanırken, Türkiye’de bazı köşe yazarları da bu rüzgarlardan kendilerine düşen payı almışlardır. Örneğin, *Cumhuriyet*’te Fahrettin Kerim Gökay, Almanya’da kalıtsal hastalıkların ortadan kaldırılmasında kullanılan kısırlaştırma yöntemi üzerinde önemle durmaktadır. Türkiye’de 10 bin katilin bulunduğunu ileri süren Gökay, bu insanlar üzerinde böyle bir yöntemin uygulanabileceği sinyalini vermeye çalışmaktadır. Fahrettin Kerim Gökay, “*nesli irsî hastalıkların tesirinden korumak için*” kısırlaştırma yöntemini bir anlamda meşrulaştırmaya çalıştığı makalesinde şu görüşlere yer vermektedir.

“Malûm olduğu üzere Alman Nasyonal Sosyalist hükûmeti 14 Temmuz 1933 tarihinde neşrettiği bir kanunla nesli irsî hastalıkların tesirinden korumak için, ilmî tıbbî usullerle tehlikeli soy hastası olanların cerahî vasıtalarla kısırlaştırılmasını kararlaştırmış ve o gündenberi de tatbikatına geçilmiştir... Geçen Temmuzda muhterem Adliye Vekilimizin memleketteki mahkumlardan 10.000’ni katiller teşkil ettiği hakkındaki kıymetli izahatının üzerinden pek az zaman geçtiği için içtimaî heyette anormallerin doğurduğu bedbahlıkların ölçüsüzlüğü kolayca anlaşılır. Malum bir hakikattir ki, ruhî hayatın umumî faaliyeti içtimaî faaliyetin esas şartlarını hazırlar... Binaenaleyh kısırlaştırma kanunu yapanlar içtimaî müdafaa ve cemiyetin selâmetini

³²⁴ Bal, Necla, “İlaç ve Eczacılık”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt VII, s. 1737.

öne sürüyorlar. Diyorlar ki, bir memlekete salgın hastalık çıktığı zaman diğerlerini korumak için devlet nasıl aşı yaparsa kısırlaştırmada içtimaî bir aşıdır, cemiyetin selâmeti namına tatbik edilir... ”³²⁵

Yukarıdaki ifadelerden anlaşılacağı gibi Gökay, kısırlaştırmayı Türkiye’deki “anormaller” için doğrudan önermemekle birlikte, bu kitleyi ülkenin ruhsal ve sosyal yaşamını olumsuz etkilediğini düşünerek, satır aralarında Almanya’dakine benzer uygulamalarla toplumun bu insanlardan kurtulabileceği imajını vermeye çalışmaktadır.

Nadir Nadi de, Fahrettin Kerim Gökay gibi, dönemin akımlarından oldukça etkilenmiştir. Gökay makalesinde “kısırlaştırmayı” öne çıkarırken, Nadi, “*Türk ırkının dejenere olması*”ndan endişelenmektedir. Nadir Nadi, nüfus artışını önerirken, bu artışı maddi ve manevi zenginlik olarak değerlendirmektedir. Nadi, bu konudaki düşüncelerini kaleme aldığı şu görüşleri ileri sürmektedir:

“Hür Anadolu’nun temiz havası içinde yaşayan Türk ırkı dejenere olmak tehlikesinden çok uzak bulunuyor. Nüfus bahsinde, çok az tedbir alınmış olmasına rağmen on beş seneden beri altı milyon artabilmemiz, bütün şüpheleri kökünden silen bir hayatiyet örneğidir. Fakat, dünyanın bugünkü şartları daha çoğalmamızı istiyor. İstiklâlimizin emniyeti için satın alacağımız tolar, tayyareler yetişmiş ve yetişmekte olan gürbüz nesillerin yanında daima ikinci, üçüncü plânda kalacaklardır. Artacağız, daha artacağız, mütemadiyen artacağız... Yurdun kazandığı her çocuk maddî ve manevî varlığımıza katılan bir kuvvettir. Onu top, tüfek gibi seri fabrika mamulatile mukayeseye kalkmak bile lüzumsuz sayılır.”³²⁶

Cumhuriyet’in kurulduğu yıllarda bebek ölümleri bakımından korkunç denebilecek bir ortamın hüküm sürdüğü biliniyor. Bu yıllarda doğan her dört bebekten biri, bir yaşına ulaşmadan ölüyordu. İkinci Dünya Savaşı yıllarında bebek ölümleri hızları daha da yükseldi. 1940’lı yılların başlarında bebek ölümleri bin canlı doğumda 306 ölüm seviyesine ulaştı. İkinci Dünya Savaşı’nı izleyen yıllarda düşme eğilimine giren bebek ölüm hızlarındaki azalma eğilimi, günümüze kadar hızını yitirmeden devam etmiştir.³²⁷

³²⁵ Cumhuriyet, 20 Ekim 1938.

³²⁶ Cumhuriyet, 26 Mayıs 1939.

³²⁷ Gürsoy, Akile, a.g.e., s. 119.

Aynı dönemde mükemmel veya gerçeğe uygun veriler bulunmasa bile, ölüm istatistiklerine göre doğum sonrası bebek ölümlerinin arttığı ve bunun da nüfusun artış miktarını etkilediği sanılmaktadır. Nitekim, savaş yıllarında birçok ilaç, özellikle antibiyotiklerin ithalinin kısıtlı oluşu dolayısıyla tedavi yetersizliğinin bebek ölümlerinde artışa yol açtığı gerçeğini vurgulamak gerekir.

1945 Nisan ayı başında Çivril’de dördüz bebekler dünyaya gelmiş, ancak bu bebekler yaşatılmadan ölmüşlerdir. Nadir Nadi “*Dördüzlerin Ölümü*”nü şu ifadelerle değerlendirmiştir:

“Nüfus davasında bizim başlıca derdimiz, küçük yaştaki çocuk ölümlerine mümkün olabildiği kadar engel olamamaktır... Çocukları beslemek lâzımdır. Çocukların beslenmesi, umumî hayat seviyesinin yükselmesiyle mümkündür. Umumî hayat seviyesini yükseltmek ise, ancak ziraatte, endüstride, ekonomide, kültürde, sağlık işlerinde ve diğer alanlarda beraberce yapılacak hamlelerden sonra başarılabilir bir iştir... Çuval parçasından yapılan kundaklar içinde fotoğraflarını gördüğümüz Çivril yavrularını üzüntü ile hatırlayalım ve onlara acıyalım. Onları yaşatabilseydik elbette çok iyi olurdu. Fakat memleketin her tarafında bakımsızlık, bilgisizlik, teşkilâtsizlik yüzünden hergün lüzumsuz yere teker teker kaybettiğimiz yavruları daha çok hatırlayalım, bunlara daha çok acıyalım ve normal doğumlu Türk çocukları arasındaki ölüm nisbetini azaltmak uğrunda hiçbir gayretten çekinmeyelim.”³²⁸

Nadir Nadi, 23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı nedeniyle kaleme aldığı makalesinde yine aynı konuya değinmiş, Türkiye’nin çocuk ölümleri konusunda yeterli çabayı gösteremediğinden yakınmıştır. Nadi, “*Nüfus Meselesi*” başlıklı yazısında, yine nüfus artışıyla bağlantılı olarak ele aldığı çocuk ölümleri konusunda şu düşünceleri savunmuştur:

“Millî hâkimiyetimizin kudretinden yeryüzünde kimse şüphe etmediği halde, yazık ki doğan çocukları gereği gibi koruyamadığımız ve çok çocuklu fakir ailelere devletçe lüzumu kadar yardım edemediğimizden istediğimiz hızla artamıyoruz. Millî hâkimiyetimizin sembolü olan 23 Nisan gününü çocuk bayramı yapmakla bu davaya ne

³²⁸ Cumhuriyet, 5 Nisan 1945.

kadar ehemmiyet verdiğimiz kendi kendimize ispat etmiş bulunuyoruz. Fakat bir davanın ehemmiyetini anlamak başka, o davayı başarmak başkadır.”³²⁹

Görüldüğü gibi, Türkiye savaşa girmediği halde ekonomik açıdan oldukça yıpranmış, çocuk ölümleri yaygınlaştığı gibi tifüs, sıtma ve verem gibi pek çok bulaşıcı hastalığın yayılması engellenememiştir. Savaş yıllarında yaygınlaşan hastalıklardan tifüsün nedenleri konusunda Cumhuriyet’te Dr. Ragıp Üner “Sıhhî Bahisler” başlıklı yazısında şu açıklamayı yapmaktadır:

*“Tifüs sefalet, harb ve göç gibi muhtelif muhit insanların birbirleriyle daha çok temasta bulunduğu bir devirde meydana çıkan ve bitlerle insandan insana geçen salgın bir hastalık olup milattan evvelki seneler içinde dahi insanlar arasında ölümlere sebep olmuştur... Tifüs baş ve elbise biti vasıtasıyla insana geçer.”*³³⁰

Tifüs salgınının oldukça yaygın olduğu 1943 yılında, ülkede yıl boyunca zabıta ekipleri sokaklardan hırpanî kılıklı yurttaşları toplayıp hamamlarda yıkatmakta ve tifüse karşı en etkili mücadelenin temizlik olduğu halka duyurulmaktadır. Cumhuriyet’te “Tifüsle Mücadele” başlığıyla verilen haberde, “Kenar mahallelerdeki evlerde, hanlarda, otellerde ve işçilerin çalıştıkları yerlerde dün de temizlik muayenelerine devam olunmuş, bitliler hamamlara gönderilmiştir. Meyve ve sebze hallerile iskelelerde çalışan hamallar da toplanarak hamamlarda yıkattırılmış ve saçları kesilmiştir.” denilmektedir. Oysa aynı günlerde yoksul halk yıkanmak için sabun bulamamaktadır, çünkü sabun karaborsadadır. Bir ara sabunun ucuzlayacağı söylentileri çıkmışsa da, aynı günlerde İstanbul basını, Ayvalıklı sabun tüccarlarının fiyat indirimlerini önlemek için İstanbul’da çeşitli manevralar çevirdiklerini yazmaktadır. Korkut Boratav’ın aktardığına göre, dönemim bazı köşe yazarları, tifüsle uğraşılırken sokaktaki kılık kıyafeti düzgün olamayan adamları zorla hamama sevk etmek yerine, bu gibi sabun tüccarlarını kolundan tutup cezaevine göndermeyi önermişlerdir.³³¹

İstanbul’da artan tifüs salgınına karşı Sağlık Bakanlığı bu sırada yoğun bir mücadele yürütüyordu. Cumhuriyet’te Orhan Seyfi Orhon 7 Haziran 1943’te “Tifüsten

³²⁹ Cumhuriyet, 25 Nisan 1943.

³³⁰ Cumhuriyet, 27 Şubat 1945.

³³¹ Boratav, Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1988, s. 226.

evvel tembellik ve işsizlikle mücadele edilmelidir. Tembelliği işsizlik doğuruyor, pislik de tembelliğin neticesi” diyerek eleştiride bulunmaktadır.³³² Yıl sonunda tifüs hastalığı yayılmaya başlamıştır. Nitekim Sağlık Bakanlığı’nca İstanbul’a gönderilen doktorlar üç günde dokuz tifüs hastası belirlemişlerdir. Basındaki haberlere göre, bu hastalarının çoğu Anadolu’dan gelmiştir. Bu nedenle nakil araçları ve yolcuların sıkı bir taramaya tabi tutulmaları gündeme gelmiştir.³³³ Artan tifüs salgını Cemal Nadir’in karikatürlerine de konu olmuştur. Örneğin, konuşan iki kişinin resmedildiği karikatürün altında şu konuşmalar geçmektedir. “- *Nazif Efendi amca babam selam söyledi. ’Bu gece bize buyursunlar da, bitlenelim!...’ dedi. – Teşekkür ederiz oğlum, ama gelemeyiz... Biz bu gece Hacı Beylere gidip uyuz ilacı sürüneceğiz...*”³³⁴ Bundan kısa bir süre sonra yayınlanan bir başka karikatürde ise bay-bayan eşlerin konuştuğu karikatürün altında “-*gene mi sinemadan?... –Vallahi değil karıcığım, billahi değil. –Peki bu pireler ne...*”³³⁵ sözleri yer almaktadır. Cemal Nadir’in bu yaklaşımı, tifüs hastalığının ne kadar çok yaygınlaştığı konusunda fikir verirken, bu karikatürlerden, aynı zamanda o yıllarda temizlik konusunda yaşanan olanaksızlıklarla ilgili fikir sahibi olmak mümkündür.

Cumhuriyet’te Cemal Nadir, karikatürlerle tifüsün yayılmasına yönelik eleştirilerini sürdürürken, “*Sağlık Bahisleri*” köşesinde Dr. Kemal Saraçoğlu imzasıyla “*DDT İlacından Beklenen Mucizeler*”den söz edilmektedir. Saraçoğlu, ilacın, saçların dibine ve vücuda sürülmesi, elbise ve çamaşırlara bulaştırılması halinde bitlerin öleceği ve bir daha barınamayacağını yazmaktadır. Kemal Saraçoğlu tifüsün en önemli nedeni olan bitlenmekten kurtulmak için DDT tavsiyesinde bulunurken, aynı yıl içinde Sağlık Bakanlığı 1945 sonbaharında tifüs hastalığına ilişkin verdiği bilgilerde bu hastalığa en çok İstanbul’da rastlandığını söylemiştir. Bakanın, hastalığın geçmesi için İstanbullulara yaptığı “*yıkanınız, temizleniniz*” tavsiyeleri, Cumhuriyet’te Kendi Kendimizi Tenkit köşesinde “*Sayın Bakandan, memleket işlerle biraz daha yakından alâkadar olmasını istemek hakkımızdır*” sözlerinden sonra, şu cümlelerle eleştirilmiştir:

“Biz yıkanamayız, sayın Bakan! Biz temizlenemeyiz! Zira suyumuz yoktur. Biz bu şehre tifolu sebzelerimiz, sıtmalı sineklerimiz, tifüslü bitlerimizle gelmişiz ve öyle

³³² Cumhuriyet, 7 Haziran 1943.

³³³ Cumhuriyet, 21 Aralık 1943, Ulus 21 Aralık 1943.

³³⁴ Cumhuriyet, 22 Aralık 1944.

³³⁵ Cumhuriyet, 23 Şubat 1945.

gideceğiz. Çeşmelerimizde su olmadıkça sizin bütün o güzel tavsiyeleriniz bir kulağımızdan girecek, bir kulağımızdan çıkacaktır. Boş yere çene yormayın sayın Bakan!”³³⁶

1943 ve 1944 yılları yalnız bulaşıcı hastalıkların yaygınlaştığı yıllar değil, aynı zamanda ilaç sıkıntısının da en yoğun olarak yaşandığı yıllardır. Basında çıkan haberlere göre karaborsanın önlenmesi amacıyla ilaç satışları durdurulmuştur. Yine söz konusu habere göre, Almanya, İsviçre, Macaristan ve Fransa menşeli bazı ilaçların on gün süreyle satışı yasaklanmış, eczane ve depo sahiplerinin ellerinde bulunan bu ilaçları beyanname ile İllerdeki Koordinasyon Kurullarına bildirmeleri istenmiştir.³³⁷ Döviz yokluğu nedeniyle pek çok malda olduğu gibi ilaçta da ithal zorlukları yaşanmaktadır. 1943 Kasımında devam eden ilaç sıkıntısı Cemal Nadir’in karikatürlerine konu olmuştur. Konuşan iki kişinin resmedildiği karikatürün altında şu ifadeler yer almaktadır:

“- *Sen bana iyi bak, benim babam doktordur!...*

- *Ne yapalım doktorsa?...*

- *Sana bir bulunmaz ilaç yazar da eczane eczane sürtersin!...*”³³⁸

II.Dünya Savaşı sırasında sıtma mücadelesinde kullanılan ilaçların dış alımında ortaya çıkan güçlükler ve genel sağlık koşullarının kötüleşmesi sonucu, sıtma oranı 1942-1943 yıllarında yeniden % 32’ye çıkmıştır. 1946’da çıkarılan Sıtma Savaş Kanunu ve yaygın DDT kullanımını sonunda sıtma oranı 1956’da % 0.8’e gerilemiştir.³³⁹ Cumhuriyet’te Nusret Köymen “*Medniyetin En Büyük Düşmanı Sıtma*” başlıklı yazısında, Roma medeniyetinde de pek çok insanın bataklıklarda çoğalan sivrisineklerin yol açtığı sıtma hastalığı nedeniyle öldüğünü belirttikten sonra, “*Sıtma ile esaslı bir surette savaşabilmek için bir taraftan ilaç tedavisi yapılırken bir taraftan da bataklıkların meydana gelmesinde amil olan ağaçsızlığın ve yamaçlardaki fena usülde ziraatin önüne geçmek lâzımdır.*” tavsiyesinde bulunmaktadır.³⁴⁰ Köymen’in

³³⁶ Cumhuriyet, 7 Eylül 1945.

³³⁷ Ulus, 15 Kasım, 1943.

³³⁸ Cumhuriyet, 15 Kasım 1943.

³³⁹ Gürsoy, a.g.m., s. 1721.

³⁴⁰ Cumhuriyet, 6 Şubat 1945.

Cumhuriyet'te sıtma ile ilgili tavsiyelerde bulunduğu gün Ankara'da Sıtma Kongresi toplanmıştır.³⁴¹ Konuyla ilgili olarak “*Sıtma ile Savaş*” başlıklı makaleyi kaleme alan Nadir Nadi'ye göre bu kongre, “*Hayırlı sonuçları şimdiden kestirilemeyecek çapta büyük bir savaş*”ın başlangıcıdır.³⁴² Nadi'nin bu yazısının ertesi günü, Cumhuriyet'te Hem Nalına Hem Mihına köşesinde “*Sıtma Savaşına Dair*” başlığıyla imzasız yayınlanan makalede, “*Nijerya'ya uzman bir doktor göndererek oradaki sıtma savaşını esaslı surette inceleme*” önerisi yapılmaktadır.³⁴³

Sıtmanın giderek yaygınlaşması üzerine Mecliste sıtma ile mücadele amacıyla bir kanun çıkarılmıştır.³⁴⁴ Tasarısının görüşülmesi sırasında konuşan Sağlık Bakanı Sadi Konuk, kanunla hastalığı önlemek ve olduğu yerde bastırmak amacı güdüldüğünü ve “*Haşaratı öldüren PTB ilacının memlekette geniş ölçüde imaline başlandığını*” söylemiştir.³⁴⁵ Bakan, sıtmanın artış nedenlerini anlatırken, dört yıldır devam eden iklim değişikliğini de hatırlatarak, havaların genellikle yağışlı gitmesinin bunda etkili olduğunu istemiştir. Sağlık Bakanı sıtmanın nedenlerini bu ifadelerle ortaya koyarken, Cumhuriyet'te Yavuz Abadan, “*Sıtma İle Savaş*”ta yalnız devletin değil, vatandaşların da üzerine düşen bazı görevler olduğunu hatırlatmaktadır. Yavuz Abadan, bu konuyu ele aldığı makalesinde şu düşünceleri ileri sürmektedir:

*“Evlerde, bahçelerde, sokaklarda küçük su birikintilerinin, sıtmayı taşıyan anofellerin yetişip üremesine, bu suretle de hastalığın yayılmasına belli başlı müessir oldukları asla dikkatten kaçmamalıdır. Bunların hepsine devlet teşkilâtının el uzatması imkânsızdır. Hele bütün memleketi kaplayan tam ve kuvvetli bir mücadele teşkilâtı kurulup ihtiyaç duyulan elemanlar yetiştirilinceye kadar, vatandaşların her birine hizmet ve himmet payı, o nisbette büyük olacaktır. Bu sebeple bütün vatandaşların ellerinde olan imkânlarla bu savaşın kesin olarak kazanılmasına yardım etmeleri millî ve sosyol bir şeref borcudur.”*³⁴⁶

³⁴¹ Cumhuriyet, 6 Şubat 1945.

³⁴² Cumhuriyet, 7 Şubat 1945.

³⁴³ Cumhuriyet, 18 Şubat 1945.

³⁴⁴ Cumhuriyet, 20 Mart 1945, Ulus 20 Mart 1945. (Meclisin bu girişimi Cumhuriyet'te “*Sıtma Savaşı*”, Ulusta'ta “*Sıtma*” başlıklarıyla yer verilmiştir.

³⁴⁵ Cumhuriyet, 20 Mart 1945, Ulus 20 Mart 1945.

³⁴⁶ Cumhuriyet, 6 Nisan 1945.

Yavuz Abadan'ın sıtma ile mücadelede halkın desteğini istediği günlerde, Nadir Nadi halkçılık ilkesi üzerinde durarak, bu alanda devlete düşen görevleri hatırlatmıştır. Nadir Nadi, dünyanın sola kaydığı düşüncesiyle de bağlantılı olarak kaleme aldığı makalesinde, bulaşıcı hastalıklarla mücadele konusunda devlete düşen görevler konusunda şu görüşleri ileri sürmüştür:

“Sosyal yardım mefhumunun açığa vurduğu mana, en geniş anlamı içinde, fakir halk tabakalarının kalkınmasını sağlamaktır. Bütün dünyanın sola doğru kaydığı bir devirde yaşıyoruz. Sola doğru kaymak, devletin imkânlarını geniş mikyasta halk hizmetine ayırmak demektir. Kurulduğu günden beri halkçılık prensibini bir program maddesi olarak benimsemekle, rejimimiz, bugünkü dünya gidişini yirmi yıl önce görmüş sayılır. Ziraat, endüstri ve kültür alanlarında başarılan ve başarılmakta olan hamlelerin hepsini rejimimizin halkçı temellerine borçluyuz. Sağlık alanında bizi bekleyen ödevler de, öylece halkçılık prensibimizin şaşmaz bir yargısı olarak mutlaka ve bir an önce ele alınmalıdır.”³⁴⁷

Ankara Numune Hastanesi eski operatör şeflerinden Burdur Milletvekili Şerif Korkut da sıtmanın nedenlerini açıklarken, *“Bataklıkların üremesi ile kaybolan münbit arazimiz, sıhhileştirilmedikçe, sıhhatin değerini bilen halk ile dolmadıkça, çalışan ellerin, hastalısız insanların, refahlı saadetli yurdu olamayacaktır.”* ifadelerine yer vermektedir.³⁴⁸

1946 yılında hazırlanan kanun tasarısına göre, sıtma savaşına daha çok önem verilecek ve bu konuyla ilgili genel müdürlük kurulacaktır. Tasarıya göre, yine bu amaçla yurdun bazı bölgelerinde sıtma hastaneleri ve üç sağlık merkezi kurulması düşünülmektedir. Tasarı ile frengi mücadelesine de hız verilmesi plânlanmakta, frengi ile mücadele merkezleri ve çocuk bakım evleri yapılması istenmektedir.³⁴⁹ Sağlık Bakanı Behçet Uz ve Sıtma ile Mücadele Komisyonu üyeleri tarafından Ankara'da Anadolu Kulübünde verilen kokteyle Cumhurbaşkanı İnönü de katılmıştır. İnönü, bu

³⁴⁷ Cumhuriyet, 28 Ocak 1945.

³⁴⁸ Korkut, Şerif, “Sıhhat ve İktisat”, *Türkiye Sağlık Davasının İcyüzü Sağlık Serisi*, No: 1, Ar Basımevi, Ankara, 1949, s. 10.

³⁴⁹ Cumhuriyet, 10 Şubat 1946.

toplantıda mücadele bölgelerindeki grafikleri ve tabloları incelemiş, her bölge başkanından çevresindeki çalışmalarla ilgili bilgi almıştır.³⁵⁰

1945 yılı Mart sonunda İstanbul'da grip salgını ortaya çıkmış, ilkokullar bu nedenle 12 gün süreyle tatil edilmiştir. Okulların açılmasından sonra ise, aynı gerekçeyle sinemalar ve tiyatrolar da on gün süre ile kapatılmışlardır. Cumhuriyet'te Kendi Kendimizi Tenkid köşesinde salgın devam ettiği halde, sinema ve tiyatrolar kapatılırken okulların açılması, "*Yarım Yamalak Tedbirler*" başlığıyla eleştirilmiştir.³⁵¹

Savaş yıllarında yayılan bulaşıcı hastalıklar, savaş sonrası dönemde de önlenememiş, bu nedenle İstanbul İl Sağlık Müdürlüğü Mart 1945'te, 459 serbest çalışan doktora birer teklif göndererek, geceleri nöbet tutup tutmayacaklarını bildirmelerini istemiştir. Verilen süre sona erdiği halde bu doktorlardan ancak 123'ü çağrıya yanıt vermiş, bunlardan ancak 63 doktor yapılan teklifi kabul etmişlerdir. Bu doktorlardan 28'i Beyoğlu tarafında, 52'i Beşiktaş'ta, 4'ü Sarıyer'de, 3'ü Fatih'te, 9'u Eminönü'nde, 3'ü Bakırköy'de, 7'si Kadıköy'de, 1'i Üsküdar'da, 3'ü de Heybeliada'da bulunmaktadır. Sayı az olduğu için her gece nöbetçi kalacak doktor sayısı her ilçede 2-4 arasındadır. 1 Nisandan itibaren başlayacak olan gece nöbetlerinde, her doktor nöbetçi olduğu gece evinden ayrılmayacaktır. Hastanın evine gitmek gerektiği takdirde nöbetçi taksilerden yararlanacaktır. Hastanelere götürülmesi gereken hastaları da belediye tarafından hazır bulundurulacak "*sihhî imdat otomobilleri*" taşıyacaktır.³⁵²

Savaş yıllarında yayılan bulaşıcı hastalıklardan en önemlilerinden biri de verem hastalığıdır. 1943 ve 1944 yıllarında verem hastalığına yakalananların ve dispanserlere müracaat edenlerin sayısında önemli bir artış olmuştur. Verem Mücadele Cemiyeti tarafından açılan beş dispansere bir yılda toplam 6.775 kişi müracaat etmiş, bunlar ayakta tedavi edilmişlerdir. Cemiyetin elinde bulunan 129 yataklı Erenköy senatoryumuna bir yılda 482 hasta yatırılmıştır. Senatoryumun 1932 yılında başlayan çalışmaları içinde en çok hasta kabulü 1943 yılı içinde gerçekleşmiştir.³⁵³ Bu tehlikeli gelişme Cumhuriyet'in başlığına da yansımış, gazetede bu konuya ilişkin "Verem mücadelesi halâ hızlandırılmayacak mı? Verem hastalığı artıyor." başlığı kullanılmıştır.

³⁵⁰ Cumhuriyet, 8 Şubat 1947.

³⁵¹ Cumhuriyet, 29 Mart 1945.

³⁵² Ulus, 1 Nisan 1945.

³⁵³ Cumhuriyet, 24 Mart 1944.

Cumhuriyet, gazete olarak veremle mücadelenin yetersizliğinden yakındığı gibi, başyazar Nadir Nadi de veremle mücadeleye verilen önemin yeterli olmadığını düşünmektedir. Nadir Nadi'ye göre, “Eğer idare sistemimiz yeter derecede ileri bir olgunluk seviyesine ulaşmış bulunsaydı” vereme karşı kendimizi daha iyi koruyabilirdik. Çünkü biz savaşa giren ülkeler arasında değildik. Nadi, bu konudaki görüşlerini yansıtan “Vereme Karşı” başlıklı makalesinde şu düşünceleri savunmaktadır:

“... Biz sadece bilgisizliğin ve idaresizliğin kurbanı olduk. İkinci Cihan Harbine katılmayan devletlerden hiçbiri ekonomik sarsıntıya uğramadığı, hattâ bir kısmı ileri adımlar attığı halde, biz, tersine geriledik. İstihsalimiz düştü, paramızın değeri dörtte bire indi. Harb öncesine kıyasla geçim şartları altüst oldu. Şehirlerde ve kasabalarda sefalet aldı, yürüdü. Köylerimizin zaten hepimize utanç vermesi gereken iptidaî hayat seviyesi daha da sarsıldı. Bu vaziyet karşısında dernekler kurmak, kongreler toplamakla vereme karşı ciddî bir savaş açabileceğimize inanmıyorsak bize hak vermek lazımdır.”³⁵⁴

Yukarıdaki ifadelerden anlaşılacağı gibi, Nadir Nadi, daha önceleri yurdun değişik yerlerinde, veremle mücadele amacıyla kurulmuş bulunan dernekler ve toplanan kongrelerin umut verici olmaktan uzak olduğunu düşünmektedir. Nadi, hükümetten üretimin arttırılması ve köy yaşamının değişmesi gibi daha pratik ve somut adımlar beklemektedir. Veremle mücadele alanında dağınık olarak çalışan dernekler 1948 yılında Türkiye Ulusal Verem Savaş Derneğinin çatısı altında birleştirilmişler, böylece vereme karşı yürütülen mücadele daha etkili hale gelmiştir. 1948’de çıkarılan bir yasa ile, belediyelerin eğlence yerlerinden aldığı hisselerin % 10’u yerel verem savaş derneklerine aktarılmıştır. 1940’ta sayıları 3 olan verem savaş dispanserlerinin sayısı, 1945’te 5’e, 1950’de 41’e çıkmıştır.³⁵⁵

Cumhuriyet’te Hem Nalına Hem Mıhına köşesinde yayınlanan isimsiz makalede, verem hastaları için yalnız senatoryum tedavisi kafi olmadığı, asıl meselenin bu insanları çalışabileceği bir işin sahibi yapabilmek olduğu vurgulanmaktadır. Söz konusu makalede savunulan düşünceye göre, senatoryum tedavisi, “onların hayatını bir

³⁵⁴ Cumhuriyet, 25 Aralık 1947.

³⁵⁵ Gürsoy, a.g.m., s.1721.

müddet için uzatıyor”; fakat ondan sonra, kendilerini yaşatacak bir iş bulamayanlar tekrar yatağa düşüyorlar. Makalede, “*İşbaşına geçer geçmez, ateşli bir hamle ile sıtma savaşına girmiş olan*”, “*kıymetli ve gayretli*” Sağlık Bakanı Sadi Konuk’tan vereme de çare bulması istenmektedir.³⁵⁶ Savaş sonrası dönemde ülkede halâ varlığını sürdüren bulaşıcı hastalıkların önlenmesi için 7 Şubat 1946’da Sağlık Bakanı Sadi Konuk’un başkanlığında Yüksek Sıhhat Şûrası, toplanmıştır. Şûrada, ülkenin bulaşıcı hastalıklarla ilgili durumu incelenmiş ve geçen yıllara nazaran bir azalma olduğu görülmüştür. Ayrıca, Akdeniz ülkelerinde devam eden vebaya karşı ülkenin nasıl korunabileceği konuşulmuştur.³⁵⁷ Akdeniz çevresinde başlayan veba hastalığının Türkiye’ye girmesi önlenememiş, Urfa’nın köylerinde ortaya çıkan veba salgınında altı kişi ölmüştür.³⁵⁸

Veremle mücadelede diğer hastalıklara kıyasla yetersiz kalındığı anlaşılmaktadır. Tifüs ve sıtma ile savaş yıllarında etkili bir mücadele yürütülerek sonuç alınırken, veremle mücadelede aynı başarı gösterilememiştir. Bu konuda etkili bir mücadelenin ortaya konulamaması Cumhuriyet’in haberlerine de yansımıştır. Örneğin, “Verem savaşında çok acı sahneler” başlığıyla verilen haberde “*Üç ay senatoryumda yatırılan, iyileşmeden hastaneden çıkarılan hastalar, tedavi edilemiyor, bilakis, cemiyete verem mikrobu saçıyorlar.*” denilmektedir. Veremle mücadele alanında gösterilen gevşeklik, Cemal Nadir’in karikatüründe de ele alınmış, bir söylentiden yola çıkılarak hazırlanan karikatürün altında şu ifadelere yer verilmiştir: “*İzmir’de veremden ölmüş bir kızın hayali sokaklarda dolaşıyormuş. Yolcu: - Ey ruh kimi arıyorsun?... Ruh: - Veremle mücadele edenleri*” Yine Cumhuriyet’te yer alan bir habere göre, “*Yüksek tahsil talebesinin yüzde yirmisi veremli*” dir.

1946 Ağustosunda kurulan Recep Peker Hükümeti programında, bulaşıcı hastalıklarla mücadele konusunda şu noktalara dikkat çekilmiştir:

“Bulaşıcı hastalıklarla, trahom, sıtma, verem, frengi gibi sosyal dertlere karşı koruyucu savaş vasıtalarımızı ve teşekküllerimizi kuvvetlendirecek ve tekâmül ettireceğiz. Sağlık müesseselerimizi mahallî ihtiyaçlara uygun ve teşkilâta çalışanların görevlerini daha verimli kılacak tarzlarda tertipleyeceğiz. Bu yoldaki çalışmalarımızı

³⁵⁶ Cumhuriyet, 21 Nisan 1945.

³⁵⁷ Cumhuriyet, 10 Şubat 1946.

³⁵⁸ Cumhuriyet, 23 Mart 1947.

hekim ve vasıtalarımızın yettiği kadar kasabalara ve köy gruplarına kadar götüreceğiz.”

Başbakan Recep Peker'in hükümet programında açıkladığı hususlar doğrultusunda, 1946 yılı sonunda Sağlık Bakanlığı tarafından 10 yıllık bir Sağlık Plânı hazırlanmıştır. Hazırlanan Sağlık Plânı ile, her bölgede hastaneler, prevantoryanlar, poliklinikler, dinleme yerleri, doğum evleri vesaire kurulacağı gibi, ayrıca o bölgeye ait hastalıklar için özel mücadele ekipleri ve araştırma merkezleri de yapılacaktır. Yine plân gereğince hastabakıcı ve sağlık memurları yetiştirmek amacıyla okullar, kurslar açılacaktır .³⁵⁹

³⁵⁹ *Ayın Tarihi*, Ağustos 1946, Sayı 153, s. 32.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1939-1945 DÖNEMİ SOSYAL VE EKONOMİK GELİŞMELERİNİN ETKİ VE YANSIMALARI

A. SİYASAL YAPIYA YANSIMALARI

1.1944-1945 Bütçe Görüşmeleri

1945 Yılı Bütçe Tasarısı üzerinde başlayan görüşme muhalefeti ortaya çıkardığı gibi muhalefetin öncülerini de belli etti.

TBMM’de Bütçe Kanunu üzerindeki ilk muhalefet konuşmasını Eskişehir Milletvekili Emin Sazak yaptı. Emin Sazak, bütçe görüşmelerini bir anonim şirketin yıllık bilançosu gibi gördüğünü söyleyerek konuşmasına başlamış, sözlerine savaş yıllarında madenlerin işletilmediğini, devlet dairelerinde para ve memur savurganlığı olduğunu, ekonomik durumun pek iç açıcı olmadığını, sanayide özel teşebbüsün desteklenmediğini, ülke içinde yaşanan hayat pahalılığına hükümetin uyguladığı yanlış ekonomik politikaların sebep olduğunu, eğitim işlerinin kötü yürütüldüğünü, okul parası için köylünün hayvanlarını sattığını, köylü üzerine Toprak Mahsulleri vergisinin konulduğunu, Orman Kanunu’nun kötü uygulandığını, en önemlisi devletçiliğin kişinin yetişemeyeceği işler için koyduklarını, oysa şimdi kişilerin yetişemeyeceği sınıra götürüldüğünü belirterek eleştirilerde bulunmuştur.¹

Bütçe görüşmeleri sırasında söz alan Yusuf Hikmet Bayur’da savaşta tarafsız kalmayı başaran Hükümeti önce överek sözlerine başladı. Daha sonra da ekonomik konularda ağır eleştirilerde bulundu. Bayur özellikle Hükümetin; ekonomik işlerde tam bir beceriksizlik gösterdiğini halka varlık içinde yokluk çektirildiğini, köylünün ve memurun korunmadığını ve hayat pahalılığın % 500 arttığını, ülkede karaborsa, vurgunculuğun ve hırsızlığın baş gösterdiğini söyledi. Halkın içinde bulunduğu ekonomik problemlerin kaynağı olarak hükümetin aldığı ekonomik tedbirlerin yanlışlıklarında görüyordu.²

¹ TBMM Tutanak Dergisi, D.7, C.17, T.2, (21.5.1945), 58. Birleşim, Ankara, 1945, s.214-217; Ayrıca bkz. Ulus, 22.5.1945.

² TBMM Tutanak Dergisi, D.7, C.17, T.2, (21.5.1945), 58. Birleşim, Ankara, 1945, s.217.

Bütçe kanunu ile ilgili görüşlerini belirtmek için kürsüye gelen Aydın Milletvekili Aydın Menderes ise Bütçe Komisyonu'nun hazırladığı raporun, çelişkili gözükten durumlarını değerlendirdi. Bütçede açık olması, devlet borçlarının her geçen yıl daha da büyümesi; harcamaların artmasına karşılık vergi gelirlerinin düşmesini, Toprak Mahsulleri Ofisi'nin durumunu ve vergi sisteminin elverişsizliğini eleştiren Menderes karşılaşılan bütün aksaklıklar “... dünya da yeni açılmakta olan safhanın gereklerine ve gerçeklerine uyarak yepyeni bir zihniyetle hareket olunduğu takdirde hiç de uygun olmayan bu durum düzelecektir” demiştir.³

Bütçenin tam üzerinde yapılan konuşmalara Başvekil Şükrü Saraçoğlu cevap verdi. Saraçoğlu, Milli Mücadeleden sonra hızlı bir kalkınma dönemine girildiği, fakat savaş tehlikesi içinde olan Türkiye'nin ordu beslemek zorunda kaldığını ve devletin gelirlerinin büyük bir kısmının haklı olarak savunma harcamalarına ayrıldığı iddiaları ile Bütçe Tasarısını savunmaya çalıştı.⁴

Bütçe görüşmeleri bir hafta sürmüştü. Meclis Başkanı Şemsettin Günaltay görüşmelerin bittiğini oylamaya geçileceğini söyleyince, Refik Koraltan oturduğu yerden “Amacım Bütçenin aleyhine konuşmaktı. Fakat arkadaşlarım gerçekleri çok açık belirttiler. Bunun üzerine söyleyecek sözüm kalmadı” dedi. Koraltan konuşmasının devamında “Gerçekler apaçık ortada dururken bütçenin uygulanmasını hangi Bakanlar Kuruluna emanet edeceğiz.”⁵ diyerek Hükümet'e Meclisin güveninin kalmadığını belirtmiştir.

Görüldüğü gibi bütçe görüşmeleri sırasında TBMM'de hükümetin politikaları yine CHP milletvekilleri tarafından eleştirilmiştir. Koraltan'ın konuşmalarından da anlaşılacağı gibi muhalefet, parti içinde bir taban bulmuştur.

29 Mayıs'ta yapılan oylamada bütçeye 7 red oyu verilmiş, Hikmet Bayur bu sonuç hakkında bir konuşma yaparak bütçe oylamasının sonucunun hükümete güven sayılamayacağını belirtmiştir. Bunun üzerine, Başbakan Saraçoğlu, TBMM'nin açık

³ TBMM Tutanak Dergisi, D.7, C.17, T.2, (21.5.1945), 58. Birleşim, Ankara, 1945, s.217; Ulus, 25.5.1945; Cemil Koçak, Cemil, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi(1938-1945)*, Yurt Yayınevi, Ankara, 1986, s.384.

⁴ Başvekili Saraçoğlu'nun konuşması için bkz. TBMM Tutanak Dergisi, D.7, C.17, T.2, (21.5.1945), 58. Birleşim, Ankara, 1945, s.233.

⁵ TBMM Tutanak Dergisi, D.7, C.17, T.2, (29.5.1945), 65. Birleşim, Ankara, 1945, s.505-506.

güvenini istemiş, bu kez 359 kabul, 7 red oyu almıştır.⁶ Red oyu veren milletvekilleri Celal Bayar, Refik Koraltan, Fuat Köprülü, Adnan Menderes, Emin Sazak, Hikmet Bayur ve Recep Peker'dir.⁷

CHP içindeki muhalefet hareketini ortaya çıkaran asıl önemli gelişme ise hükümetin Meclise getirdiği Toprak Kanunu Tasarısının görüşülmesi sırasında yaşanmıştır. 1945 yılının ortalarında, hükümet, Meclise bir toprak kanunu tasarısı getirmiş, bu tasarı gereğince devlet elindeki topraklardan başka, büyük toprak sahiplerinin topraklarını da parayla köylüye dağıtılacaktı. Bir kişi 500 dönümden fazla toprak sahibi olmayacak, bu ölçüden aşırı toprağı olanların fazla toprakları kamulaştırılacak ve bedeli 10 yıl taksitle ödenmek üzere köylüye verilecektir.⁸

Bu tasarı, Mecliste büyük toprak sahiplerinin protestolarıyla karşılaşmıştı. Aydın bölgesinde Menderes çayı üzerinde 10 bin dönümden fazla toprağı olan Adnan Menderes tasarıya şiddetle karşı çıkmış, alt sınırın 500 dönümden 5000 dönüme çıkarılması amacıyla Mecliste uzun bir konuşma yapmıştır.⁹ Tartışmalar sonunda Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu 11 Haziran 1945'te yasallaşırken,¹⁰ CHP'de büyük bir muhalefetin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Önce basın, sonra parti ve Meclis içinde başlayan muhalefet, yönetimi tedirgin etti. Bununla birlikte, ülkede yeni bir fikrin egemen olmaya başladığı anlaşılmaktadır. 19 Mayıs 1945 tarihinde yaptığı konuşmasında İsmet İnönü şöyle demektedir: *"Memleketin siyasal idaresi Cumhuriyetle kurulan halk idaresinin her istikamette ilerleme gelişmeye devam edecektir. Harp zamanlarının ihtiyatlı tedbirlere gerektiren*

⁶ TBMM Tutanak Dergisi, D.7, C.17, T.2, (29.5.1945), 65. Birleşim, Ankara, 1945, s.513-515.

⁷ Oylamaya ilişkin haberler için bkz.Cumhuriyet, 30 Mayıs 1945; Vatan, 30 Mayıs 1945, Ulus 30 Mayıs 1945, Koçak, Cemil, "Siyasal Tarih 1923-1950", *Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980*; Yayın Yön. Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul, Ekim 1995, s.136.; Bila, Hikmet, *Sosyal Demokrat Süreç İçinde CHP ve Sonrası*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1987, s. 108; Şenşekerçi, Erkan, *Türk Devriminde Celal Bayar (1918-1960)*, Alfa Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 184.

⁸ Timur, Taner, *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*, İletişim Yayınevi, İstanbul, 1991, s.200; Sertel, Zekeriya, *Hatırladıklarım*, Yayıncılık Matbaası, İstanbul, 1968, s. 254.

⁹ Sertel, Zekeriya a.g.e., s.254, Bila, a.g.e., 105; Şevket Süreyya Aydemir, *Menderes'in Dramı*, 6. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1998, s.117.

¹⁰ Düstür, 3. Tertip, XXXVI, 1169; *Ayın Tarihi*, Sayı 139, Haziran 1945, s.1-12; Avcıoğlu, Doğan, *Türkiye'nin Düzeni, Dün, Bugün, Yarın*, Tekin Yayınevi, Cilt 1, İstanbul, 1982, s.354; Koçak, a.g.e., s.136.

darlıkları kalktıkça memleketin siyaset ve fikir hayatında demokrasi prensipleri daha geniş ölçüde hüküm sürecektir.” diyordu.¹¹

CHP ve TBMM’de başlayan bu gelişmeler basında ve kamuoyunda merakla izleniyordu. Basın ve kamuoyu bu toplu hareketi yeni bir partinin kurulacağı şeklinde değerlendiriyordu.¹² Yine basında; ikinci partinin teşekkülü Milli Şef’in nutkundan da anlaşılacağı gibi Halk Partisince iyi karşılanacaktır denilmektedir.¹³

2. Dörtlü Takrir (Dörtlü Önerge)

Çiftçiye Topraklandırma Kanununun çıktığı ve bütçe görüşmelerinin yapıldığı günlerde muhalefetin gerçek yüzü yavaş yavaş ortaya çıkmaya başladı. TBMM görüşmelerini değerlendiren Şükrü Saraçoğlu, hükümette bir takım değişikliğe gitti. CHP yönetiminin geri adımları, muhalefet kadrosunu büsbütün kamçulamıştır.¹⁴

Bu nedenle CHP içindeki muhalefetin dört lideri 7 Haziran 1945 tarihinde Halk Partisi Meclis Grubu Başkanlığı’na dört imzalı bir önerge verdiler.¹⁵ Dört imzalı olduğu için Dörtlü takrir(Dörtlü Önerge) adı verilmişti. Bu takrirden imzası olan milletvekilleri şunlardı: İzmir Milletvekili Celal Bayar, Aydın Milletvekili Adnan Menderes, İçel Milletvekili Refik Koraltan, ve Kars Milletvekili Fuat Köprülü’dür.¹⁶ Dört milletvekili önergelerinde: *“Türk ulusu içinde demokratik usullerin, daha geniş şekilde uygulanması istenmekte; Atatürk döneminde kabul edilen ve uygulanan Anayasa’nın II. Dünya Savaşı sırasında siyasi hak ve hürriyetleri daha da sınırlandırdığı; Türk Anayasasının başlangıçtaki demokratik ruhundan gittikçe uzaklaştırıldığı belirtilmektedir.”*¹⁷

Dünya milletlerinde demokrasi yolunda bir uyarının başladığı ve bunun teminata bağlandığı bu günlerde halkın politik hak ve özgürlüklerini, daha ilk Anayasanın gerektirdiği genişlikte kullanabilmelerinin zamanı geldiğini ve biran önce bunun gerçekleşmesi gerektiğini belirtiyorlardı.

¹¹ Toker, Metin, *Tek Partiden Çok Partiye*, 3. Baskı, Bilgi Yayınevi, , Ankara, 1990, s.56.

¹² Erer, Tekin, *Türkiye’de Parti Kavgaları*, 2.Baskı, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1966, s.72.

¹³ Akşam, 1 Haziran 1945.

¹⁴ Bila, Hikmet, *Sosyal Demokrat Süreç İçinde CHP ve Sonrası*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1987, s.150.

¹⁵ Goloğlu, Mahmut, *Demokrasiye Geçiş (1946-1950)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1982, s.34.

¹⁶ Ağaoglu, Samet, *Demokrat Partinin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri-Bir Soru*, Baha Matbaası, İstanbul, 1973, s.85; Eroğlu, Cem, *Demokrat Parti Tarihi, ve İdeolojisi*, İmge Yayınları, Ankara, 1990, s.10.

¹⁷ Dörtlü Takririn esas metni için bkz.: Goloğlu, Mahmut, *Milli Şef Dönemi (1939-1945)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1974, s.365-369.

Dörtler, önerenin sonunda da demokrasinin gerçekleşmesi için gerekli gördükleri tedbirleri belirtiyorlardı: “*Meclis denetimin Anayasanın şekline değil, ruhuna da tam olarak belirlenmesini sağlayacak tedbirlerin alınması; yurttaşların politik hak ve özgürlüklerini, daha ilk Anayasanın gerektirdiği genişlikte kullanabilmeleri olanağının sağlanması ve bütün parti çalışmalarının, yukarıdaki esaslara tam uygun bir şekilde, yeni baştan düzenlenmesi.*”¹⁸

Anlaşıyor ki önerge sahipleri Türkiye'nin çok partili Cumhuriyet dönemine girmesini istiyorlardı. Bu taktire imza koyan dört milletvekili takrirlerinin açık oturumda konuşulmasını istemişlerdir. Dörtlü Takrir, 12 Haziran 1945'te toplanan CHP Meclis Grubunun gizli oturumunda okunup görüşüldü.¹⁹

CHP Meclis Grubunun gizli oturumda takrir üzerine şiddetli tartışmalar yaşandı. Hatta Başbakan Saraçoğlu, “*Arkadaşlarımız bu önergeyi geri alsınlar*” diye, önerenin dörtler tarafından alınmasını istedi. Celal Bayar'da “*Bu önerge, geri alınmak için verilmemiştir.*” diye cevap verdi.²⁰

İnönü'nün 19 Mayıs konuşmasında “*politika ve düşünce hayatımızda demokrasi prensiplerinin daha geniş ölçüde hüküm süreceğini...*” belirtmiş olmasına rağmen, parti grubu, önergeyi sadece imza sahiplerinin muhalefeti ve geri kalanların oybirliğiyle reddetti.²¹

Önerenin reddi hakkındaki grup kararı 12 Haziran 1945 günlü bildiri ile kamuoyuna duyurulmuştu. Bildiride önerenin reddedilmesini, bu tür taleplerin usulen gruba getirilmemesi gerekçesine bağlıyordu. Kanun değişikliği teklifleri mecliste, tüzük değişikliği teklifleri kurultayda yapılır.²² Bildirinin kamuoyunca duyurulmasıyla CHP içindeki muhalefet artık kamuoyunca da öğrenilmişti.

Dörtlü Takririn Parti Grubunda reddedilmesinden sonra, 17 Eylül 1945'te Celal Bayar milletvekilliğinden istifa etmiş, 22 Eylülde toplanan CHP Divanı da, Fuat Köprülü ile Adnan Menderes'i, “*Vatan gazetesinde yayınladıkları yazıları parti*

¹⁸ Goloğlu, Mahmut, *Demokrasiye Geçiş (1946-1950)*, s.34.

¹⁹ Cumhuriyet 13 Haziran 1945, Ulus 13 Haziran 1945, Vatan 13 Haziran 1945, Son Posta 13 Haziran 1945.

²⁰ Bozdağ, İsmet (Der), *Celal Bayar Başvekilim Adnan Menderes*, Baha Matbaası, İstanbul, 1969, s.33.

²¹ Ulus, 13 Haziran 1945.

²² Ulus, 13 Haziran 1945; Ayrıca bkz. Son Posta 13 Haziran 1945; Ayın Tarihi, N.139, Haziran 1945; Erer, Tekin, *Türkiye'de Parti Kavgaları*, 2. Baskı, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1966, s.74.

premsiplerine aykırı bulunduğu” gerekçesiyle partiden ihraç etmiştir. 27 Kasım’da yine Vatan gazetesine verdiği bir demeci uygunsuz bulunduğu gerekçesiyle partiden çıkarılmıştır.²³ Nadir Nadi CHP’deki bu gelişmeler üzerine “*İki üç kişiye ceza vermekle*” hiçbir şeyin düzelmeyeceğini yazmıştır. Nadi bu kişilere haksızlık yapıldığını yazdığı “*Partiden İki Kişi Çıkarıldı*” başlıklı makalesinde, Türkiye’nin kendisini çok kısa sürede yeni dünya şartlarına hazırlaması gerektiğini ileri sürmektedir.²⁴ Dörtlü Takririn verilmesi ve Partiden ihraçların gündeme gelmesiyle yeni bir parti kurulması yolu açılmış oluyordu.

Demokrasi yolundaki gelişmelere yön verecek önemli işaretlerden biri de, Cumhurbaşkanı İnönü’nün TBMM’nin açılışında 1 Kasım 1945 günü söyledikleri olmuştur. İnönü konuşmasında gelecekle ilgili şu işaretleri vermiştir:

“Bizim tek eksiklerimiz hükümet partisinin karşısında bir parti bulunmamasıdır. Bu yolda memlekette geçmiş tecrübeler vardır. Hatta iktidarda bulunanlar teşvik olunarak teşebbüse girişilmiştir. İki defa memlekette çıkan tepkiler karşısında teşebbüsün muvaffak olmaması talihsizliktir. Fakat memleketin ihtiyaçları sevkiyle hürriyet ve demokrasi havasının tabii işlenmesi sayesinde başka siyasi partilerin de kurulması mümkün olacaktır.”

İnönü aynı konuşmasında, 1947 seçimlerinin tek dereceli olmasını dilediklerini, bu seçimlerde milletin çoklukla vereceği oyların gelecek iktidarı tayin edeceğini belirtmiştir.²⁵

Siyasi nabız yoklamaları, demeçler, gizli ve açık tartışmalar derken Aralık 1945’te yeni parti kuruluşu aşamasına gelinmiştir. Aralık ayının ilk günü gazetelere, “*Parti kuruyoruz, bu muhakkaktır, fakat birkaç gün geçmeden tafsilat veremem*”²⁶ diyen Celal Bayar, 2 Aralık 1945’te CHP’ten ayrılmış²⁷ ve 4 Aralık 1945’te yeni parti kuracağını basına açıklamıştır.²⁸ Aynı günlerde, Celal Bayar Cumhurbaşkanı İnönü ile

²³ Nadi, Nadir, *Perde Aralığından*, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul, 1964, s.269; Sertel, Zekeriya, a.g.e., s.251.

²⁴ Cumhuriyet, 23 Eylül 1945.

²⁵ Nadi, a.g.e., s.279.

²⁶ Cumhuriyet, 2 Aralık 1945.

²⁷ Cumhuriyet, 3 Aralık 1945; Yalman, Ahmet Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim Geçirdiklerim*, Cilt 3, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1970, s.1329; Koçak, a.g.e., s.141.

²⁸ Cumhuriyet, 5 Aralık 1945; Yalman, a.g.e., s.1329; Aydemir, *Menderes’in ...*, s.127.

Çankaya Köşkünde bir yemekte görüşmüş ve ardından 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti kurulmuştur.²⁹

7 Ocak 1946'da Celal Bayar, Demokrat Partinin 85 maddelik tüzüğünü ilgili makamlara göndermiş ve Partinin kuruluşu gerçekleşmiştir. Basın toplantısıyla kamuoyuna açıklanan Parti tüzüğünde, serbest seçim, dini politikaya alet etmemek, özel teşebbüse önem vermek, sendikaların kuruluşunu teşvik etmek gibi o gün için Türkiye açısından çok önem taşıyan konular vardır.³⁰ Yeni kurulan DP ile iktidardaki CHP arasında belirgin farklar yoktu. Çünkü Anayasanın 2. maddesi gereğince, Türkiye'de kurulacak her siyasi parti altı okta ifadesini bulan devrim ilkelerini benimsemek zorunda idi. DP bu ilkeleri programının da sınırlandırmaya çalışmış ve beklendiği gibi CHP'ye kıyasla daha liberal bir niteliğe bürünmek istediğini göstermişti. Bu nedenle çok partili hayata başlangıçta, tarafların sosyal, ekonomik görüş ve programlarında derinlemesine farklar görülmesi mümkün olmayacak,³¹ basında iktidar muhalefet ilişkilerine ait haber ve yorumlarda bu durumun yansımaları hissedilecektir.

Kısaca, İkinci Dünya Savaşı'nın siyasal yansımalarına değerlendirecek olursak gerek iç, gerekse dış faktörlerin etkisiyle Türkiye'nin Atatürk döneminden beri çok arzuladığı, ancak mevcut ortamın izin vermediği Çok Partili Siyasal Yaşama geçmiş olması önemli bir gelişmedir. İkinci Dünya Savaşı döneminde dış gelişmeler Türkiye'nin iç politikasını büyük ölçüde yön vermiştir. Yaşanan ekonomik ve sosyal sıkıntılar, Atatürk döneminde belli bir istikrara kavuşmuş olan toplumsal düzeni olumsuz yönde etkilemiş ve savaşın sonlarına doğru CHP içinde bir muhalefet partisinin doğmasına sebep olmuştur. Yaşanmaya başlayan bu süreç bu muhalefet partisinin önce 1946 seçimlerine katılması, ardından da 1950 seçimleriyle CHP'den iktidarı devralmasıyla sonuçlanacaktır. Böylece, 1950 sonra 10 yıl sürecek Demokrat Parti dönemi başlayacaktır.

²⁹ Cem Eroğlu, a.g.e., s.12.

³⁰ Cumhuriyet, 8 Ocak 1946; Aydemir, İkinci ..., s.442.

³¹ Aydemir, a.g.e., s.149.

B. TOPLUMSAL YAPIYA ETKİ VE YANSIMALARI

Savaşın toplumsal yapıda meydana getirdiği tahribat ve bu tahribatın çok partili sisteme geçişte belirleyici bir etken olduğu düşüncesi, bu konuda çalışma yapmış bazı yazarlarca paylaşılmakta ve savunulmaktadır.³²

1. Geniş Halk Yığınları

Savaşın çıkmasından birkaç ay sonra hükümet Milli Korunma Kanunu çıkarır. Bu kanun savaşın ekonomi üzerinde yıkıcı etkisini en aza indirmek amacıyla çıkarılır. Ama daha savaşın ilk günlerinde, o günlerin moda deyiimiyle “ihtikâr” yani, vurgun, karaborsa başlamıştır. Bazı mallar, piyasadan çekilmekte, pahalılaşmaktadır.³³ Ekmek karneye bağlanır.

Savaşla birlikte önce yavaş yavaş ilerleyen, sonra hızlanan bir enflasyon hemen belli olmaktadır, yetersiz üretimin, dağıtımındaki aksaklıkların ve ithalattaki olanaksızlıkların temelinde büyüyen bir enflasyon, darlık ihtikar ve tüm bunlar karşısında yönetim mekanizmasının gösterdiği yeteneksizlik ve yeni bir örgütlenmeye gitmek yolundaki tereddütlü adımlar, alınan ekonomik önlemlerin yetersiz ve birbirinden kopuk olması ve dolayısıyla yarar sağlamaması, bizzat dönemin sorumluları tarafından ve TBMM’de dile getirilmektedir.

Ayrıca, Milli Şef İnönü ve Başbakan Refik Saydam, ihtikâr yapanları sert bir biçimde uyarılmışlar, fakat bu sözler uygulama aşamasına geçememiştir.³⁴ Gazetelerde, ihtikârla ilgili karikatürler çıkmakta başyazarlar bu gidişe bir dur denilmesini istemektedir.³⁵ Korkut Boratav, Halkın savaş içindeki durumunu şu şekilde özetliyor:³⁶ “Savaş ekonomisinin ağır yükünün geniş halk yığınlarına yüklenmesi; buna karşılık ekonomik günlüklerin yarattığı verimli vurgun ortamı ustalıklı sömüren bir grup tüccar ve büyük çiftçinin olağanüstü kazançlar elde etmesi ve bürokrasi kadrolarından bir bölümünün bu kazançlara sürekli olarak ortak olması... bütün iktisat politikası

³² Avcıoğlu, a.g.e., s. 249; Karpat, Kemal H., *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1967, s.126; Kili, Suna, *1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisi'nde Gelişmeler*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1976, s.92.

³³ Koçak, Cemil, *Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1986, s.251.

³⁴ Koçak, age., s.519-520.

³⁵ Koçak, age., s.521-522.

³⁶ Boratav, Korkut, *100 Soruda Türkiye’de Devletçilik*, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1974, s.218-229.

tedbirleri aynı sonucu veriyordu: Halk kitlelerinin ezilmesi ve başıboş bir servet birikimi... Halkın savaş içinde hıncı, her gün biraz daha yoksulluğunun arttığını hissedenlerin dış gıcırtiları açıkça duyuluyordu.”

Bu duygular , mecliste de dile getirilir. Yusuf Hikmet Bayur 1945 yılı Bütçe Kanunu görüşmelerinde şunları söylüyor:³⁷

“... ekonomik işlerde tam bir beceriksizlik gösterilmiştir... Bütün laflara rağmen memlekette korunan hiçbir unsur, hiçbir faydalı unsur yoktur. Gidişten istifade eden, gelişen bir unsur varsa muhtekirdir, vurguncudur... Hükümette harbin 6 yılında buna hiçbir şey yapamamaktadır.

... Aldığı bütün tedbirler aksi netice vermektedir. Bunu tekrara hükümetin yüzüne vurmak vazifemizdir. Çünkü halk biçim yüzümüze vuruyor. Halktan aldığımız bu şeyi hükümete aksettirmezsek vazifemizi yapmamış oluruz” diyordu.

2.İşçiler

Savaşa girildiğinde, çalışma yaşamı için “Devletçiliği en iyi yansıtan kanunlardan birisi 1936 tarihli iş kanunu”³⁸ yürürlükte. Bu kanun özetle “... Devletin emek ve sermaye arasındaki ilişkilerde başlıca rolü oynaması gerektiği düşüncesinden hareket ettiğinden ve Devleti tabii olarak emeğin her alanda koruyucusu saydığından, sınıfsal çatışmaları kabul etmediğinden grev ve lokavtı yasaklamış ve işçilerle işverenler arasında çıkacak menfaat uyuşmazlıklarının mecburi tahkime tabi tutulması esasını koymuştu”³⁹ Bu kanunun niteliğini en güzel CHP Genel Sekreteri Recep Peker açıklıyor⁴⁰: “İş Kanunu bir rejim kanunu olacaktır. Bu kanunla Türkiye’de iş hayatı, yeni rejimimizin istediği ahenk ve çalışma yoluna girecektir... Yeni İş Kanunu sınıfçılık şuurunun doğmasına ve yaşamsına imkan verici hata yollarını ortadan silip süpürecektir. Bu kanunla... iş hayatında muvazene kurulacaktır.”demektedir.

“Rejim” ve “iş hayatında muvazene (Denge)” sağlayıcı olarak kabul edilen, sendika kurmayı yasaklayan bu kanun II. Dünya Savaşı sıralarında uygulanamayacaktır. Onun yerine Milli Korunma Kanununun “Ücretli İş Yükümlüğü” ve “günlük fazla

³⁷ Koçak, age., s.385.

³⁸ Talas, Cahit, *Ekonomik Sistemler*, Ankara, 1969, s.371

³⁹ Talas, a.g.e.,s.371-372.

⁴⁰ Avcıoğlu, a.g.e., s.224

mesai” kararları titizlikle uygulanmıştır.⁴¹ Milli Korunma Kanunuyla iş günü 2 saat olmuş (fiilen hatta 12-14 saate ulaşmış). Haftalık dinlenme kaldırılmış, iş yerini terk etme yasaklanmış, sanayide daha çok sayıda kadın ve çocuk çalıştırılmıştır.⁴² İşçilerin ücretleri de çok düşük düzeyde kalmıştır.⁴³

Tablo XX. İşçi Ücretleri

<u>Yıllar</u>	<u>Gerçek Ücretler (1950-100)</u>
1938	84
1939	58
1940	100

Milli Korunma Kanunu, çalışma yaşamında “...devlet özel teşebbüs için kredi, döviz gibi uygun şartları sağlamakta zarara uğramasını önlemekte, ... üstelik, işçinin özel teşebbüs tarafından istismarını da kanun yoluyla temin etmektedir.” Böylelikle, savaş boyunca özel teşebbüsün işçi sorunu olmaz.⁴⁴

3. Köylüler

İkinci Dünya Savaşı döneminde köylü kesimini ilgilendiren üç büyük sıkıntı vardır. Bunlardan birincisi Milli Korunma Kanununun tarımla ilgili maddeleri “*Çiftlik yapmaya elverişli her kadın ve erkeği, kendi ziraat işi yüzüstü kalmamak koşuluyla oturduğu yerin en çok 15 km. uzaklığında devlete yada şahsa ait olan ziraat işinde ihtiyaç üzerine ücretli olarak çalıştırabilir (Madde 37)*” Kanununun 41. maddesi açıkça büyük çiftçinin korunması yaklaşımı açısından dikkat çekici. Bu maddenin anlamı, 4 hektardan (40 dönüm) az toprağı olan küçük çiftçinin öküzleri elinden alınacaktır.⁴⁵ Bu

⁴¹ Koçak, a.g.e., s.520.

⁴² Güzel, Şehmus, “İnönü ve Sosyal Politikalar”, *Yapıt*, Sayı:10 (Nisan-Mayıs 1985), s.67-68.

⁴³ Koçak, a.g.e., s.485.

⁴⁴ Avcioğlu, a.g.e., s.224.

⁴⁵ Koçak, a.g.e., s.470.

nokta, kanun mecliste görüşülürken Tokat milletvekili Galip Pekel tarafından şu sözlerle eleştirilir:⁴⁶

“... harp mükellefiyeti kanununun vesaiti nakliye üzerine koyduğu bütün ağırlığı 40 dönümden az hububat eken çiftçiler üzerine çökecektir. Netice itibari ile zenginler öküz mükellefiyetinden kurtulacak ve fakirler bunu çekecektir. Halbuki memlekette en büyük miktarı 40 dönümden az ekenler teşkil eder. Çiftçilerimizin belki %75’i bu vaziyettedir. Asıl bunların himaye edilmesi lazımdır. Beri taraftan on öküzü olandan bir tanesini almazken, beri tarafta bütün serveti bir tek öküzü olanın elinden bunu alacağız.” diyerek bu maddeyi eleştirmektedir. Fakat bu uyarılar sonuç vermez, madde aynen kabul edilir.

İkinci sıkıntı yaratan durum Milli Korunma Kanununun 14. maddesindeki *“İhtiyaç duyulan mallara değer fiyatıyla el koyma”* hükmü olmaktadır. Böylelikle geniş, bir yığın oluşturan köylüler, tarımsal ürünlerine el koyan devletin ödediği düşük fiyatlarla yetinmek zorunda da kalmışlardır.⁴⁷

Üçüncü sıkıntı yaratan durum, 15 Mayıs 1943’te Meclis e sunulup kanunlaşan Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunudur. Bu kanun üç mahsül yılı uygulandıktan sonra, 1946 başında kaldırılır. Verginin ölçüsü, ürünlerde % 8 ile % 12 arasında değişmektedir. Kanun, mecliste görüşülürken bazı milletvekilleri tarafından, 1925’te kaldırılan Aşar Vergisine benzetilmiştir.⁴⁸

Korkut Boratav bu verginin, önemli bir niteliğine dikkat çekiyor: *“Varlık vergisinin aksine, bu vergi büyük ve küçük çiftçi arasında fark gözetmeyen bir kanundur ve bu yüzden en ağır yükün piyasaya pek az açılmış ve esasen savaş şartlarında üretimi düşmüş, sadece kendi boğazı için üreten küçük köylüye yüklendiği tahmin edilebilir.”* Boratav, verginin büyük çiftçiler üzerindeki etkisini şu şekilde belirtiyor: *“Büyük çiftçide vergiyi tabii tutulmuştu ve âşarın kalkmasından beri ilk defa olarak, kamu harcamalarının finansmanına geniş ölçüde katılmıştır. Bu yüzden, bu verginin, Köy Enstitüleri ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu gibi büyük toprak sahiplerinin tepkisini ve direnmesini doğuran icraatla birlikte toprak ağalarının ve toprak burjuvazisinin*

⁴⁶ Koçak, a.g.e., s.473.

⁴⁷ Koçak, a.g.e., s.469-485.

⁴⁸ Koçak, a.g.e., s.373-545.

CHP iktidarına savaş sonunda cephe almasına yol açan ana etkenlerden biri olduğunu söyleyebiliriz.”⁴⁹

4. Ticaret ve Sanayi Burjuvazisi

İkinci Dünya Savaşa çıkınca, piyasada ithal malların kıtlığı, temel mallar kıtlığı baş gösterir. İthal malları stoklamak, karaborsacılık yaygınlaşır.⁵⁰

Milli Korunma Kanununun çalışma yaşamıyla ilgili hükümleri, yukarıda işçiler bölümünde anlatıldığı gibi “... işçinin özel teşebbüs tarafından istismarını da kanun yoluyla temin etmektir.”⁵¹ Kemal Karpat özel kesimdeki sermaye birikiminin nedenlerini şöyle açıklıyor: “*Harp yıllarında ise sermaye özel ellerde hızla birikmeye başladı...⁵² brüt kazançlar üzerinden hesaplanan vergi sistemi de bu birikmeyi kolaylaştırdı. Gündeliklerden ve maaşlardan hiç sormaksızın vergi alınırken harp yıllarında, sayıları hızla artan sanat ve ticaret işletmeleri hemen hiç vergi ödemiyor gibiydi.*”⁵³ Aynı Milli Korunma Kanununun 19. maddesindeki “*işletmelere devletin el koyması*” hükmü, hemen hemen hiç işletilmemiştir.⁵⁴ Üstelik 1942 yılının Temmuz ayında hükümet, hububat alım fiyatlarını yükseltir, ürünün % 25’inden fazlasının piyasa fiyatlarından satımını serbest bırakır ve fiyat denetimleri kaldırılır. Bu uygulamaların sonuçları çok aşırı boyutlara varan fiyat artışları, ikinci olarak da piyasaya aracısız olarak ürün sunan büyük çiftçinin ve özellikle tarım ürünleri üzerinde toptan ticaret yapan tüccarın gelirlerinde, büyük artışlar şeklindedir.⁵⁵

Görülüyor ki, ticaret ve sanayi burjuvazisi, savaş koşullarından en iyi yararlanmış sınıflardır. Ama bu durum uzun sürmez. Karşı tepki, gelmekte gecikmeyecektir. İlk belirtileri ise Başbakan Refik Saydam’ın 1941 başında yaptığı yumuşak uyarıdır. Başbakan Saydam ithalatla uğraşan tüccarların, yalnız kendi çıkarlarını gözetmemelerini, bunun üstünde kamu çıkarının bulunduğunu

⁴⁹ Boratav, a.g.e., s.265.

⁵⁰ Karpat, Kemal, *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal Ekonomik ve Kültürel Temelleri*, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1967, s. 83.

⁵¹ Avcioğlu, a.g.e., s.224.

⁵² Avcioğlu, a.g.e., s.224.

⁵³ Karpat, a.g.e., s.85.

⁵⁴ Talas, a.g.e., s.377.

⁵⁵ Boratav, Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi (1908-1985)*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1988, s.66.

hatırlatıyordu.⁵⁶ En sert tepki, 1942 Temmuz liberalleşmelerinden umulan sonuç alınmayınca, aynı yılın Kasım ayında, meclis açış konuşmasını yapan İnönü'den gelir⁵⁷:

“... Bulanık zamanı bir daha ele geçmiş fırsat sayan eski bataklı çiftlik ağası ve elinden gelse teneffüs ettiğimiz havayı ticaret metai yapmaya yeltenen gözü doymaz vurguncu tüccar... üç beş yüz kişiyi geçmeyen bu insanların vatana karşı âşikar olan zararlarını gidermek yolu elbette vardır... Ticaret ve iktisadi faaliyetlerin serbestliğini bahane ederek, milleti soymak hakkını hiç kimseye, hiçbir zümreye tanımamalıyız.”

Bu uyarı konuşmalarının hemen ardından ünlü Varlık Vergisi Kanunu, 1942 Kasım'ında yürürlüğe girer. Bu kanun asıl olarak, savaş ortamında önemli ölçüde yarar sağlayan ticaret burjuvazisi, ikincil olarak da çiftçi, esnaf ve ücretlileri hedef alıyor. Bu vergiye itiraz hakkı bulunmuyordu. Kanun metni bir ayırım yapmamakla birlikte, toplam vergi tahsilâtının yarıdan fazlası azınlıklarca ödenmiştir. (Bu nokta çok önemlidir. Çünkü vergi kanunu mecliste görüşülürken Başbakan Saraçoğlu, azınlıkların hedef alındığını üstü kapalı olarak belirtmiştir.)⁵⁸

⁵⁶ Koçak, a.g.e., s.253.

⁵⁷ Avcıoğlu, a.g.e., s.225-226

⁵⁸ Boratav, a.g.e., s. 66-67.

C. EKONOMİK YANSIMALARI

1. Devletçiliğin Tasfiye Edilmeye Başlanması

21 Temmuz 1946 seçimlerinden sonra muhalefetin saldırısıyla yıpratılmış olan Saraçoğlu'nun Cumhurbaşkanına istifasını sunmasının ardından Saraçoğlu dönemi kapanmıştır. İnönü başbakanlığı ilk olarak Hilmi Uran'a teklif etmiş olmasına rağmen Uran, bu göreve Recep Peker'in getirilmesini önermiştir. Sonuçta Peker Başbakan olmuş genel başkan vekilliğine ise Saraçoğlu getirilmiştir.⁵⁹

Recep Peker'in bu dönemde Başbakanlığa gelmesi ile DP çevrelerinde muhalefete karşı sindirme hareketinin başlayacağı yönünde bir endişe doğmuştur. Çünkü Peker tek partili sistem ve kuvvetli bir şef idaresi taraftarıdır ve uzlaşmaya yanaşmayan şiddet kullanmaya meyilli bir kişi olarak tanınmıştır.⁶⁰

Aslında seçimlerden sonra yeni hükümeti kurma görevinin otoriter bir yapıya sahip Recep Peker'e verilmesi yeni siyasi ortamın şartlarına uygun düşmemiştir. Çünkü bu durum Demokrat Partinin umulanın üzerinde ilgi görmesi karşısında İnönü'nün demokratikleşmeye yönelik kararlılığından geçici bir süre uzaklaşmak şeklinde yorumlanmıştır. Nitekim İnönü'nün bu hatasını telafi etmek amacıyla ertesi yıl iktidar ve muhalefet partileri arasında hakemlik rolünü üstlenerek yayınlamış olduğu 12 Temmuz Beyannamesi bunun bir göstergesi olarak yorumlanabilir.⁶¹

Peker Hükümetinin kurulmasının ardından hükümet programının görüşülmesi sırasında yeni mecliste CHP'nin programının bir an önce görüşülüp kabul edilmesindeki aceleci tavır DP'lilerle arasında ciddi bir tartışmanın doğmasına neden olmuş DP'liler kendilerine program hakkındaki görüşlerini açıklayabilmek için bir süre verilmediği konusunda iddialarda bulunmuşlardır. Sonuçta gerçekten hükümet programı halkçıların oyu ile kabul edilmiştir.⁶² Peker Hükümetinin programının en dikkat çeken yanı devlet otoritesini azaltan demokratik anlayış içinde liberal düşüncelerin mevcut olmasıdır. Otoriter devrimci Recep Peker'in hükümet programı demokrasiyi memlekette en üstün

⁵⁹ Aydemir, a.g.e.,s. 456; Toker, a.g.e.,s.189-190, Giritlioğlu, Fahir, *Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevki*, Cilt 1, İstanbul, 1965, s.199-220.

⁶⁰ Toker,a.g.e.,s.189-190; Giritlioğlu, a.g.e., s.199-220.

⁶¹ Erdoğan, Mustafa, *Liberal Toplum Liberal Siyaset*, Ankara Siyasal Kitapevi, Ankara, 1992, s.274.

⁶² Karpat, a.g.e., s. 149.

siyasi akide olarak kökleştiren kişi hürriyetini daha iyi teminat altına alan, vatandaşların din telakkisinde vicdan kanaatlerinde düşündüklerini söyleyip yazmakta serbest bırakan, millet meclisinin otoritesini vatandaşların, zümrelerin ve siyasi partilerin şeref ve haysiyetini masun kılan bir hükümet esas almıştır. Bunların dışında milletvekillerinin hükümet çalışmalarına yönelik tenkitlerinin bir yardım olarak değerlendireceği ülke ticaretinde savaşın bozduğu düzenin yeniden sağlanacağı, hububat fiyatlarının korunmasına devam edileceği, toprak kanununun adaletli bir şekilde uygulamasına özen gösterileceği; yeni gümrük tarifesi kanun tasarısı hazırlanarak gümrük koruma teşkilatının kuvvetleneceği, emniyet, polis teşkilatı ile jandarma ve hedef kıtaların tek teşkilat olarak birleştirileceği, belediye ve özel idare gelişmesini sağlayacak yeni gelir esasları getirileceği yargı bağımsızlığının esas alınacağı bayındırlık işlerinin yurdun kalkınma hareketlerinde rol oynamasının sağlanacağı, bütçe de denklik esas tutulmakla birlikte iktisadi amaçlı olarak iç ve dış borçlardan faydalanacağı yönünde kararlar alınmıştır.⁶³

Bu arada CHP'nin ekonomi politikası yurt içinde çeşitli sosyal grupların ve yurt dışından gelen baskıların etkisi altında ve ekonomik hayatta devlet müdahalesinin azaltılması ve özel teşebbüse daha geniş imkan ve olanak tanınması istekleri etrafında toplanmıştır.⁶⁴

Gerçekten de bir çok CHP'li lider devletçiliğin dogmatik bir şekilde izlenecek bir ekonomik sistem olmadığını anlamıştır. Geçmişteki kötü yönetimin sonucu olan ekonomik geri kalmışlığın önlenmesi için devletçiliğe yönelmiş ancak bu devletçiliğin özel sektöre karşıt olmadığını; aslında devletçiliğin amaçlarından birinin yakın gelecekte devletin yerini alabilmesi için özel sektöre yardım etmek ve büyümesini teşvik etmek olduğunu belirtmişlerdir.⁶⁵

Nitekim 1946 yılındaki hükümet programında “*İktisadi faaliyetlerimizde hususi teşebbüs ve sermayeden faydalanmak, hususi teşebbüslerle devletin işletmeleri arasında farklı bir muameleye meydan vermemek, onların emniyetle çalışmalarına ve gelişmelerine yardım etmek, devlet teşebbüsleri ile hususi sermaye arasında işbirliği*

⁶³ Öztürk, Kazım, *T.B.M.M. Hükümet Programları*, Baha Matbaası, İstanbul, 1968, s.285-310.

⁶⁴ Payaslıoğlu, Arif, “Türkiye’de Siyasi Partilerin Ekonomik Görüşleri”, *Türkiye Ekonomisinin 50. Yılı*, İ.İ.B.F.Bursa, Samet Matbaası, İstanbul, 1973, s.553.

⁶⁵ Ahmad, Feroz, *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*, Hil Yayınları, İstanbul, Ağustos 1994, s.140.

sağlamak, devlet işletmelerinin hususi teşebbüslerle başarabilecek alanlara yayılmasını önlemek ve buna aykırı durumları gidermek kararındayız. Yerli mallar pazarları, devlet fabrikalarında imal olunan kitle ihtiyacını karşılamaya yarayan malları toptancı karı olmaksızın toptancı ve perakendecilere mal veren depolar haline getirilecektir..... 1947 başından itibaren tekelin tekel mevzuu olmayan gazoz soda gibi şeyler yapmasına ve satmasına ve diğer kendi mamullerini perakende olarak yine kendisinin satışa arz etmesine son verilecek ve bu işler şahsi ve hususi teşebbüslere bırakılacaktır.” sözleri ekonomik konularda beliren yeni liberal eğilimi yansıtmaları açısından önemlidir.

Ayrıca programda resmi ithalatçı ve ihracatçı birliklerinin kaldıracağı, şeker, çay ve kahve satışının serbest bırakılacağı, özel sermayenin deniz nakliyatı yapmasına izin verileceği yönünde tavizler yer almıştır.⁶⁶

DP'ye karşı yaygın destek karşısında bir tercih yapmak zorunda olan CHP'nin liberalleşmeye yönelik politikaları içeren programı DP tarafından sert bir şekilde eleştirilmiştir. Çünkü CHP'nin başlangıçta ekonomik ve siyasal liberalleşme konusunda DP ile zıt görüşlerde odaklanmış olmasına rağmen programında bu farklılığın giderek azalması ilgi çekici olmuştur. Aslında DP'liler baştan beri serbest girişim olmadan demokrasi kurmanın imkansızlığına yani devlet sektörünün özel sektörün gereklerine bağımlı hale gelinceye kadar siyasi demokrasinin güvence de olmayacağına inanmışlardır. DP'liler için kötü olan devlet müdahalesi değil devlet girişiminin özel sektörle çok az ilgisi bulunan “*müdahaleci kapitalist*” tekelci bir bürokrasi tarafından yönetilmiş olmasıdır.⁶⁷ Özellikle parti kurucularından Celal Bayar devletin ekonomide rolünü oynadığı fertlerin elinde geniş yatırımlar yapmalarına olanak sağlayacak sermayenin birikmesine hizmet ettiğine şimdi ise devletin ekonomideki rolünün azalması gerektiğine inanmıştır. Bayar ilk olarak devletçilikten ayrılmayı değil devletçiliğin yeniden ayarlanmasını istemiştir.⁶⁸

Bütün bunlara rağmen bilinen bir gerçek vardır ki, CHP Hükümeti iktidarda buldukları 1946-1950 yılları arasındaki dört yıl boyunca liberalleşme politikasına hız kazandırmıştır. Bunda bir yandan halkın muhalefet partisi DP'ye yönelişini azaltma isteği bir yandan da Türkiye'nin batıyla giderek artan ilişkilerinin etkisi olmuştur.

⁶⁶ Öztürk, a.g.e., s.294-295.

⁶⁷ Ahmad, a.g.e., s.153.

⁶⁸ Sertel, Yıldız, *Türkiye'de İlerici Akımlar*, Art Yayınları, İstanbul, Haziran 1969, s.66.

Gerçekten de 1940'lı yılların sonlarından itibaren önemli bir şekilde değişim süreci içine giren devletçilikte ABD ile olan ekonomik ilişkiler belirleyici bir rol oynamıştır. Diğer bir deyişle ABD yardımı edinme ve bu yardımı gerekçelendirebilme unsuru etkili olmuştur. Nitekim Türkiye bu yardımı kolaylaştırmak için IMF ve Dünya Bankası üyeliğini edinebilmek amacıyla 7 Eylül 1946 yılında aldığı 7 Eylül kararları ile bu yöndeki ilk adımını atmıştır.⁶⁹

2. 7 Eylül 1946 Kararları

İkinci Dünya Savaşından sonra Türkiye'nin ekonomi politikasına yönelimini belirleyen ilk adım enflasyon, vurgun ve olağan dışı spekülasyonlar nedeni ile Türk parasının iç ve dış değerleri açısından beliren farkı gidermek için 7 Eylül 1946 yılında yapılan devalüasyon ve beraberindeki liberalizasyona ilişkin önlemlerdir. Elbette ki yeni iktisat politikasının beraberinde getirdiği bu yönelimde ABD yardımını sağlayabilmek ve bu yardımı gerekçelendirebilme unsuru etkili olmuştur. Yani yapılan devalüasyon savaş sonrası dönemin şartlarına ve yeni ekonomi politikasına yöneliktir. Türkiye enflasyonla ilk olarak İkinci Dünya Savaşı sırasında tanışmıştır. Gerçekten 1939 da başlayan fiyat artışları 1943'e kadar hızla artmış ancak 1943'den sonra toptan eşya fiyat endeksi inişe geçmiştir. Bunun altında yatan temel sebep ise tamamen politiktir.⁷⁰

II. Dünya Savaşı sırasında ülkenin savunma zorunluluğu ve bu zorunluluğun beraberinde getirdiği savunma harcamaları devletin ekonomik hayata etkin bir rol almasına neden olmuştur. Devletin bu amaç doğrultusunda mevcut imkanlarını seferber etmesine rağmen artan savunma harcamalarını karşılayabilecek gerekli imkanlara sahip olmaması devleti Merkez Bankasından borçlanmaya yöneltmiştir. Merkez Bankasının emisyonu artması 1938'den sonra ülkede önemli ölçüde fiyat artışlarına neden olmuştur.

Ancak 1944 yılından sonra Almanya ve müttefiklerinin yenilgisinin anlaşılmasının ardından bir yandan dış ticaretimiz diğer ülkelerden mal alışına yönelmiş

⁶⁹ Ahmad, Feroz, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Çev: Yavuz Alagon, Ekim Yayınevi, İstanbul, 1995s.154; Ali Gevgili, Ali, Yükseliş ve Düşüş, Bağlam Yayınları, Ankara, 1987, s.154.

⁷⁰Kafaoğlu, A. Başer, *Gelişmiş ve Az Gelişmiş Ülkelerde Enflasyon*, Tekin Yayınevi, İstanbul, Mart 1951, s.165.

bir yandan da üretici tarım işçilerinin tüketimden üretime geçişiyle üretim artmış ve bütçe yükü azalmıştır.⁷¹

Bu arada Türkiye'nin dış ticareti 1939 yılından itibaren sürekli fazla vermiş ve 1946 yılının sonunda ülkenin elindeki altın stoku 210.8 ton'un üzerine çıkmıştır. Yani ekonominin dış ticaret açığı ile ölçülebilen dışa bağımlılığı sürekli olarak azalmıştır.

İşte iç ve dış piyasaları ayıran seviye farkının kendiliğinden düzelmeye yüz tuttuğu sırada durumun bir müddet daha gelişmesini beklemeden⁷² alınan 7 Eylül kararlarının gerekçesini şu sözlerle açıklanmıştır:

“Dar günler içinde hükümet programını hazırlama çalışmaları yaparken devalüasyon ihtiyacı kendini gösteriyordu... Bir taraftan takas ve kliring sistemi ile dış ticaret tecrübesinin verdiği netice memnun edici değildi. Öte yandan dış müşteriler mallarımızın pahalılığından ve primli para sisteminden şikayetçi ve alımda nazlı idiler. İçerdeki müstahil yurttaşlarımızda çok emekle ve masrafla elde ettikleri mahsülün sağladığı az gelirden memnun değillerdi...Öte yandan da para ayarlamasını mecburi kılan Bretton Woods'a katılmayı milli menfaatlerimiz bakımından zorunlu gördük. Aksi halde dünya ticareti bakımından yavaş yavaş mefluç ve tecrit edilmiş bir hale düşebilirdik. Başka bir deyişle Bretton Woods anlaşması ile milletler arası para sandığına iştirakimiz ve döviz fiyatını artırmamız sayesinde ihracatımızın inkişafı dışarı satılacak milli mahsuller değerinin artmasını ve bu yolla tüccarımızın ve müstahsillerinin yüzünün gülmesini temin edecektir. Ve bu hareket refahın ve ucuzluğun temeli olan milli mahsulleri artırmak kaliteyi yükseltmek için en büyük teşvik yerine geçecektir. Bu karar önümüzde beliren dış pazarları her gün biraz daha kaybetmek tehlikesini önlemiştir. Bu operasyon sayesinde ele geçecek nispeten bol dövizle ithalatı geniş ölçüde besleyebileceğiz; pazarlarımızda bol ithalat eşyalarının bulunuşu ayrıca ucuzluk faktörüdür.”⁷³

İşte görüldüğü gibi savaş sonrası dönemde bir devalüasyon yapılarak dış yardım arayışı içine girilmesi, iktisadi zorunlulukların dışında dış çevrelere yakın ve şirin görünmek amacıyla siyasi ve ideolojik bir tercihin iktisat politikasına uyarlanması

⁷¹ Kafaoğlu, a.g.e., s.165.

⁷² Ergin,Feridun, *Para Siyaseti*, Hale Matbaası, İstanbul, 1966, s.326.

⁷³ Kuruç, Bilsay, *Türkiye'de İktisat Politikasının Resmi Belgeleri, Söylev, Demeç ve Yazılar*, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara, 1963, s.98.

olarak ifade edilebilir. Savaşın ardından kapitalist dünya sisteminin güçlü devleti ABD’de sistemin daha iyi işleyebilmesi için gerekli olan asker ve siyasi boyutlardaki kurumsal düzenleri oluşturmaya başlamış ve Türkiye gibi çevre konumunda olan ülkeler ise kurumsal düzenlemelerde ve iktisadi iş bölümünde ABD’nin öngördüğü konum ve işlevi benimsemek zorunda kalmışlardır. Bu nedenle hiçbir iktisadi zorunluluk yokken dış yardım arayışı içine giren Recep Peker Hükümetinin böyle bir amaçla devalüasyon kararı vermesi siyaset ve ekonomi politikası konusunda yeni huzursuzlukların kaynağını oluşturmuştur.⁷⁴

Hükümet çevrelerine göre devalüasyon kararlarının alınmasının başlıca amaçları yabancı para birimleriyle ihraç fiyatlarını bir ölçüde ucuzlatmak, bir ölçüde de ihraç malı üreticilerinin kazançlarını artırmak olmuştur. Devalüasyonla ihracat gelirlerinin ortağı ve ithalatın liberalize edileceği bir dönemde yüksek maliyetle çalışan yerli sanayi kuruluşlarının korunacağı ümit edilmiştir.⁷⁵

İşte Recep Peker Hükümetinin sonuna zemin oluşturan 7 Eylül kararları olarak tanımlanan bu tedbirlerin temelini; serbest rekabet yolu ile iç fiyatları dünya piyasası fiyatlarına uydurmak ve böylece ekonomiye istikrar verip barış dönemi şartlarına uymasını sağlamak oluşturmuştur. Bunun sonucunda ithalat serbest bırakılmış ve savaş yıllarında birikmiş dövizler ithalatla ihracatı denkleştirmeye dikkat etmeksizin ihracata harcanmıştır. Bretton Woods anlaşması uyarınca liberal kur politikalarını öneren IMF ile anlaşmanın tek yolu olan bozulmuş Türk lirasının değerini düşürmeyi amaç edinen CHP Türk lirasının değerini \$ 100 = TL 1.30’dan \$ 1.00=2.80 TL olmak üzere düşürmüş ayrıca ithalat işlemlerini hafifletilmiş ve Merkez Bankasından altın satışı serbest bırakılmıştır.⁷⁶

Recep Peker Hükümetinin almış olduğu bu kararlar DP tarafından birkaç yönden eleştirilmiştir. DP’nin eleştirileri daha çok alınan kararların zamansızlığında toplanmıştır. Dünya piyasalarında Türkiye’nin ihraç mallarına karşı talep artmaktayken para değerini düşürmek fiyatların yükselmesine yol açacaktır. Devalüasyonun

⁷⁴ Turgut, Serdar, *Demokrat Parti Döneminde Türkiye Ekonomisi*, Adalet Matbaacılık, Ankara, 1991, s.136.

⁷⁵ Tezel, Yahya, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, Kasım 1994, s.185.

⁷⁶ Karpat, a.g.e., s.150.

amaçlarından birisi ithalatı kısmak olduğuna göre ithal malları fiyatları zaten yüksekken alınan böyle bir karar fiyatları daha da artıracaktır. Yüksek fiyatları nedeniyle ithalatın zorlaşması savaş içinde yenilenemeyen üretim araçlarının satın alınmasını güçleştirip sanayi kalkınmayı baltalayacaktır.⁷⁷

Benzer bir eleştiri İstanbul Tüccar Derneğinden gelmiştir. Naci Aday derneğin yayın organı olan İktisat dergisinde “*Filhakika paramızı kamufle vaziyetten kurtararak normale irca için serbest piyasanın verdiği 8 lira üzerinden ayarlamak doğru olurdu. İngiliz liras 8 liraya dolarla aynı nispette değer bulduğu bir zamanda paramızı 11 küsur liraya indirmemiz hatalı olmuştur. Zira bir taraftan bu şekilde iştira kabiliyetimizi daraltmış diğer taraftan da mallarımızın sürümü için bu kadar muazzam bir fark yaratmış olduk. Bunun bu derecesine lüzum yoktur... Bu karar bilhassa ithalat maddelerimiz üzerinde tesirini olanca kuvveti ile göstermiş ve müstehlik halkın tahammül edemeyeceği fiyat yükselişlerine amil olmuştur ve tüccarlar malını satamaz bir hale gelmiştir.*”⁷⁸ sözleriyle kararın olumsuzluğunu dile getirmiştir.

Aslında başlangıçta hükümetin aldığı tedbirlerde ülkenin içinde bulunduğu gerçek toplumsal ve ekonomik şartlar göz ardı edilmiştir. Paranın sınırlı elde toplandığına ve ekonomik amaçlar dışında kullanıldığına dikkat edilmemiş halkın satın alma gücünün düşüklüğü unutulmuştur. Bu tedbirlerin daha çok küçük bir grubu teşkil eden işadamlarının gereksinimleri karşılamak üzere alındığı gözlenmiştir.⁷⁹ Nitekim Celal Bayar Afet İnan’ın bazı dostlarına bu kararı önceden bildirdiğini öne sürmüştür.⁸⁰

Gerçekten de 1946 devalüasyonundan sonra hükümetin izlediği fiyat bütçe ve tüketim politikasında gelişmeler umulan sonucu vermemiştir. 7 Eylül 1946 kararları ile iç ve dış tedbirlerin savaştan sonra hızla kaldırılması (yerli mallar ve ticaret ofislerinin kaldırılması, Sümerbank mallarının serbestçe fiyat kontrol bürolarının kaldırılması savaş içinde Milli Korunma Kanununa dayanılarak el konulmuş bulunan fabrikalar ve imalathanelerden önemli bir kısmının sahiplerine geri verilmesi, tahıl ve un taşınmasına konulan yasakların kaldırılması ticaret rejiminin serbest dövizli sisteme süratle çevrilmesi) savaş boyunca baskı altında tutulan tüketim eğilimin birden bire ortaya

⁷⁷ Eroğlu, a.g.e., s.19.

⁷⁸ Aday, Naci, *Serbest Para ve İktisadi Rejim*, Türkiye İktisat Mecmuası, İstanbul, Mayıs 1948, s.15-16.

⁷⁹ Karpat, a.g.e., s.150.

⁸⁰ Bozdağ, a.g.e., s.63.

çıkmasına ve fiyatların yükselmesine neden olmuştur. Ayrıca ülkenin ithal mallarına yoğun bir şekilde gereksinim duyduğu bir sırada hükümetin % 50 oranında Türk parasının değerini düşürmesi mali bir hata olmuştur. Bunun üzerine eldeki ihraç malları ucuz fiyatlarla satılmıştır. Fakat ithal eşyanın pahalılaşması karşısında devletin sınai yatırımlara daha fazla para harcaması gerekmiş üstelik devlet işletmelerinin rantabl olmayan çalışma tarzı üretimin maliyetini yükseltmiştir.⁸¹ Ayrıca hükümet kontrolünden kurtulan temel tüketim maddelerinin satışı birden hızlanmış, hayat pahalılığı artmış ve Temmuz Eylül 1946'da 389,4 olan geçim indeksi 435,2 yükselmiş ve artmaya devam etmiştir.

Sonuçta devalüasyonun, savaş psikolojisinden henüz kurtulmuş halkın tüketimi artırma eğilimde buldukları dikkate alınmaksızın zamansız bir biçimde yapılması (fiyat ve gelir seviyelerindeki değişiklik göz önüne alınmadan yeni kurun gereğinden fazla düşürülmesi ve bunların dışında devalüasyonun başarısı için gerekli olan fiyat istikrarının sağlanamamış olması nedeni ile başarıya ulaşmaması hükümetin itibarını düşürmüş ve halkı muhalefet partisi DP'ye yaklaştırmıştır.⁸²

3. İkinci Dünya Savaşı Sonrası Planlama Çalışmaları

3.1. İvedili Sanayi Planı

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'nin uygulamış olduğu ekonomik politikalar içinde hazırlanmış plan ve programların var oluşu dönemin önemli bir özelliğini oluşturmaktadır. Çünkü II.Dünya Savaşının 1938 II. Sanayi Planının uygulanmasını önemli ölçüde aksatmış olmasına rağmen sanayileşmeye yönelik çabalar savaş sonrasında da devam etmiştir.

⁸¹ Cillov, Haluk, *Türkiye Ekonomisi*, Sermet Matbaası, İstanbul, 1970, 139-140; Kafaoğlu, A. Başer, *Gelişmiş ve Az Gelişmiş Ülkelerde Enflasyon*, Tekin Yayınevi, İstanbul, Mart 1951, s.185-190; Karpat, a.g.e., s.151; Neumark, F. "Türkiye'de Harp Sonrası Maliye Meseleleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi*, Cilt 8, İstanbul, Ekim 1946, Temmuz 1947, s.82-83.

⁸² Kafaoğlu, a.g.e., s.182-188.

Ancak savaş sonrası döneme bir planla girmek yalnız Türkiye'ye özel bir durum olmamıştır. O dönemde hemen bütün ülkelerde ulusal ve uluslar arası düzenin sağlanmasına yönelik bir dizi çalışmalar yapılmıştır.

Nitekim İngiltere'de yayınlanan ünlü "*Beveridge Raporu*" ile Doğu Avrupa ülkelerindeki planlama çalışmaları bunun en belirgin örneklerindedir.

İşte Saraçoğlu Hükümeti de 1944 yılında Almanlara karşı Sovyetler Birliği'nin büyük saldırı başlattığı sırada yani savaşın sonuna henüz bir yıl varken harp sonrası kalkınma plan ve programının hazırlanmasına karar vermiştir.

Savaşa girmemiş bir ülke olarak Türkiye'nin bu işe sarılması Şevket Süreyya'ya göre Saraçoğlu Hükümeti için ileri bir görüş ve CHP'nin savaş sonrası içinde ümit verici bir işareti olarak sayılmıştır.⁸³

Hazırlık kararının ardından bakanlıklar arası (maliye, iktisat, tarım ve ticaret) bir planlama komisyonu oluşturmuş ve komisyon sekretaryasını ise Ekonomi Bakanlığının Sanayi Tetkik Heyeti Reisi olarak Şevket Süreyya Aydemir üstlenmiştir. Komisyon teşkil edilmiş olmasına rağmen sanayi planı uygulamada bir komisyon çalışmasından öte Sanayi Tetkik Heyeti Reisliğince yürütülen bir çalışma olarak gelişmiştir. Planlama çalışmalarına bakan ve müsteşarlardan oluşan komisyon bir defa dahi toplanmamıştır. Plan dokümanının geliştirilmesinde rol alan kuruluşlar Sanayi Tetkik Heyeti Reisliğinin denetiminde Etibank ve Sümerbank olmuştur. Bunda, her iki bankanın İkinci Sanayi Planı'nın uygulanmasında yüklendikleri sorumluluklar nedeni ile bilgi birikimine sahip olmaları etkili olmuştur.⁸⁴

Uzunca süren hazırlık sürecinin ardından plan 7 Mayıs 1945'te Bakanlar kuruluna sunulacak hale gelmiştir. Hazırlanan plan 4 bölümden olmuştur. Bunlar

"1- "Türk sanayisinin harp zamanından barış zamanına intikal ve barış zamanının muhtemel yeni şartlarına intibak devresinde korunması ve gelişmesi ile ilgili problemler hakkındaki "genel rapor"

2- Sanayi ve Tetkik heyeti başkanı sıfatıyla Şevket Süreyya Aydemir'in 5 Mayıs 1945'te hazırladığı "öz rapor"

⁸³ Şevket Süreyya Aydemir, *II. Adam 1938-1950*, s.397-398.

⁸⁴ Tekeli, Tekeli, "II. Dünya Savaşı Sırasında Hazırlanan Savaş Sonrası Kalkınma Planı ve Programları" *ODTÜ Geliştirme Dergisi*, Ankara, 1979-1980 Özel Sayı, s.296-297.

3-Plan içinde de alınan konularda Sümerbank ve Etibank'ın gerçekleştireceklerine ilişkin planlar yatırım listeleri halindeki programlar ve uygulamaya ilişkin protokoller

4-Uygulamayı temin maksadıyla planlama ile ilgili kuruluşlar arasında imzalanan protokoller”

Genel raporda Türk sanayinin Cumhuriyet öncesi ve sonrasında gelişimi tarihsel bir anlatım içinde ayrıntılı bir şekilde verildikten sonra varolan sanayi yapısının yetersizlikleri ve sonrası tartışılmış, sanayileşme stratejisi ve politikalarıyla değişik sanayi kesimlerinde yapılacak yatırımlar özetlenmiştir.⁸⁵ “Öz raporda savaş sonrasındaki olası dünya konjktürü Türkiye'nin karşılaşacağı dış koşullar, izlenmesi gereken sanayileşme ve iktisadi kalkınma politikası iş ve işçi politikaları hakkındaki görüş ve öneriler bildirilmiştir. Ayrıca özel sektörün sermaye birleştirebilmek kredi bulmak, işletmelerde çağdaş teknikler kullanmak ve toplumsal gerekleri yerine getirmek, rantabl çalışmak ve Pazar bulmak koşuluyla sanayi kesiminde geniş iş sahaları bulabileceği belirtilmiş fakat mahalli maliyetli teşebbüslerle küçük ve orta üniteler şeklinde kurulması daha elverişli olan tesislere yönetilmesi istenmiştir.⁸⁶ Öz rapor bir ölçüde genel rapordaki bilgilerin özetlenmesini kapsamakla birlikte genel raporun tam bir özeti niteliğini taşımamıştır. Çünkü genel raporda yer almamış olan iş ve işçi konuları, gümrük politikaları, uluslar arası para düzeni içinde Türkiye'nin yeri fiyat politikaları gibi çok önemli politika sorunları yalnızca öz raporda yer almıştır.”⁸⁷

Hazırlanan planın teknik düzeydeki yöntemi kadro hareketinin önemli temsilcileri olan Şevket Süreyya Aydemir ve Sümerbank Konjonktür müşaviri olan İsmail Hüsrev Tökin tarafından tespit edilmiştir. Bu uzmanların 1932 yılı sonlarından beri ilk kez Kadro Dergisindeki daha sonra çeşitli yerlerdeki savunmuş oldukları Kadrocu planlama anlayışını hazırlanan planda geniş ölçüde uygulamaya kavuşturmuşlardır.⁸⁸ Yani öz rapor 1933-1934 yıllarında yayınlanmış olan kadro dergisi

⁸⁵ Tekeli, a.g.m., s. 300.

⁸⁶ Tezel, Yahya, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, Kasım 1994, s.315.

⁸⁷ Tekeli, a.g.m., s. 300.

⁸⁸ Tekeli, İlhan-İlkin, Selim, *Savaş Sonrası Ortamında 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı*, ODTÜ, Ankara, 1981, s.3.

etrafındaki devletçi düşünce hareketinin siyasi bakımdan ne anlama geldiğini belirtmiştir.⁸⁹ İşte öz raporu hükümetin desteği altında hazırlayan teknokrat kadrolar 1930'lu yılların sonlarına doğru hız kaybetmeye başlayan savaş döneminin olağanüstü koşullarında tamamen duran sanayileşmenin Devletçi sanayileşme modeli çerçevesinde sürdürülmesine olanak tanıyacak bir gelişme stratejisi önermişlerdir.⁹⁰

“Özel sektörün önem kazanmaya başladığı ve hatta ülkenin yabancı sermaye hakkındaki tutumunu gevşetmekte olduğu bir dönemde Plan'ın devlet sektörüne ağırlık vermesinin ana nedenlerinden biri şunu göstermektedir. Sanayileşme memlekette yeni bir içtimai tabaka yaratır ve tabakanın hayat kaygıları, şartları kendi haricinde kalan kitlelere nazaran hususiyet arz ve içtimai alaka talep eder, halen büyük işçi kalabalığının bulunduğu muhitlerin içtimai tetkiki bu hususta çok şayanı dikkat örnekler verir. Özel sermaye devlet kanunlarının hesapsız kayıtsız ve şartları olsa dahi kar amacının dışında ve binaenaleyh kendisi için gayet kabili idrak olan bu meselelere daima bigame hatta menfi kalır. Binaenaleyh artık sanayi ve maden meselelerinin bir de işçi siyaseti içtimai bir mesele olarak kabul etmek ve onu asli kitlesi ile devletin müdahale ve tanzim çerçevesinde bulundurmamak gereklidir.”⁹¹

“Üçüncü grupta yer alan çalışmalar genel politikalarla tutarlı olarak seçildiği düşünülen tek projeler yada bu projelerin oluşturduğu programlardır. Planın yapısı incelendiğinde temelde politikalar ve projeler gibi iki kademe çalışmadan meydana geldiği bu kademelerin arasındaki ilişkiyi kuracak bu günkü planlama terminolojisi ile bir makro modelden yoksun olduğu görülmektedir. Ülkenin milli geliri tasarruf yada kaynak yaratma olanakları ve öngörülen planın yatırım büyüklükleri arasında açıkça bir ilişki kurulamamıştır.”⁹²

“Planın dış ilişkiler çerçevesinde gelmesini olanaklı gördüğü yabancı sermaye konusundaki tutumu da dikkat çekicidir. Plan nasıl bir sınıfsal seçme sonucunda devletçiliği öneriyorsa yabancı sermayenin de özel kesimle işbirliği ile değil de devlet

⁸⁹ Tezel, a.g.e., s. 301.

⁹⁰ Turgut, Serdar, *Demokrat Parti Döneminde Türkiye Ekonomisi*, Adalet Matbaacılık, Ankara, 1991, s.134.

⁹¹ Tekeli-İlkin, a.g.e., s. 4.

⁹² Tekeli, a.g.m., s. 301.

kesimi yoluyla gelmesini savunmuştur. Plan ülke içinde işbirlikçi bir sınıfın oluşmasını istemiştir.”⁹³

Planın sanayileşme programı içinde yer alan projeleri 1938 planının uygulanamayan projelerinin çoğunu içermiştir. Yani planın hareket noktası mevcut sanayi olmuştur. Çoğunluğu birinci ve ikinci plan döneminde kurulan sanayilerin ölçekleri üretilen mal kompozisyonlarının kombine içi dengesi ve randımanları açısından sorunları söz konusudur. Planda bu fabrikaların revizyona tabi tutulması, ölçeklerinin büyütülmesi ve optimum kuruluşlar haline getirilmesi istenmiştir. Projelerin saptanmasındaki diğer bir hareket noktasını ise gelecekteki ülke talebi oluşturmuştur. Ancak gelecekteki ülke talebinin halkın düşük alım gücüne göre değil ihtiyaçların çeşitli olduğu ve hayat standardının gelişmiş ülkelerinkine yakın bir şekilde hesaplanması gerektiği belirtilmiştir.⁹⁴

Savaş sonrası uygulanması düşünülen devlet sanayi projeleri ile ilgili 1945 yılı geniş plan taslağında dikkati çeken en önemli nokta “*Türkiye’ye ithal edilen her şeyi yurt içinde üretmek*” şeklinde açığa vurulan ithal ikamesi anlayışını yansıttır. Taslağı hazırlayan Sanayi Tetkik Heyeti çerçevesinde uzmanların sanayi sektörü devlet eli ile geliştirilirken belirli ölçütlere göre seçici olmak belirli askeri ölçekler ve maliyet koşulları arayarak yatırımları ilerde dış piyasalara da açabilecek bazı alt sektörlerde toplamak gibi bir amaç taşıdıkları görülmüştür.⁹⁵

Bu arada Ekonomi Bakanlığı geniş kapsamlı projeler arasında Sümerbank ve Etibank’ça uygulanması istenilenleri öncelikle seçerek daraltılmış bir plan hazırlamıştır. Bakanlar kurulu 2 Ağustos 1945’te Sümerbank ve Etibank’ça 5 yılda uygulanacak bu İvedili Planı kabul etmiştir. Bu plan içinde Ekonomi Bakanlığının 1946 sonunda 24.12.1946 da derlediği hesaplara göre ele alınan endüstriyel konuların iç ve dış finansmanı o zamanın rayiçlere göre 696.920.000 lira olarak hesaplanmıştır. Etibank ve Sümerbank ile yapılan protokoller sonucunda bu miktar Sümerbank’a 301.520.000 lira Etibank’ça 395.400.000 olarak bölünmüştür. Ancak Ekonomi Bakanlığı 1945 sonlarına doğru Sümerbank’ça uygulanacak projeler üzerinde bazı değişiklikler yapmış bu değişiklikler Sümerbank’ça uygulanacak projenin tahmini maliyeti 110 milyondan 150

⁹³ Tekeli, a.g.m., s. 304.

⁹⁴ Tekeli, a.g.m., s. 308.

⁹⁵ Tezel, a.g.e., s. 316.

milyona çıkarılmıştır. Ayrıca 55 milyonu dövizle karşılanmak üzere 100 milyon TL'lik harcama yapılması için Merkez Bankası'nca Sümerbank'a kredi açılması kararlaştırılmıştır. 1946 yılının yazında son haliyle “*ivedili plan*” da ki projeler için dış siparişlerin verilmesine başlanmıştır.⁹⁶

Planın uygulanması sırasında iç ve dış politika alanında önemli değişiklikler yaşanmış seçim sonrasında 12 Ağustos 1946 tarihinde Recep Peker'in başkanlığı ile kurulan hükümetin Ekonomi Bakanlığına (Fuat Sirmen alınarak yerine) Tahsir Bekir Balta getirilmiştir. Fuat Sirmen'in iktisat vekilliğinden alınması ile savaş sonrası kalkınma programı da kabinedeki hazırlayıcısını ve sözcüsünü kaybetmiştir. Nitekim o tarihten sonra planlama hareketi hükümette hiçbir zaman önceki hızını yakalayamamış, bir süre sonrada geri plana itilmiştir.⁹⁷

Bu arada planın dayandığı Türkiye'nin harp sonunda tarafsız kalacağı ana varsayımı Sovyetler Birliğinin Türkiye üzerindeki baskısı sonucunda gerçekleşmemiştir. Bu durum savaş döneminde biriktirilmiş olan ve özellikle planın dış finansmanın hiç olmazsa bir kısmı için kullanılması mümkün altın ve döviz stokunu askeri amaçla saklanması zorunlu kılmıştır. Ayrıca kısa bir süre sonra dış çevrelerin böyle bir planlamayı desteklemediği açığa çıkmıştır. Bunun üzerine ilk kez planın ağır sanayi kesimleriyle ilgili bölümlerinin uygulamasından vazgeçilmiştir.⁹⁸ Böylece İkinci Sanayi Planından beri kurulmak istenen makine sanayi bir kez daha gerçekleşme şansını kaybetmiştir.⁹⁹

Öz rapordaki ekonomi ve devlet anlayışına dayanan bir sanayileşme politikasının Amerikalıların desteklemeyeceklerinin anlaşılması üzerine halk partisi yönetimi hem siyasi hem de tekno bürokrat çevreler liberal ekonomi politikasından yana olanların oluşturduğu yeni kadrolara görev vermeye başlamıştır. İşte buna bağlı olarak 1947 yılında Süleyman Vaner'in başkanlığında (Ekonomi Bakanlığı Baş Danışmanı) ve kadrolarında liberal düşünce iyi temsil eden kişilerden oluşturulan (Şefik Bilkur, Ulvi

⁹⁶ Tezel, a.g.e., s. 319.

⁹⁷ Aydemir, a.g.e., s.140.

⁹⁸ Tekeli-İlkin, a.g.e., s. 106.

⁹⁹ Tekeli-İlkin, “II. Dünya Savaşı Sırasında Hazırlanan Savaş Sonrası Kalkınma Planı ve Programları” *ODTÜ Geliştirme Dergisi*, Ankara,1979-1980 Özel Sayı, s.106.; Tezel, a.g.e., s. 323.

Yenal, Nejat İren, Azmi Dalan, Hayri Tokay ve Faruk Tarkan) yeni bir heyete İktisadi Kalkınma Planı hazırlamak görevi verilmiştir.

D. DIŞ YANSIMALARI

1.İkinci Dünya Savaşı Sırasnda Tırkiye'nin Genel Durumu

Tırkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan ve özellikle 1929-30'lardaki büyük ekonomik bunalımdan sonra Türk Hükümeti, siyasal ve ekonomik bakımdan yalnız bırakılmıştı. Bu durum Tırkiye'nin Nazi Almanya'sı ile ticaret yapmaya girişmesiyle 1930'dan sonra düzelmeye başladı. 1939 yılında Almanya, Tırkiye'nin en önemli ticaret odağı haline geldi.

Savaş yıllarında Fransa'nın düşmesi, Rusya'nın düşmanca tutumu ve Avrupa üzerindeki Alman nüfuzunun artması, Türk Hükümetini, Alman istilasını tahrik etmekle hiçbir şey kazanılmayacağı sonucuna yöneltti. 1941 Haziran'ında Alman ordularının İstanbul'a 100 kilometre yaklaşması üzerine Tırkiye, Almanya ile bir Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması yapmaya çalıştı. 1941 yılından sonra Almanya'nın, Rusya'ya saldırmasının hemen ardından, Tırkiye'nin Almanya'ya olan sempatisi daha da arttı.¹⁰⁰ Ancak Sovyetlerin Alman ordularını Stalingrad önlerinde durdurmaları, savaşı müttefiklerin lehine çevirmiş, müttefikler Almanya'ya karşı Tırkiye'yi savaşa sokmaya çalışmıştır. Kahire Görüşmelerinde Tırkiye'yi savaşa sokmayı başaramamış olan Churchill, Tırkiye'nin katılımıyla Balkanlarda yeni bir cephenin açılmasını sağlayabilmek için çok geçmeden Adana'ya kadar gelmiş, ancak bir sonuç alamamıştır. Son olarak Tahran'da Amerika başkanı ile İngiltere başbakanı, İsmet İnönü ile yaptıkları görüşmeden de bir sonuç alamadılar.¹⁰¹

Fakat 1944 yılında, Almanya'nın savaşı kaybedeceği belli olunca, Tırkiye'nin durumu da güçleşti. Bununla birlikte İsmet İnönü'nün, Tırkiye'nin savaşa girmesini önlemesi ve İngiltere, Fransa gibi ülkeler ile ilişkilerini sürdürmesi büyük bir şanstı. Zira Ankara'daki politik çevreler, Almanya'nın yenilgiye mahkum olduğunu anlamaya başladılar. Bundan sonra Tırkiye, Batı ile daha sıkı ilişkiler içine girdi ve Müttefik Güçlere çeşitli yollardan yardımcı olmaya başladı. 1944 yılının Ağustosunda Almanya

¹⁰⁰ Lewis, Bernard, *Modern Tırkiye'nin Doğuşu*, 6 Baskı, T.T.K., Ankara, 1996, s.294-295.

¹⁰¹ Turan, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi*, Bilgi Yayınevi, Cilt IV, Ankara, 1999, s.136-137.

ile diplomatik ilişkileri kestiler ve San Francisco’da Birleşmiş Milletler Konferansına katılmak için 23 Şubat 1945 tarihinde Almanya’ya savaş ilan ettiler.¹⁰²

Böylece yenilgiyi bekleyen Almanya’nın karşısında Türkiye yüzünü günden güne Amerika anlamına gelen Batıya çevirdi. Türkiye’nin Batıyla yakınlaşmak istemesinin bir nedeni de savaş sonrası Sovyetler Birliği’nin saldırgan tutumuydu. Sovyetlerin yayılmacılık esasına dayalı dış politika anlayışı, Türkiye’yi Batı yanlısı dış politika uygulamaya yöneltmiştir. Bu politika değişikliği, Türkiye’nin iç siyasetine bir çok yenilik getiriyordu. Türkiye için tek partili devlet yapısını çözmek ve yerine çok partili bir sistem getirmek zorunluydu.¹⁰³

2. Sovyetlerin Türkiye’den Üs ve Toprak Talepleri

Türkiye Bağımsızlık Savaşını Batının en güçlü devletlerine karşı verirken, bu sırada 1917 Ekim Devrimi ile iktidara gelen Bolşevikler de aynı güçlere, yani Batı emperyalizmine karşı mücadele yürütüyordu. Bolşevikler, Ankara Hükümeti’nin Batıya karşı verdiği bağımsızlık mücadelesinde Türklere yardım etmeye çalıştı. Zira Türkiye’nin bu savaşı kaybetmesi halinde Anadolu coğrafyasında İngiltere’nin güdümünde kukla bir Yunan devleti; bu gerçekleşme dahi Batıya bağımlı bir Türk devletinin varlığı Rusların Türk boğazları aracılığıyla sıcak denizlere inme hayallerine son vermesi anlamına gelmekteydi.¹⁰⁴ Bu durumun bir sonucu olarak Sovyetler Birliği, Ankara Hükümetiyle, Moskova’da, 16 Mart 1921 tarihinde, Türk-Sovyet Dostluk Antlaşması’nı imzaladı. Bu antlaşma, ortak düşmana karşı savaşan iki devletin bir anlaşmasıydı.¹⁰⁵ Ancak anlaşmanın en önemli maddelerinden biri olan Türk boğazlarında ileride uygulanacak rejimin Karadeniz’e sahili bulunan ülkelerin katılacakları bir konferansta saptanmasına ilişkin hükmü, Boğazlar konusunda ileride Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında ortaya çıkacak olan Boğazlar sorununun bir işaretiydi. Ancak bu hükme rağmen anlaşma sayesinde ayakta kalma gücünü henüz

¹⁰² Lewis, a.g.e, s.295.

¹⁰³ Ahmad, Feroz-Bedia, Turgay, Türkiye’de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi (1945-1971), Bilgi Yayınevi, Ankara, 1976, s.11.

¹⁰⁴ Yüceer, Saime, *Milli Mücadele Yıllarında Ankara-Moskova İlişkileri*, Ekin Yayınları, Bursa,1997, s.296.

¹⁰⁵ Dilan, Hasan Berke, *Atatürk Dönemi Türkiye’nin Dış Politikası, (1923-1939)*, Alfa Yayın Dağıtım, İstanbul, 1998, s.55.

kanıtlayamamış olan Ankara Hükümeti'nin, Sovyetler Birliğinden 10 milyon altın ruble nakdi yardım alması iki ülke arasındaki ilişkilere olumlu katkı sağlamıştır.¹⁰⁶

Daha sonraki yıllarda bu iki devlet, Batı devletlerinden gördükleri yanlı tutum nedeniyle ilişkilerini daha da geliştirmeye çalıştılar. Çünkü Sovyetler Birliği, çevresini saran kapitalist devletlerin çemberinden kurtulmak için komşusu olan Türkiye'ye daha çok yaklaşıyor, Türkiye ise Musul konusunda Milletler Cemiyeti'nin taraflı tutumu yüzünden Sovyetler Birliği ile ilişkilerini daha da güçlendirmek istiyordu. Sonuç olarak 17 Aralık 1925'te, Paris'te, iki devlet arasında bir Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması imzalandı. Tarafsızlık Antlaşması'nın maddelerine göre: taraflardan biri aleyhine, üçüncü bir veya birkaç devlet tarafından bir harekatta bulunulması durumunda diğer taraf, birincisine karşı tarafsızlığını koruyacak, yine taraflardan biri, diğeri aleyhine oluşturulacak hiçbir ittifak veya siyasi nitelikte hiçbir anlaşmaya katılmayacak ve taraflar birbirleri aleyhine yöneltilen hiçbir düşmanca oluşumun içine girmeyeceklerdi.¹⁰⁷

İki devlet tarafından imzalanan bu antlaşma, İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar geçerliliğini korudu. İkinci Dünya Savaşı'nın galip devletlerinden biri olan Sovyetler Birliği, Yatla Konferansı'ndan kısa bir süre sonra, 19 Mart'ta Türkiye'ye bir nota vererek, 7 Kasım 1945'te bitecek olan, 17 Aralık 1925 tarihli Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın, İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan yeni duruma uygun olmadığı ve önemli değişikliklere ihtiyacı olduğu gerekçesiyle yenilenmeyeceğini bildirdi. Bu nota üzerine Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov ile Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper bir araya gelerek, antlaşmanın yenilenmesi için müzakerelerde bulundular. Bu müzakerelerde bir antlaşma imzalanmasının ön koşulu olarak ileri sürülen Sovyet taleplerinin, Türkiye tarafından kabul edilmesi mümkün değildi. Sovyetler Birliği, Türkiye'den eğer bir antlaşma yapmak istiyorsa, aşağıdaki istekleri yerine getirmesini istiyordu.

1. Moskova Anlaşmasıyla belirlenen Türkiye'nin doğu sınırında Rusya lehine değişiklikler yapılması,

¹⁰⁶ Alacakaptan, Aydın, "Türk-Sovyet İlişkileri (1921-1945)" Edit: İsmail Soysal, *Çağdaş Türk Diplomasisi 200 Yıllık Süreç, 15-17 Ekim Sempozyuma Sunulan Tebliğler*, TTK, Ankara, 1997, s.282.

¹⁰⁷ Dilan, a.g.e.,s.57.

2. Boğazların Türkiye ile Sovyet orduları tarafından ortak savunulması ve bunun içinde Rusya'nın deniz ve kara üssü verilmesi,

3. Montreux Sözleşmesi'nin yeniden gözden geçirilmesi için her iki tarafın prensip anlaşmasına varması.¹⁰⁸

Sovyetler Birliği'nin İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından ileri sürdüğü bu isteklerden ziyade, bu istekleri öne sürerken dayandığı gerekçeyi dikkate almak gerekir. Bu gerekçe Türkiye'yi oldukça şaşırtmıştır. Zira bu iki ülke arasındaki ortak sınır her iki hükümetin 1921 yılında sınırlarına o tarihte güçsüz oldukları için rıza gösterdiklerini, İkinci Dünya Savaşı'nın değişen dünya koşullarının isteklerine haklılık kazandırdığını öne sürmekteydiler.¹⁰⁹ Ancak Türkiye bu istekleri reddetti. Türkiye'nin bu önerileri reddetmesi üzerine Sovyetler Birliği, Türkiye aleyhinde kampanya başlattı. Kızıl Ordu Birlikleri, Bulgaristan ve Kafkasya bölgesine girerken, Sovyet Basını ilk defa Türk toprakları üzerinde hak iddia etmeye başladı. Sovyetler Birliği, 7 Ağustos 1946 ve 25 Eylül 1946 tarihinde Türkiye'ye iki nota daha göndererek, taleplerini yeniledi.¹¹⁰ Bu arada İstanbul'da, başta Tan Gazetesi olmak üzere bazı sol görüşlü gazetelerin büroları ve bir Sovyet vatandaşına ait kitapevinin bazı gruplar tarafından saldırıya uğraması, Türk- Sovyet ilişkilerini daha da gerginleştirdi.¹¹¹ Sovyetlerle olan gergin ilişkiler, Türkiye'yi kritik bir dönemece soktu. Savaş sonrasında ağır bir Sovyet tehdidi altına giren Türkiye aynı zamanda Uluslar arası arenada korkunç bir yalnızlığın içine düşmüştü. Egemenlik ve toprak bütünlüğüne karşı yönelen bu tehlike karşısında Türkiye, Sovyetlere karşı gerçekten bir denge unsuru olabilecek bir güce dayanmak zorundaydı. Türkiye için en iyi ve tek çıkar yol, Sovyetler Birliği'nden çok daha güçlü olan ABD'nin desteğini sağlamaktı.¹¹²

Avrupa'nın güçlü devletlerinin katıldığı Postdam Konferansı'nda Sovyetler Birliği, Boğazlar konusunun sadece Türkiye ile kendisini ilgilendirdiğini, boğazlardan

¹⁰⁸ Yüceer, Saime, "Tarihsel Perspektif İçinde Türkiye'nin Nato'ya Girişi ve Meclisteki Yankıları", *Atatürkçü Bakış*, Cilt 1, Sayı 1, Bursa, 2002, s.72.

¹⁰⁹ Sander, Oral, *Türkiye'nin Dış Politikası*, İmge Kitapevi, İstanbul, 1998, s.80.

¹¹⁰ "Sovyet Hükümeti'nin Türkiye'ye gönderdiği 7 Ağustos 1946 tarihli ikinci notada özellikle Boğazların Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlerin savaş gemisine özel durumlar dışında tamamen kapatılması, ancak Karadeniz'e sahili olan devletlerin savaş gemilerine tam geçiş serbestliğinin tanınması isteniyordu." Yüceer, a.g.m.,s.72.

¹¹¹ Yetkin, Çetin, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi (1930-45)*, Altın Kitaplar Yayınları, Nisan 1983, s.237.

¹¹² Oğuz, Ünal, *Türkiye'de Demokrasinin Doğuşu*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1994, s.120.

deniz ve kara üsleri talep ettiğini bildirmesi, İngiltere ve ABD'nin tepkisine neden oldu. Churchill ve Truman, Sovyetler Birliği'nin Boğazlarda deniz ve kara üssü sahibi olmasına razı olmadıklarını ve bu konuda Türkiye'ye baskı yapılmayacağını belirttiler.¹¹³ Sovyetler Birliği'nin 7 Ağustos 1946 tarihli notasında Boğazların denetimini elinde tutmak istediğini resmen açıklaması üzerine ABD, Sovyet notasının Boğazlar rejimini düzeltmekten çok Türkiye'yi Sovyet yayılmacılığının alanı içine almayı amaçladığı değerlendirmesiyle, Türkiye'yi ne pahasına olursa olsun destekleme kararı aldı. Zira 1946 yılından sonra Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye yönelik isteklerini açık bir dille ifade etmesi, İran'da Sovyetlerin girişimiyle Muhtar Azerbaycan Cumhuriyeti ve Mahabad Kürt Cumhuriyeti'nin kurulması, ABD'nin Boğazlar konusunda Türkiye'ye tam destek yönündeki kararını pekiştirdi. Çünkü Postdam sonrasında Sovyetler ile çıkar ayrılığı iyice belirginleşen ABD, bu tür girişimleri Sovyetlerin adım adım Batı Avrupa'ya ilerleme projesi olarak değerlendirmiştir. ABD'ye göre önce İran'a müdahale den, ardından Türkiye'yi tehdit eden Sovyetler Birliği Amerikan çıkarlarına dünyanın her yerinde zarar vermekteydi.¹¹⁴

19 Ağustos'ta ABD, 21 Ağustos'ta da İngiltere, Sovyetler Birliği'ne gönderdikleri notada, Türkiye'nin, Boğazların savunmasında tek sorumlu ülke olduğunu belirterek Sovyetlerin, Boğazlar üzerindeki taleplerini reddettiler. Daha sonraki günlerde Sovyetler, istek ve taleplerini bildiren bir notayla Türkiye üzerindeki baskısını artırmak istediye de İngiltere ve ABD tarafından desteklenen Türkiye, Sovyet notasını reddetti. Sovyetlerin, 1925 Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nı fesh etmesiyle başlayan gerginliğin Türkiye açısından sonucu, gittikçe daha belirgin hale gelen Soğuk Savaş yıllarında, Sovyetler Birliği'nin sürekli tehdidine karşı güvenliğini Batı Bloğuna yakınlaşmakta bulması oldu. Truman Doktri'nin açıklanmasından sonra gazetecilere demeç veren Başbakan Recep Peker, Amerika Birleşik Devletleri'nin, Türkiye'ye yardımda bulunmasını kabul etmesinde sadece Türkiye'nin güçlenmesi düşüncesini değil, Dünya barışına hizmet etmek gibi asil bir anlayışın da payı olduğunu söyledi.¹¹⁵

¹¹³ Gönlübol, Mehmet v.d., *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, Siyasal Kitap Evi, 9 Baskı, Ankara, 1996, s.195.

¹¹⁴ Sander, Oral, *Türk Dış Politikası (1919-1980)*, İletişim Yayınları, 1. Cilt, 4. Baskı, İstanbul, 2002, s.523.

¹¹⁵ Gönlübol, a.g.e., s.215.

Daha sonraki dönemde Türk siyasetçileri yaptıkları açıklamalarda, Türkiye'nin bu ülkeye karşı, “*onun bulunduğu blokta yer almak*” gibi bir manevi borcunun bulunduğunu söyleyerek;

“Bize bu parayı vermekle borcumuzun yalnız maddi kısmını öduyoruz. Bir de manevi borcumuz vardır ki onu da hürriyet, adalet, istiklal ve insanlık davalarında Amerika'nın bulunduğu saflarda bulunmak suretiyle ödemeye çalışacağız.” diyorlardı.¹¹⁶

3. Türkiye'nin Batı Bloğu İle Yakınlaşması

Alman üstünlüğünün sürdüğü 1941-1943 yıllarında, Almanya ile yakın ilişkiler kuran Türkiye, savaşın sonlarına doğru müttefiklerine yakınlaşmaya çalışmışsa da ilişkilerin düzelmesi kolay olmamış ve Türkiye savaş sonunda uluslararası arenada yalnız kalma kaygısını hissetmeye başlamıştı. Bu kaygı, 19 Mart'ta verilen ve 1925 tarihli Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın yenilenmeyeceğini bildiren Sovyet notası ile daha da artmış ve 1939'dan sonra Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den bazı talepleri olduğunun da bilinmesi, Türkiye'nin Batılı ülkelerin desteğini almak üzere girişimlerde bulunmasına yol açmıştır.¹¹⁷

25 Şubat'ta Mihver'e karşı savaş ilan eden ve Birleşmiş Milletler Beyannamesi'ni imzalayan Türkiye, 25 Nisan 1945'te Amerika'nın San Francisco şehrinde toplanan konferansa davet edildi. Uluslar arası ortamda demokratik rejim ve ideolojilerin hakim olduğu 1945 yılında, bu girişimlerin Türkiye'nin iç politikasını etkilemediğini düşünmemek gerekir. Konferansa katılacak olan Türkiye, Batının demokratik felsefesi ile barışık olduğunu, Türkiye Cumhuriyeti'nin gerçek bir demokrasi ülkesi olması için hükümetin elinden gelenin en iyisini yapacağını mesajını konferansa katılan Batılı devletlere iletmesi gerekiyordu. Bunun için İsmet İnönü, San Francisco Konferansı'na üçüncü delege olarak katılan Feridun Cemal Erkin'e konferans öncesinde şöyle diyordu:

“Amerikalılar çok partili demokrasiyi ne zaman kuracağımızı sizlere sorabilirler. Böyle bir soruya şöyle bir cevap verirsiniz: Türkiye Cumhuriyeti tarihinde

¹¹⁶ Turan, a.g.e.,s.145.

¹¹⁷ Karaincioğlu, Nihal, “Türkiye’de Çok Partili Sisteme Geçiş ve Demokrasi Sorunları”, *Türkiye’de Siyaset: Süreklilik ve Değişim*, Ed. Ersin Kalaycıoğlu, A.Yaşar Sarıbay, Der. Yay., İstanbul, s.269.

*Atatürk büyük reformcu olmuştur. İnönü'nün rolü reformların raylarını perçinleştirmek ve Atatürk'ün arzu ettiği gerçek, tam demokrasiyi kurmak olacaktır. İnönü şimdiye kadar bu çığıra girmeyi istiyordu. Harbin ortaya çıkardığı çeşitli tehlike ve sorunlar buna imkan vermedi. Savaş bitince bu amacı gerçekleştirmek; Cumhurbaşkanının en aziz arzusudur.”*¹¹⁸

İsmet İnönü, konferanstan yararlanarak Batılı demokrat devletlere, Türkiye'nin çok partili siyasal yaşama geçişteki kararlılığını göstererek, Sovyet tehdidine karşı bu devletlerin desteğini kazanmak istiyordu. Konferans sonunda, 26 Haziran 1945'te, Birleşmiş Milletler Antlaşması imzalandı. İnsan Haklarını kabul eden Türkiye, bu antlaşmaya imza atmakla anlaşmanın demokratik prensiplerine uygun, daha hür ve demokratik bir rejime geçmeyi kabul ediyordu. Konferansa giden Türk delegesi, Reuters Ajansına verdiği demeçte; Türkiye'de, Cumhuriyet rejiminin siyasi bakımdan kesinlikle “*model demokrasi*” yolunda ilerlediğini, hatta bazılarında üstün bile olduğunu ve savaştan sonra Türkiye'de her türlü demokratik cereyanların gelişmesine müsaade edileceğini söylüyordu.¹¹⁹

San Francisco Konferansı'nda, Türkiye'nin demokratik düzene geçme konusundaki kararlılığını anlatmakla görevlendirilen Ahmet Şükrü Esmer, gazetecilere verdiği demeçte; Birleşik Amerika'nın büyük bir devlet olup, zaferi sağlama konusundaki yardımının çok büyük olduğunu, gelecekte de çok büyük olan sorumluluğunu deruhte edeceğinden şüphe etmediklerini, bütün Birleşmiş Milletlerin ve bilhassa Türklerin, Amerikan milletine büyük hayranlık duyduklarını ve bu milletin iyi niyeti hakkında büyük itimat beslediklerini söyleyerek, Amerikan Kamuoyuna sıcak mesajlar gönderdi.¹²⁰

San Francisco Konferansı'nın ılımlı havadan nasibini alan Türk Basını, İkinci Dünya Savaşı öncesindeki Alman yanlısı tutumunu bırakarak, liberalizmi öven görüşleri okuyucularına aktarmaya başladı. Tek parti rejiminin 1944 yılında basın üzerindeki baskıyı gevşetmesi üzerine Vatan ve Tan gibi gazetelerde; savaştan sonra ABD'nin kurulacak hükümet biçimlerine karışacağı ileri sürülerek, liberalleşme yönündeki

¹¹⁸ Ekinci, Necdet, *İkinci Dünya Savaşından Sonra Türkiye'de Çok Partili Düzene Geçişte Dış Etkenler*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1997, s.270.

¹¹⁹ Oğuz, Ünal, *Türkiye'de Demokrasinin Doğuşu*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1994, s.123.

¹²⁰ Ekinci, a.g.e., s. 277.

talepler dile getirildi. Hatta devlet radyosunda yapılan bir konuşmada da Amerikalı devlet ve siyaset adamlarının görüşleri şöyle aktarılmıştır:

*“Kurtarılan Avrupa memleketleri kendilerine uygun gelen demokratik müesseseleri seçeceklerdir. Fakat, demokratik hatta sadık kalacaklardır... Şayet herhangi bir memlekette bir şahsın yahut zümrenin diktatörce temayüller gösterdiği tespit edilecek olursa, üç büyük devlet ile diğer devletler, buna mani olacaktır...”*¹²¹

Savaşın önce nazizmi ve faşizmi öven, liberalizmi ise küçümseyen CHP yanlısı basın, savaş sonrasında tutum değiştirerek yoğun bir biçimde Türkiye'nin demokrasi ile yönetilen bir ülke olduğu, bu yüzden de her zaman Batı Bloğu'nun yanında yer aldığını, İkinci Dünya Savaşı boyunca müttefik güçlere yardımcı olduğunu ancak Türk demokrasisinde bazı aksaklıklar varsa da bunların giderilmesi için çaba gösterildiğini öne sürdü.¹²²

Türkiye'nin nazizme “hayır” dediğini yazan Hüseyin Cahit Yalçın şunları söylemiştir:

*“Amerikan kamuoyuna bu hakikati izah imkanı bulunduğu zaman hareket hattımızın dürüstlüğü teslim ediliyor ve hakkımız anlaşılıyor. Fakat Birleşik Amerika alışık olduğumuz büyüklükte bir memleket değil, koca bir kıtadır. Orada Türk görüşünü, Türk politikasını tamamen bir demokrasi ile idealinin aynı olduğunu usanmadan, bıkmadan, durmadan anlatmak gerekir.”*¹²³

Türkiye ve Amerika arasında savaş sonrası dönemde gelişen ilişkiler sonucunda Türk basınında liberalizme ve özellikle de Amerika'ya methiyeler düzülen yazılar çıkmaya başladı. Missouri zırhlısının Türkiye'ye gelişini, ABD'nin dostluğunun bir işareti olarak algılayan Falih Rıfkı Atay, Amerika için şunları yazmaktaydı:

“Amerika'nın ne istediğini biliyoruz; hür, eşit ve egemen milletlerin güvenliğine dayanan harpsiz ve saldırsız, sadece ahlak ve kanun, bağlaşma ve anlaşmaların hüküm sürdüğü bir dünya... Böyle bir dünyada yaşamak isteyen herkes, Amerikan bayrağında kendi talih yıldızını da görür.” diyecek kadar abartılı nitelemelerde bulundu.”¹²⁴

¹²¹ Karaincioğlu, a.g.m., s. 267.

¹²² Yetkin, a.g.e., s.242.

¹²³ Yetkin, a.g.e., s.244.

¹²⁴ Turan, a.g.e., s. 146.

Batı Bloğu'nun desteğine ihtiyaç duyan Türkiye, bu desteği sağlayabilmek adına iç politikada bir takım demokratik düzenlemelere gitme kararı aldı. Sovyetler Birliği'nin, Türkiye üzerinde toprak ve üs konusundaki baskısını artırmakla kalmayıp, Mart 1946 yılında Kuzey İran'ı işgal etmeleri üzerine ABD yönetimi, Ortadoğu'da daha aktif bir politika yapma kararı aldı. ABD askeri kaynakları, bölge ile ilgili hazırladıkları raporda Rusya'nın, Türkiye'yi barış döneminde işgal etmesi halinde ABD'nin Ortadoğu'yu savaşıla savunma yeteneğinin tümüyle yok olacağı yönünde görüş belirtmesi üzerine Başbakan Truman, bölgede önemli bir konuma sahip olan Yunanistan ve Türkiye'nin savaş yıllarında gücünü kaybeden ordularının teknik donanımını karşılamak için Truman Doktrini'ni devreye soktu. "*Kiralama ve Ödünç Verme Programı*" çerçevesinde yapılan yardımlar, Türk Hükümeti'ni iyiden iyiye ABD'ye yakınlaştırdı. Böylece Türkiye iç politikada, ABD merkezli bir siyaset izlemeye yöneldi.¹²⁵

¹²⁵ Turan, a.g.e., s. 145.

SONUÇ

“İktisadi gelişme göstergeleri bakımından, bir kesinti ve gerileme dönemi değerlendirilebilecek olan 1939-1945 yılları, 1946’da Türkiye’yi hem ekonomi politikaları, hem dünya içindeki konumu hem de siyasi yapısı bakımından tamamen farklı bir gelişme doğrultusunda yöneltecek yeni güç dengelerinin kurulmasına yol açan dönüşümlerin olduğu önemli “kuluçka” dönemi olarak ta görülebilir.”¹²⁶ Ancak, savaş yıllarının başka bazı bakımlardan önceki ve sonraki dönemler arasında bir köprü işlevi gördüğü ve bu bakımdan bir süreklilik gösterdiği de söylenebilir. Gerçekten, 1930-1939 yıllarının müdahaleci devletçi politikaları ve bu dönemin sonunda gözlenen bazı eğilimler savaş yıllarının ekonomi politikalarını ve onların sonuçlarını biçimlendirmiştir. Daha da önemlisi, 1940 sonrasının darlık koşullarının bir yandan mevcut sınıf yapısı ile, öte yandan siyasi kadrolara ve yüksek bürokrasiye çok geniş yetkiler veren ekonomi politikaları ile birleşmesi bu dönemde gelir dağılımında fevkalade önemli değişikliklere yol açmış ve bu dönüşümler savaş sonunun ekonomik, sosyal ve siyasi gelişmelerini büyük ölçüde biçimlendirmiştir.

Ne var ki, bu dönemi sadece burjuvazi ile yüksek bürokrasinin ve siyasi kadroların nemalarını paylaştıkları, başı boş vurgun yılları olarak değerlendirmek yanlıştır. Tek parti rejiminin yönetici kadrolarının bir kanadı, savaş yıllarını, bir yandan haksız kazançlara set vuracak etkin devlet müdahalelerini yerleştirmek, öte yandan ekonomik ve kültürel alanda bazı kalıcı reformlara yönelmek için bir fırsat olarak kullanmaya da teşebbüs etmiştir. Savaş dönemi hükümetlerinin, savaşta uygulamaya çalıştığı ekonomik önlemler bazı yönleri ile Milli Korunma Kanunu, Varlık Vergisi, Toprak Mahsulleri Vergisi, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, Köy Enstitüleri ve Milli Eğitim Bakanlığı’nın “liberal” hümanist ve aydınlanmacı kültür politikası, belli bir küçük burjuva reformizminin etkili olduğu atılımlar olarak yorumlanabilir. Ancak bu atılımların her biri belli bir süre sonra ve farklı biçimler içinde, toplumsal yapının egemen güçlerinin ya engellemesi ile karşılaşarak son bulmuş; ya da aynı güçlerin denetimine geçerek zararsız, asli amaçları ile karşıt mecralara sürüklenmişlerdir. Toprak reformu, eğitim politikası, özellikle Köy Enstitüleri gibi konulardaki çalkantı ve

¹²⁶ Boratav, Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1988, s. 65.

çekişmeler, savaş bitiminde CHP içindeki yapı değişmesine ve çok partili rejimin doğmasına yol açan önemli olaylar olarak siyasi tarihimizde de yer alırlar.

İthalatın, iki yıl içerisinde yarı yarıya düştüğü, dolayısıyla ham madde, aramalı, yatırım malı biçimindeki üretim girdilerinin daralması faal nüfusun önemli bir bölümünün silah altına alınması sonunda 1939-1945 dönemi, tüm üretken sektörlerin (örneğin savaş yıllarında buğday üretiminde % 50'ye yaklaşan bir gerileme meydana gelmiştir) ve Milli Gelirin daraldığı ve korkunç bir enflasyonun yaşandığı ve buna bağlı olarak baş döndürücü bir “karaborsa”nın yaşandığı dönemdir. Büyük kentlerde beliren yeni Türk ticaret burjuvazisi açısından karaborsa, aslında, sermaye birikiminin ivme kazanmasında başka anlam taşımamaktadır.

Savaş öncesinde başlayan planlama çalışmaları ve sanayi yatırım programları, savunma harcamalarının bütçeye hakim olması yüzünden tümüyle ertelendi. Örneğin, İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı uygulaması yarıda bırakıldı. Bundan sonraki beş yıl boyunca devlet hemen hiçbir önemli sanayi yatırımına girişemeyecekti. Bunlar, savaş yıllarının bir ekonomik gerileme dönemi olmasına yol açan nesnel etkenlerdir ve 1939-1945 dönemi ekonomik gelişme sürecinin durması anlamında, “bir kesinti” olarak nitelendirmek doğrudur.

Ülke ekonomisinin sarsıldığı, iç kaynakların kapitalizme geçmeye müsait olmadığı bu dönemde, emperyalizm tekrar ülkeye girişinin temelleri atılmıştır. Bu dönem, müdahalelerle tıkanmış ekonomiyi ve milli burjuvaziyi kurtarma misyonunun emperyalizme devredildiği bir süreç olarak dikkat çeker. İkinci Dünya Savaşı yılları bir gerçeği bütün çıplaklığıyla ortaya çıkaran yıllardır. Milli burjuvaziyi yaratma çabasının başarısızlıkla sonuçlandığı gerçeği bu dönemin bitiminde kendini belli eder. Türk burjuva sınıfı, bürokratik bir cihaz aracılığıyla sömürüyü, savaş yıllarında olduğu gibi, en üst sınıra vardırırsa bile verimli bir kapitalist üretim aşamasına geçemeyeceği anlaşılmıştır. Kapitalist kalkınmanın nasıl sağlanacağı temel ve yakıcı problemi ortaya çıkmıştır. Ülkenin kendi iç dinamikleri yukarıda da sözü edildiği gibi bu düşün gerçekleşmesinde yetersizdir. Sömürünün son kerteye kadar da artırılması denklemin çözümüne yetersizdir. O halde geriye tek bir yöntem kalmaktadır. O da dışarıdan destek almak yani yabancı sermayeye kucak açmak ve kredi için emperyalist kapıları çalmak. Bu süreç 1923'ler de kovulan emperyalizmin, tekrar ülkeye, bu kez merkezini ve

biçimini değiştirerek, girişini ifade eder. Milli burjuvazi oluşturma özleminin suya düştüğü bu süreçte ABD, kredi musluklarını açarak bu özlemin tam anlamıyla ortadan kalkmasına neden olmuştur. Egemen sınıfların bu düşünce tarzını kabullenışı ile, emperyalizmin kendi hegemonyasını kuracağı yeni alanlar araması aynı dönemde birbiriyle örtüşmüştür. Soğuk savaş döneminde emperyalizm Türkiye'ye yardımını başlatırken diğer taraftan ülkede güvencesini sağlayacak liberal dönüşümlerin tesisini istemiş; böylece liberalleşen ortamda işbirlikçileri ile el ele verip ideallerinin gerçekleştirmenin yolunu bulmuştur.¹²⁷

Bu dönem, aynı zamanda bürokrasi ve burjuvazi arasındaki iplerin de kopmaya başladığı bir dönemdir. Bu döneme kadar bürokrasi ile kol kola olan burjuvazi ondan yararlanarak güçlenmiş; 1945'lerde ise "*memur tahakkümünü*" ortadan kaldırmak için harekete geçmiştir. Zira burjuvazi bürokrasinin sol yorumcularının hazırladığı yeni inşa sürecinin gerçekleşmesinin önünü tıkamak istemektedir. Zaten yaklaşımları da dünya konjonktürü ile örtüşmektedir. Liberal dönüşümün önünde bir engel olarak duran bu hantal kesimin iktidar dışına atılması sorunu, önündeki en acil sorunlardandır. Burjuvazi bu anlayışını hayata geçirebilmek için "*popülizm*" e sarılmıştır ve popülist söylemle emekçileri yedekleyerek 1950'de iktidara oturmuştur.¹²⁸ Emekçileri "*memur tahsilinden, jandarma tahakkümünden*" kurtaracağı söylemi ile yedeklemiştir. Gerçekten de savaş yılları burjuvazinin söylemini haklı çıkaracak icraatlarla doludur. Bürokrasi burjuvaziye daha da palazlandırmak için var gücüyle emekçilerin tepesine binmiş, (köylünün ürününe savaş yedeği olarak çeşitli yollardan el konacak, kişi başına milli gelir savaş öncesine oranla dörtte bir oranında azalacaktır.)¹²⁹ bunun sosyal sonucu ise, özellikle işçi ve köylünün rejimden hoşnutsuzluğu ve siyasal iktidarı önemli ölçüde elinde tutan küçük burjuvaziye karşı gittikçe kabaran ve şiddetlenen öfkesi olmuştur. Bürokrasi savaş yıllarında palazlandırmaya çalıştığı müttefiki tarafından hiçte hak etmediği halde dışlanmış. Emekçiler hislerine tercüman olan bu kesime büyük bir yanılısamayla iktidarı teslim etmişlerdir. Burjuvazi bir taraftan halkı örgütlerken diğer

¹²⁷ Yerasimos, Stefanos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, Belge Yayınları, 6. Basım, 3. Kitap, İstanbul, 1992, s. 154.

¹²⁸ Yerasimos, a.g.e., s. 163-164.

¹²⁹ Gevgili, Ali, *Yükseliş ve Düşüş*, Bağlam Yayınları, Ankara, 1987, s. 12.

tarafından üretim araçlarına sahip bütün sınıfları, bürokrasi karşısında tek çatı altında toplamanın yollarını aramaya başlamıştır. Bürokrasiye tecrite yönelmiş; böylece ticaret burjuvazisi, sanayi burjuvazisi, eşraf ve toprak sahibi ittifakı gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Şehir ve kırsal egemen sınıfları savaş ekonomisinin ortak şikayetlerinden hareketle ittifakta zorlanmamışlar, iktidarın çevresindeki hiyerarşi kodamanları da liberal dönüşüm arzularıyla bu ittifaklara omuz vermişlerdir. Bunlar bürokrasiyle aynı kökenden gelen ve ticaret imkanlarıyla yükünü tutmuş burjuvalardır. İkinci Dünya Savaşı koşulları bu çevreleri verimli iktidar etrafında kemikleştirirken öte yandan hoşnutsuzlukları da arttırmıştır. İş Bankası çevresinin beyin takımı yabancı sermayenin desteğiyle liberal ekonomi doğrultusunda atılım yapmaya karar verince burjuvaziden yoğun destek almış, gelişen koşullarda bürokrasi çok dar bir çevreye hapsedilerek tecrit edilmiştir. Burjuvazi iktidarını meşru bir temele oturtmak için halkın desteğini aramış ve iktidara gelebilmek için meşakkatli bir yol seçmiş ve beş yıl beklemiştir. Emperyalizmin de, hür dünyada kendisiyle eklemlenen ülkelerin de tamamında, görüntü de sürdürülen demokrasi oyununa destek çıkmıştır. Tüm bunlara rağmen burjuvazi niçin muhalefeti ayrı bir kurumda aramış; CHP'yi değiştirmek ve sürece uydurmak için çaba harcamıştır? Bu durum bürokrasinin gücünü tüm kesimlerden tecrit edilmesine rağmen hala koruduğunu gösteriyor. Güçlü devlet hiyerarşisiyle siyasal alanda olduğu kadar ekonomik alanda da gücünü sürdürmektedir ve burjuvazi ordunun desteği konusunda net değildir.¹³⁰

Savaş yıllarında fiyatların hızla arttığı yıllardır. Enflasyon araçlarının, büyük tüccarın ve yerli sanayici kodamanlarının işine yaradığı; hükümet bu hareket doğrultusunu sürdürebilmek ve özel sektörü beslemek için tedavüldeki para miktarını arttırmış; kağıt para miktarı hayat pahalılığından daha hızlı artmıştır. Fiyatların serbest bırakıldığı 1942 yılında tedavüldeki para hacmi, 1938 yılındaki tabana oranla aşağı yukarı dört kat artmıştır. Bu da fiyatların hızla yükselmesi sonucunu getirmiştir. 1938 yılı endeksi 100 tabanı alınarak sabit değerler üzerinden hesap edilen, GSMH 1945'de 87'dir.

¹³⁰ Yerasimos, a.g.e., s. 167.

Tarımda hızlı bir düşüş, sanayi üretiminde de çok yavaş bir artış gözlenmektedir. Tarımsal alanda besin maddeleri üretiminde düşüş yaşanırken sanayi bitkileri üretiminde yavaş bir artış gözlenmektedir. Tarımda ise, buğday üretimi dönem boyunca ortalama % 9 dolaylarında düşerken, sınai ürünleri durumlarını korumuşlar; tütün üretimi ortalama % 2 artmış; pamuk % 1 düşmüştür.¹³¹ Görülüyor ki, savaşla özellikle tarımsal alana büyük darbe indirmiştir. Tarım üretimi 1934-1938 arasındaki yıllık ortalama 7 303 399 tondan, 1945 yılında 4 013 439 tona düşmüştür. Tarımsal alanda uygulanan politikalar küçük köylülüğün bürokrasiden uzaklaşması sonucunu doğurmuştur.¹³²

Savaş yıllarında ithalattan kısıtlamalara gidilmiş bu da yerli sanayi üretimini arttırmış; ancak zamanla hammadde kıtlığı ortaya çıkmıştır. Bu durum Almanya'nın gerilemesine ve müttefik yardımına kadar sürmüştür. 1945 fiyat artışları üretimi kamçılar; dünya pazarları açılınca gerileme kendini gösterir.

1942-1945 yılları arasındaki ithalat ve ihracat hacmi 1923 hacminin altındadır. İhracatın değer hacmine gelince bir gerileme açıkça görülmektedir. İthalat, 1938-1939 ortalaması olarak 110 milyon doların üzerinde iken, bu rakam 1940-1941'de yarı yarıya düşmüştür. 1942-1945 ortalaması 120 milyon civarına yükselmekle birlikte, doların savaş süresince değer kaybı dikkate alınır, ithalatın reel olarak daralmasının tüm savaş dönemini kapsadığı kabul edilmelidir.

1938-1939'da 110 milyon dolara yaklaşan ihracat hacmi ise savaş yıllarında ortalama 125 milyon dolaylarında sürdürebilmiş ve dış ticaret altı yılda toplam olarak 250 milyon dolara yaklaşan bir fazla vermiştir. Bu sonuç Almanya'nın ticari hakimiyeti altında dış pazarlardan aldığından daha fazlasını satarak gerçekleşmiştir. Böylece, zaten azalmış olan yerli üretimin daha da az bir bölümünün ülke içinde tüketilmesi sonucu doğmuş ve pastanın küçülmesi, tipik bir savaş dönemi enflasyonuna yol açmıştır. (1939 ile 1945 arasında % 350).¹³³ İncelediğimiz dönem, milli hasılanın, sınai ve (1942 hariç) tarımsal üretimin sürekli olarak düştüğü yıllardır.

1939'da ulaşılan bu yüksek düzeyden sonra, 1945'e kadar üretim hızla düştü. Yıllık değişme oranlarından yapılan hesaplama göre, sınai üretim 1940-1945

¹³¹ Boratav, a.g.e., s. 68.

¹³² Keyder, Çağlar, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993, s.155.

¹³³ Keyder, a.g.e., s. 154.

döneminde ortalama % 5.6, tarımsal hasıla % 7.2, milli hasıla % 6.3 gerilemiştir. 1945 rakamı 1932 üretim düzeyinden sadece % 20 oranında yüksekti. Devlet sanayindeki daralmanın özel sanayiye göre daha az olduğunu gösteren belirtileri vardır. Savaşın uzun dönemli etkileri bakımından en ağır sonuçları sermaye birikiminde meydana gelen gerileme ile ortaya çıkar. Gayri Safi sermaye birikimi 1933-1939 yıllarında Milli Gelirin ortalama 10.7'sini oluştururken bu oran 1942'de % 6.2'ye, savaş yıllarının ortalaması olarak ise 8.2'ye düşmüştür.

Savaş ekonomisinin genel ortamını ele alırsak, emekçilerin örgütsüz olduğu tüm denetimsiz enflasyon ve yokluk dönemlerinde olduğu gibi 1940-1945 döneminde de mülk gelirlerinin emek gelirleri, karların ücretleri, piyasaya dönük büyük çiftçilerin zati üretime dönük küçük köylüler aleyhine genişlediği yıllar olduğu ortaya çıkacaktır. Savaş yıllarında bu tabloya değişiklik getirebilecek tek olay Varlık Vergisi olarak görülebilir. Gerçekten de aşağı yukarı bir yıl içinde, tarım dışı kesimlerde yaratılan toplam hasılanın % 8'inin, tümüyle orta ve büyük kent burjuvazisinden oluşan 100.000 civarında mükellef tarafından ödenmesi, gelir ve servet dağılımı açısından tarafsız bir operasyon değildir.

1938-1939 yıllarına ait bölüşüm göstergelerini 1944-1945 ile karşılaştırdığımızda şu sonuçlar ortaya çıkıyor; bir kere, ticari kazançlardaki artışın sınai ürünlerinden ziyade tarımsal ürünlerin ticaretinde meydana geldiği anlaşılmaktadır. Sınai fiyat artış oranı, toptan eşya fiyatları ile buğday ve tütün gibi tarım ürünlerinin çok gerisindedir. Dolayısıyla çiftçilerin sanayicilere, tarım ürünlerini pazarlayan ticaret burjuvazisinin sınai ürünleri pazarlayan gruplara karşı görece durumlarının ilerlediğini saptıyoruz. Tarım kesimi içinde en yüksek fiyat artışları buğdayda gözlenmektedir. Özellikle 1942-1943 yıllarında buğday fiyatlarında meydana gelen sıçrama olağanüstü kazançlara yol açmıştır. Buğday üretimindeki daralma, fiyat artışlarından doğan kazancı giderecek boyutta değildir. Tütün, hem üretim düzeyini koruyabilen, hem de fiyat artışları buğday dışındaki tüm fiyat hareketlerinin üstüne çıkan bir üründür. Pamuk ise, fiyat hareketleri bakımından sınai fiyatlarla paralel bir görüntü içermektedir.

Tarım dışı kesimlerin iç gelir dağılımları ise emek gelirleri aleyhine seyretmiştir. Maaşların milli gelirden payı, Saydam hükümetinin politikaları sayesinde 1941'de % 10'a kadar yükseldiği halde, artan enflasyon temposuna dayanamayarak 1942'de %

7.4'e, 1943'te % 5.3'e kadar düşmüştür. 1944-1945 yılları ise maaş payının savaş öncesi düzeye yeniden yaklaşabildiği yıllardır. Gerçekten de tek parti rejimi, memur tabakasının savaş enflasyonu karşısında ezilmemesi için yoğun çaba sarf etmiştir. Dolayısı ile savaş boyunca memurların hayat standardının, sadece milli hasıladaki gerileme oranında düştüğü; görelî durumlarının bozulmadığı söylenebilir. Memurlar için söz konusu olan bu görelî istikrarla karşılaştırılırsa işçi sınıfının durumunda hem görelî, hem mutlak bir bozulma vardır. Sabit fiyatlarla sınıî üretiminde % 22, milli gelirden % 25 daralmanın gözleendiği bir dönemde reel ücretlerin % 50 dolaylarında düşmesi, işçi sınıfının hayat standardındaki mutlak bozulmanın yanı sıra, ücretlerinin payının hem sınıî hasıla, hem milli gelir içinde önemli ölçülerde daralmış olduğunu gösterir.¹³⁴

1930'lu yıllarda, reel ücretlerde gözlenen hafif gerilemenin, sınıî istihdamında (kırsal kesimden kaynaklanan) önemli artışlarla birlikte gözlenmesi hesabıyla, ortalama hayat standardında da belli bir artış gerçekleşmiş olabilir. Savaş yıllarında ise sınıî istihdamda artış değil gerilemeler söz konusu olduğu için reel ücretlerin düşmesi işçi sınıfının ortalama hayat standardındaki bozulmanın da bir göstergesidir. Ancak bu bozulmalar esas olarak 1943'e kadar meydana gelmekte, bu yıldan sonra hafif bir düzelme gözlenmeye başlamaktadır.

Savaş yılları yeni oluşumlara gebe yıllardır. 1945-1950 yıllarında burjuvaziyle bürokrasinin savaşımının keskinleştiği, iktidar mücadelesinin kızgınlaştığı ve bürokrasinin, burjuvaziye ve emperyalizme sürekli tavizler verdiği bir süreçtir.

Bu iki süreci birlikte değerlendirdiğimizde şu sonuçlar ortaya çıkmaktadır: Çok partili yaşamın temelleri bu süreçte atılmış, burjuvazinin iktidar yürüyüşü bu süreçte başlamış, gelir dağılımında (yüksek enflasyona bağılı olarak) emekçiler aleyhine önemi değişiklikler bu süreçte yaşanmış, baş döndürücü boyuttaki bu vurgun dönemi yine bu süreçte ticaret burjuvazisinin birikimini artırmıştır. Milli burjuvazi oluşturma özlemi yine bu süreçte suya düşmüş, ülke ekonomisinin sarsıldığı iç kaynakların kapitalizme geçmeye müsait olmadığı bu dönemde anlaşılmış, yabancı sermayeye (sonuna kadar) bu süreçte kucak açılmış, bağımlılık ilişkisi ve işbirlikçilik bu süreçte şekillenmiştir. Geniş halk kesimlerinin bürokrasiden uzaklaşması yine bu dönem politikaları sonucunda

¹³⁴ Keyder, a.g.e., s. 71-72.

olmuş, burjuvazi ve bürokrasinin birbirinden kopması da yine bu dönemde gerçekleşmiştir. Belli atılımlar bu süreçte egemen güçler tarafından engellenmiş yada zararsız hale getirilmiştir. Planlama çalışmaları ve sınai yatırım programları, yine bu süreçte tümüyle ertelenmiş “Devletçilik ve Laiklik İlkesi” bu süreçte çöpe atılmıştır. Gericiliğe taviz vererek iktidarda kalma töresi, “popülizm” ve “demagoji” Türk siyasal yaşamına bu süreçle egemen söylem biçimleri olarak yerleşmiştir. “Sine-i millete dönme” demagojisi bundan sonra ağızlarda sakız edilmeye başlanmış, Sonuç olarak süreç, geniş halk yığınlarına sadece bağımlı ekonomik yapı ve şekli demokrasiyi hediye edebilmiştir.

KAYNAKLAR

I. Genel Kaynaklar

1. Arşivler

Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi

2. İstatistikler

Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi

D.İ.E., Türkiye Milli Geliri ve Harcamaları (1948-1972), Ankara, 1973.

D.İ.E. Yıllık İstatistikleri

Elli Yılda Türk Sanayi, Sanayi Bakanlığı Yayını

Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği, Cumhuriyet Döneminde İstatistiklerle Türkiye, Ankara, 1982.

Yahya Sezai Tezel ve diğerleri, Türkiye Milli Geliri, A.Ü.S.B.F. Yayını,1974.

3.Taranan Dergi ve Gazeteler

Akşam Gazetesi

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi (AÜSBF)

Atatürkçü Bakış

Ayın Tarihi

Belleten

Bütün

Cumhuriyet Gazetesi

İktisadi Yürüyüş (İYD)

Kadro

Onbirinci Tez

ODTÜ Gelişme Dergisi (ODTÜGD)

Öğretmen Dünyası

Maliye Dergisi

Milliyet Gazetesi

Ulus Gazetesi

Tan Gazetesi

Tarih ve Toplum (TD)
TBMM Tutanak Dergisi
Türk Ekonomisi (TED)
Son Posta Gazetesi
Vatan Gazetesi
Yapıt Dergisi
Yurt ve Dünya

4.Resmi Yayınlar

Düstur, 3 Tertip
Resmi Gazete
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri (TBMMZC)
TBMM Gizli Celse Zabıtları, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1985.

5.Yayınlanmamış Tezler

Budakoğlu, Salih, Bursa Siyasetinde Demokrat Parti (1946-1960), Bursa, 2003.
Gedik, Orhan, İkinci Dünya Savaşı Döneminde İstanbul'un Sosyo-Ekonomik Yapısı, İstanbul, 2001.
Yiğit, Ali, İnönü Dönemi Eğitim ve Kültür Politikası, 1938-1950, Ankara, 1993.

II-Kitaplar ve Makaleler

Aday, Naci , *Serbest Para ve İktisadi Rejim*, Türkiye İktisat Mecmuası, İstanbul, Mayıs 1948.

Ağaoğlu, Samet, *Demokrat Partinin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri*, Baha Matbaası, İstanbul, 1973.

_____, “Milli Korunma Kanununun Tatbikatı”, *Siyasi İlimler Dergisi*, No:114, İstanbul, 1940.

Ahmad, Feroz, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Çev: Yavuz Alagon, Ekim Yayınevi, İstanbul, 1995.

_____, *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*, Hil Yayınları, İstanbul, Ağustos 1994

Ahmad, Feroz,- Bedia, Turgay, *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi (1945-1971)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1976.

Akandere, Osman, *Milli Şef Dönemi, Çok Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan İç ve Dış Tesirler (1938-1945)*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998.

Akar, Rıdvan, *Varlık Vergisi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1992.

AKBANK, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978*, Akbank Kültür Yayını, İstanbul, 1980.

Akıncı, Ersoy, *Doğal İpekte Sermaye Birikimi*, Hacettepe Üniversitesi Yayını, Ankara, 1986.

Aktar, Ayhan, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

Alacakaptan, Aydın, "Türk-Sovyet İlişkileri (1921-1945)" Edit: İsmail Soysal, *Çağdaş Türk Diplomasisi 200 Yıllık Süreç, 15-17 Ekim Sempozyuma Sunulan Tebliğler*, TTK, Ankara, 1997.

Alkın, E., "Atatürk Döneminde Devletçilik", *Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi Semineri*, Yapı Kredi Bankası Yayını, İstanbul, 1981.

Altıntaş, Mustafa, *Türkiye'de Planlı Kalkınma ve Uygulama Sonuçları*, İ.T.İ.A. Muğla İşletmecilik Yüksek Okulu Yayını, Ankara, 1978.

Armaoğlu, Fahir, “İkinci Dünya Harbinde Türkiye”, *AÜSBF Dergisi*, Cilt: 13, No: 2, Ankara, 1958.

Avcıoğlu, Doğan, *Türkiye'nin Düzeni, Dün, Bugün, Yarın*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1982.

Aydemir, Şevket Süreyya, *Tek Adam*, Cilt 3, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1999.

_____, *İkinci Adam (1938-1945)*, Cilt 2, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1993.

_____, *Menderes'in Dramı*, 6. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1998.

Aysan, Mustafa “Atatürk Devletçiliği ve Sonraki Uygulamalar” *Atatürk ve Cumhuriyet Dönemi Türkiyesi İçinde*, Türkiye Odalar Birliği (TOBB), Ankara, 1981.

Aytekin, Halil, “Köylerin Bugünkü İaşe Durumu” *Yurt ve Dünya*, Sayı:36, 1943.

Barutçu, Faik Ahmet, *Siyasi Anılar (1934-1954)*, İstanbul Yay., İstanbul, 1977.

Basında Köy Enstitüleri, C.1, Köy Enstitüleri ve Çağdaş Eğitim Vakfı Yayınları, Ankara, 1997.

Başar, Erdoğan “Cumhuriyet Dönemi Türk Eğitiminde Hasan Ali Yücel'in Yeri-I”, *Öğretmen Dünyası*, Sayı 196, Ankara, 1996.

Başkaya Fikret, *Türkiye Ekonomisinde İki Bunalım Dönemi; Devletçilikten 24 Ocak Kararlarına*, Birlik Yayınları, Ankara, 1986.

Başol, Koray, *Demografi “Genel ve Türkiye”*, Dokuz Eylül Üniversitesi İ.İ.B.F.Y., No:6, İzmir,1984.

Bengi, Hüsnü, *Milli Korunma Kanun ve Kararları*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1943.

Bila, Hikmet, *Sosyal Demokrat Süreç İçinde CHP ve Sonrası*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1987.

_____, *C.H.P.(1919-1999)*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1987.

Boratav, Korkut, “1923-1939 Yıllarının İktisat Politikası Açısından Dönemlendirilmesi”, *Atatürk Döneminin Ekonomik Toplumsal Sorunları*, İstanbul İ.T.İ.Akademisi Mezunları Derneği Yayınları, İstanbul, 1977

- _____, *Türkiye’de Devletçilik*, Savaş Yayınları, Ankara, 1982.
- _____, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1988.
- _____, *100 Soruda Türkiye’de Devletçilik*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1974.
- Bozdağ, İsmet (Der), *Celal Bayar Başvekilim Adnan Menderes*, Baha Matbaası, İstanbul, 1969.
- Burgaç Murat, “Köy Enstitülerinde Eğitim-Öğretim”, *Atatürkçü Bakış*, Editör: Doç.Dr. Saime Yüceer, Cilt 2, Sayı:4, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa, 2006.
- Çavdar, Teyfik, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, İmge Yayınları, Ankara, 1995
- _____, “Cumhuriyet Dönemi Başlarken Türkiye Ekonomisinin Görünümü ve Yapısal Kökleri” *Türkiye Ekonomisinin 50. Yılı Semineri içinde*, Bursa İTİA Yayını, İstanbul, 1973.
- Cem, İsmail, *Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi*, Bahar Matbaası, İstanbul, 1973.
- Cillov, Haluk, *Türkiye Ekonomisi*, Sermet Matbaası, İstanbul, 1970.
- Çivi, Halil, *Türkiye’de Bankacılık Teori Uygulama Sonuçları*, Fon Matbaası, Ankara, 1985.
- Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983-1996.
- Deringil, Selim, “II. Dünya Savaşında Türk Dış Politikası”, *Tarih ve Toplum*, Cilt: 6, Sayı: 35, İstanbul, 1986.
- Dilan, Hasan Berke, *Türkiye’nin Dış Politikası, (1923-1939)*, Alfa Yayıncılık, İstanbul, 1998..
- D.İ.E., *Türkiye’de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50. Yılı*, No:683, Ankara, 1973.
- D.İ.E., *Türkiye İstatistik Yıllıkları*, Ankara.
- Dirimtekin, Halil, *Türkiye Ekonomisi*, Sevinç Matbaası, Eskişehir, 1987.

Duru, Cihan, "Atatürk Döneminde Olağan Üstü Vergiler", *Maliye Dergisi*, Ankara, Ekim Sayısı, 1981.

Ekinci, Necdet, *İkinci Dünya Savaşından Sonra Türkiye'de Çok Partili Düzene Geçişte Dış Etkiler*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1997.

Eldem, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1970.

_____, "Türkiye'de Sanayileşme Harekatı", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Dergisi*, Cilt:8, No:1-4, İstanbul, 1947.

Erer, Tekin, *Türkiye'de Parti Kavgaları*, 2. Baskı, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1966.

Erdoğan, Mustafa, *Liberal Toplum Liberal Siyaset*, Ankara Siyasal Kitapevi, Ankara, 1992.

Erdost, Cevdet, "Türkiye'de Devalüasyonların İthalat ve İhracata Etkileri", 1946-1978, *H.Ü.İ.B.F. Dergisi*, Cilt I, Sayı 3, Ankara, Haziran 1980.

Ergin, Feridun, *Para Siyaseti*, Hale Matbaası, İstanbul, 1966.

_____, *Harp Zamanında Devletin Ekonomiye Müdahalesi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1943.

Ergin, Feridun, "Türkiye'de Harp Maliyesi", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt:4, No:2, İstanbul, 1943.

Eroğlu, Cem, *Demokrat Parti ve İdeolojisi*, İmge Yayınları, Ankara, 1990.

Gevgili, Ali, *Yükseliş ve Düşüş*, Bağlam Yayınları, Ankara, 1987.

Giritlioğlu, Fahir, *Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevki*, Cilt 1, İstanbul, 1965.

Goloğlu, Mahmut, *Demokrasiye Geçiş (1946-1950)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1982.

_____, *Milli Şef Dönemi(1934-1945)*, Kalite Matbaası, Ankara, 1974.

Görgün, Sevim, *Atatürk Dönemi Maliye Politikası 1923-1938*, Atatürk Döneminde Türkiye Semineri, YKB Yayını, İstanbul, 1981

Gönlübol, Mehmet, vd., *Olaylarla Türk Dış Politikası, (1919-1995)*, 9 Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1998.

Gumpel, Werner, "Atatürk'ün Devletçiliği, Alternatifleri ve Geleceği", *Atatürk ve Cumhuriyet Dönemi Türkiye*, içinde, TOBB Yayını, Ankara, 1981.

Gürsoy, Akile, *Üç Kuşak Cumhuriyet*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1998.

Güzel, Şehmus, "İnönü ve Sosyal Politikalar", *Yapıt*, Sayı:10 (Nisan-Mayıs 1985).

Hazar, Nurettin, *TC Ziraat Bankası*, TC Ziraat Bankası Yayını, Ankara, 1986.

Herslag, Z.Y., *Türkiye'de İktisadi Planlama*, İktisadi Araştırma Vakfı, İstanbul, 1968.

İlkin, Akın Rasih, "Atatürk Döneminde Sanayi Politikası", *Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi Semineri*, Yapı Kredi Yayını, İstanbul, 1981.

İnönü, İsmet, "İstiklal Savaşı ve Lozan", *Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1975.

_____, *Hatıralar*, Bilgi Kitabevi, Ankara, 1987.

Kafaoğlu, A. Başer, *Gelişmiş ve Az Gelişmiş Ülkelerde Enflasyon*, Tekin Yayınevi, İstanbul, Mart 1951.

Kala, Ahmet-Murat, Sedat, *İstanbul Külliyyatı Cumhuriyet Dönemi İstanbul İstatistikleri II (1927-1996)*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları No: 57, İstanbul, 1997

Karaincioğlu, Nihal, "Türkiye'de Çok Partili Sisteme Geçiş ve Demokrasi Sorunları", *Türkiye'de Siyaset: Süreklilik ve Değişim*, Ed. Ersin Kalaycıoğlu, A.Yaşar Sarıbay, Der. Yayınları, İstanbul, 1968.

Karakoyunlu, Yılmaz, *Türkiye Ekonomisinde Çağdaşlaşma Süreci*, Diyalog Yayınları, Ankara, Ocak 1997.

_____, *Türkiye'de Liberalizmin Seyir Defteri (1938-1991)*, Anap Bilimsel Yayın Dizisi 4, Ankara.

Karpat, Kemal, *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal Ekonomik ve Kültürel Temelleri*, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1967

Kazgan, Gülten, *Ekonomide Dışa Açık Büyüme*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1988.

_____, “Türk Ekonomisinde 1927-1935 Depresyonu, Kapital Birikimi ve Örgütlemeler”, *Atatürk Döneminde ve Toplumsal Sorunlar*, İstanbul Ticari İlimler Akademisi Mezunları Derneği, İstanbul, 1977.

Kepenek, Yakup, *Türkiye’de İmalat Sanayinin Üretim Yapısı*, ODTÜ Yayını, Ankara, 1977.

_____, *Türkiye Ekonomisi*, 6. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1994.

_____, *Gelişimi, Üretim Yapısı ve Sorunları ile Türkiye Ekonomisi*, Teori Yayınları, İstanbul, 1987.

_____, *Türkiye’de Kamu İktisadi Teşebbüsleri(KİT)*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1990.

Keyder, Çağlar-Pamuk, Şevket, “Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu”, *Yapıt*, Sayı:8 (Aralık/Ocak 1984-85), s.52-63.

Keyder, Çağlar, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993.

_____, *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1983.

_____, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1982.

Kili, Suna, *1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisi’nde Gelişmeler*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1976.

Koçak, Cemil, *Türkiye’de Milli Şef Dönemi(1938-1945)*, Yurt Yayınevi, Ankara, 1986.

_____, “Siyasal Tarih 1923-1950”, *Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980*; Yayın Yön. Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul, Ekim 1995.

_____, “Türkiye’de Karneli Yıllar”, *Tarih ve Toplum*, Cilt: 5, , İstanbul, Ocak 1986.

Kop, Kadri Kemal, *Milli Şef’in Söylev, Demeç ve Mesajları*, İstanbul, 1945.

Kurmuş, Orhan, “1916 ve 1929 Gümrük Tarifeleri Üzerine Bazı Gözlemler”, *ODTÜGD*, Ankara, 1978.

Kuruç, Bilsay, “Atatürk’ün Ekonomisi” *Milliyet*, İstanbul, 11 Kasım 1986.

_____, *Mustafa Kemal Döneminde Türkiye Ekonomisi*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1987.

_____, *Türkiye’de İktisat Politikasının Resmi Belgeleri, Söylev, Demeç ve Yazılar*, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara, 1963,

_____, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi, Ankara, 1988.

Lewis, Bernard, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Çev: Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1988.

Makal, Mahmut, *Köy Enstitüleri ve Ötesi*, *Güldiken Yay.*, İstanbul, 1979.

Meray, Seha L., *Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar, Belgeler*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayını, Ankara, 1972.

Nadi, Nadir, *Perde Aralığından*, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul, 1964.

Nere, Jacques, 1929 Krizi, Ankara İktisadi Ticari İlimler Akademisi Yayını(AİTİA), Ankara, 1980.

Neumark, F. “Türkiye’de Harp Sonrası Maliye Meseleleri”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi*, Cilt 8, İstanbul, Ekim 1946, Temmuz 1947

Oğuz, Ünal, *Türkiye’de Demokrasinin Doğuşu*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1994.

Okyar, Osman, “The Mixed Economy in Turkey (1930-1975), *Turkey’s Mixed Economy, içinde*, İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1979.

Oruz İ.H.-Yırcalı Sırrı, *Türkiye’de Fiyat Murakebesi, Mevzuat ve Tatbikat*, Numune Matbaası, İstanbul, 1944.

Ökçün, Gündüz, *Türkiye İktisat Kongresi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayını, Ankara, 1981.

Ökte, Faik, *Varlık Vergisi Faciası*, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, 1951.

Önsoy, R., *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1988.

Özdemir, Hikmet, “Türkiye’de Köylü Politikası: 1920-1925”, *Ekin Belleten*, Yaz Sayısı, 1988.

Özgür, Özlem, *100 Soruda Türkiye’de Kapitalizmin Gelişmesi*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1972.

Öztürk, Kazım, *T.B.M.M. Hükümet Programları*, Baha Matbaası, İstanbul, 1968.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi (1500–1914)*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1988.

_____, “II. Dünya Savaşı Yıllarında İaşe Sorunu ve Köylülük”, *Tarih ve Toplum*, Cilt:6, Sayı:35, İstanbul, 1986.

_____, “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Devlet, Tarımsal Yapılar ve Bölüşüm”, *11. Tez Dergisi*, Sayı:7. Aynı ad ile *Türkiye’de Tarımsal Yapılar*, Ed. Zafer Toprak- Şevket Pamuk, Yurt Yayınları, 1986 kitapda da yayınlandı.

_____, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi*, Yurt Yayınları, Ankara, 1984.

Payashoğlu, Arif, “Türkiye’de Siyasi Partilerin Ekonomik Görüşleri”, *Türkiye Ekonomisinin 50. Yılı*, İ.İ.B.F.Bursa, Samet Matbaası, İstanbul, 1973.

Rozaliyev, Y.N., *Türkiye’de Kapitalizmin Gelişme Özellikleri*, Onur Yayınları, Ankara, 1978.

Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, *50 Yılda Türk Sanayi*, Ankara, 1973.

Sander, Oral, *Türk Dış Politikası (1919-1980)*, İletişim Yayınları, 1. Cilt, 4. Baskı, İstanbul, 2002,

Sarç, Ömer Celal, “Devletin İktisadi Hayat Üzerine Müdahalesi” *Türkiye Ekonomisi*, Cilt:6, Sayı:66, 1948.

_____, “Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi ve İktisat Politikaları”, *Çağdaş Düşüncenin İçinde Atatürk*, içinde, Dr. Nejat Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, İstanbul, 1983.

_____, “50 Yıllık Cumhuriyet Döneminde Ekonomik ve Sosyal Bünyedeki Başlıca Değişmeler”, *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, 3. Cilt, No:1-4, İstanbul, 1974,

Serin, Necdet, *Türkiye’nin Sanayileşmesi*, Ankara Siyasal Bilimler Fakültesi Yayını, Ankara, 1963.

Sertel, Sabiha, *Roman Gibi*, Belge Yayınevi, İstanbul, 1987.

Sertel, Yıldız, *Türkiye’de İlerici Akımlar*, Art Yayınları, İstanbul, Haziran 1969.

Sertel, Zekeriya, *Hatırladıklarım*, Yayıncılık Matbaası, İstanbul, 1968.

Şahin, Hüseyin, *Türkiye Ekonomisi*, Ezgi Kitabevi, Bursa, 2000.

Şenşekerci, Erkan, *Türk Devriminde Celal Bayar (1918-1960)*, Alfa Yayıncılık, İstanbul, 2000.

Ülken, Yüksel, *Atatürk ve İktisat İktisadi Kalkınmada Etkinlik Sorunu ve “Eklektik Model” Türkiye*, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1981.

Talas, Cahit, *Ekonomik Sistemler*, Ankara, 1969.

Tekeli, İlhan; İlkin, Selim, *1929 Dünya Buhranında Türkiye’nin İktisadi Politika Arayışları*, ODTÜ Yayını, Ankara, 1977.

_____, *Savaş Sonrası Ortamında 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı*, ODTÜ, Ankara, 1981.

_____, *Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu*, ODTÜ Yayını, Ankara, 1982.

Tekeli, İlhan, “İkinci Dünya Savaşı Sırasında Hazırlanan Savaş Sonrası Kalkınma Plan ve Programları”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979-1980, Özel Sayısı, Ankara, 1980.

_____, “Osmanlı İmparatorluğundan Günümüze Eğitim Kurumlarının Gelişimi”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C.III, İstanbul.

_____, “II. Dünya Savaşı Sırasında Hazırlanan Savaş Sonrası Kalkınma Planı ve Programları” *ODTÜ Geliştirme Dergisi*, (Özel Sayı) Ankara, 1979-1980.

Tekinalp, Münis, “Milli Korunma Kanunu Tadilleri”, *Türkiye İktisat Mecmuası*, İstanbul, 1956.

Tezel, Yahya Sezai, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara, 1994.

_____, “Birinci Büyük Millet Meclisi Anti Emperyalist miydi Chester Ayrıcalığı”, Cilt: 25, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, Ankara, Aralık 1970.

_____, “1923-1938 Döneminde Türkiye’nin Dış İktisadi İlişkileri”, *Atatürk Döneminin Toplumsal ve Ekonomik Sorunları (ADTES)*, İstanbul İ.T.İ.A.Mezunları Derneği Yayını, İstanbul, 1977.

Timur, Taner, *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Yayınevi, Ankara, 1997.

_____, *Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş*, İletişim Yayınevi, İstanbul, 1991.

Toker, Metin, *Tek Partiden Çok Partiye*, 3. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1990.

_____, *Türkiye Üzerinde 1945 Kabusu*, Akis Yayınları, Ankara, 1971.

Tokgöz, Erdiñç, *Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi*, Atatürk Dönemi İktisat Politikası, İstanbul, 1981.

_____, *Türkiye’nin İktisadi Gelişme Tarihi*, Hacettepe Üniversitesi Yayını, Ankara, 1991.

Tonguç, İsmail Hakkı, *Mektuplarla Köy Enstitüsü Yılları*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1990.

_____, *Kitaplaşmamış Yazıları*, C.1, Köy Enstitüleri ve Çağdaş Eğitim Vakfı Yayınları, Ankara, 1997.

_____, *Eğitim Yolu İle Canlandırılacak Köy*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1947.

Topçuoğlu, Nazmi, “İaşe Durumumuz”, *İktisadi Yürüyüş*, Cilt:5, Sayı: 50-60, 1942.

Tökin, İ. Hüsrev “Milli Kurtuluş Devletçiliği”, *Kadro*, Cilt 2, Sayı: 19, Ankara, 1933.

_____, “Türkiye’de Fiyat Politikası”, *Türkiye Ekonomisi*, Sayı: 5, 1943.

TTK, *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyetinin Birinci Sanayi Planı 1933*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1972.

Turan, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi*, Bilgi Yayınevi, Cilt IV, Ankara, 1999.

Turgut, Serdar, *Demokrat Parti Döneminde Türkiye Ekonomisi*, Adalet Matbaacılık, Ankara, 1991.

Türkiye Ticaret Odaları Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği, *Türkiye'de Özel Sektör ve Kalkınma*, Ankara, 1966.

Türe, Fatma, *İstanbul Dört Çağı*, İstanbul Panelleri, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 1999.

Türkoğlu, Pınar, *Tonguç ve Enstitüleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1997.

Yalçıntaş, Nevzad, *Türkiye'nin Sosyal Bünyesi*, İ.Ü.İ.F.Y., No:313, İstanbul, 1972.

Yalman, Ahmet Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim Geçirdiklerim*, Yenilik Basımevi, Cilt 3, İstanbul, 1970.

Yapı Kredi Bankası; *Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi Semineri*, Yapı Kredi Bankası Yayını, 1981.

Yerasimos, Stefanos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, Belge Yayınları, 6. Basım, 3. Kitap, İstanbul, 1992.

Yetkin, Çetin, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi (1930-45)*, Altın Kitaplar Yayınları, Nisan 1983.

Yüceer, Saime, *Milli Mücadele Yıllarında Ankara-Moskova İlişkileri*, Ekin Yayınları, Bursa, 1997.

_____, "Tarihsel Perspektif İçinde Türkiye'nin Nato'ya Girişi ve Meclisteki Yankıları", *Atatürkçü Bakış*, Yıl 1, Cilt 1, Sayı 1, Bursa, 2002.

Yücel, Hasan Ali, *Köy Enstitüleri ve Köy Eğitimi ile İlgili Yazıları-Konuşmaları*, Köy Enstitüleri ve Çağdaş Eğitim Vakfı Yayınları, Ankara, 1977.

ÖZGEÇMİŞ

Doğum Yeri ve Yılı : ERZİNCAN-Tercan
11.02.1979

Öğr.Gördüğü Kurumlar : **Başlama Yılı** **Bitirme Yılı** **Kurum Adı**

Lise : 1993 1996 AHMET VEFİK PAŞA LİSESİ
YILDIRIM/ BURSA

Lisans : 1997 2001 ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ FEN-
EDEBİYAT FAKÜLTESİ TARİH
BÖLÜMÜ

Yüksek Lisans : U.Ü. SOSYAL BİLİMLER
ENSTİTÜSÜ

Doktora : —

Medeni Durum : EVLİ

Bildiği Yabancı Diller ve Düzeyi : İNGİLİZCE (ORTA
DÜZEY)

Çalıştığı Kurum (lar) : **Başlama ve Ayrılma Tarihleri** **Çalışılan Kurumun Adı**

1. 2002 KARAPINAR İLKÖĞRETİM
OKULU YILDIRIM/BURSA

Yurtdışı Görevleri : —

Kullandığı Burslar : —

Aldığı Ödüller : —

Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Topluluklar : —

Editör veya Yayın Kurulu Üyelikleri : —

Yurt İçi ve Yurt Dışında katıldığı Projeler : —

Katıldığı Yurt İçi ve Yurt Dışı Bilimsel Toplantılar: Boğaziçi Üniversitesi “Bursa Yahudileri”
adlı makale,
Orta Doğu Teknik Üniversitesi “Atatürk
Döneminde Tarih Bilinci “ adlı makale

Yayımlanan Çalışmalar : “Büyük Mücadele” Toplumsal Tarih
Dergisi,
“Büyük Mücadele Bir Kentin Değişen
Sosyo-Ekonomik Durumu” Uludağ
Üniversitesi Atatürkçü Bakış Dergisi

Diğer : —

Tarih-İmza
Hasan ÇETİN